

अगध्यायो ह्यमाने समवाये जनस्य च ॥ ७१
 सहके मध्यरात्रे च विष्कूले च विवर्जयेत् ।
 उच्छिष्टः श्रावभुक् चैव मनसापि न चिन्तयेत् ॥ ७२
 प्रतिगच्छ हिजो विहानेकोद्दिष्टस्य केतनम् ।
 अहं न कीर्तयेन्न रात्रौ राहोश्च सूतके ॥ ७३
 वावहेकान्दिष्टस्य स्नेहो गन्धश्च तिष्ठति ।
 विप्रस्य विपुले दिहे तावद्गच्छ न कीर्तयेत् ॥ ७४
 शयानः प्रौढपादश्च कृत्वा वै चावसकृदिकाम् ।
 नाधीवीतामिषं जग्धा सूतकाद्यन्ममेव च ॥ ७५
 गौहारे वाणपाति च सन्धयोसमयोरपि ।
 अमावास्यां चतुर्दशीं पौर्णमास्यष्टमीषु च ॥ ७६
 उपानशैणि चोत्सर्गं त्रिरात्रं क्षपणं कृतम् ।
 अष्टकासु लक्षोरात्रमलन्तासु च रात्रिषु ॥ ७७
 मार्गशीर्षे तथा पौषे माघमासे तथैव च ।
 तिस्रोऽष्टकाः समाध्याताः कृष्णपक्षे तु सूरिमिः ॥ ७८
 शेषातकस्य च्छावावां शालमेर्लम्बुकस्य च ।
 कदाचिदपि नाध्येवं कीदृशर-कपित्थयोः ॥ ७९
 समानविद्ये च मृते तथा स ब्रह्मचारिणि ।
 आचार्यं संस्मृते वापि त्रिरात्रं क्षपणं कृतम् ॥ ८०
 छिद्राश्लेष्टानि विप्राणां धेनुध्यावाः प्रकीर्त्तिताः ।
 ईहंसन्ति शंससास्त्रेषु तस्मादेतानि वर्जयेत् ॥ ८१
 नेत्रिके नास्त्रध्यावः सन्धोपासन एव च ।
 उपानशैणि कर्मान्ते होममन्त्रेषु चैव हि ॥ ८२
 एकामृचमयैकं वा यजुः सामाद्यवा पुनः ।
 अष्टकाद्यास्वधीयीत मारुते चातिवायति ॥ ८३
 अगध्यायस्तु नास्त्रेषु नेतिहास-पुराणयोः ।
 न चर्मशस्त्रेभ्योऽप्यु पन्थाश्लेष्टानि वर्जयेत् ॥ ८४
 एष धर्मः समासेन कीर्त्तितो ब्रह्मचारिणाम् ।
 ब्रह्मणाभिहितः पूर्वमृषीणां भावितात्मनाम् ॥ ८५
 योऽन्यत्र कुरुते यजननधीत्य श्रुतिं हिजाः ।
 स संसृद्धो न सन्धाष्यो वेदवाङ्मो हिजातिभिः ॥ ८६
 न वेदपाठमात्रेण सन्तुष्टेद्दिव वै हिजः ।
 एवमाचारहीनस्तु पक्षे गौरिः सौदृति ॥ ८७
 द्रोऽधीत्य विधिवहेद् वेदाद्यं न विचारयेत् ।
 स सान्द्रः शूद्रकल्पः पात्रातां न प्रपद्यते ॥ ८८
 वदि चात्यन्तिकं वासं कर्तुमिच्छति वै शूरो ।

युक्तः परिवरेद्दिनमा शरीरामिवातनात् ॥ ८९
 गत्वा वनं वा विधिवज्जुह्वाज्जातवेदसम् ।
 अभ्यसेत् स तदा नित्यं ब्रह्मनिष्ठः समाहितः ॥ ९०
 सावित्रीं शतसूत्रीयं वेदाङ्गानि विमेषतः ।
 अभ्यसेत् सततं युक्तो भक्तस्नानपरायणः ॥ ९१
 एतदिधानं परमं पुराणं
 वेदाङ्गतः सम्यगिहेरितं वः ।
 पुरा महर्षिप्रवरानुपष्टः
 स्वायम्भुवो यन्मनुराह दिवः ॥ ९२
 एवमौश्वरसमर्पितान्तरो
 योऽनुतिष्ठति विधिं विधानवित् ।
 मोहजालमपहाय सोऽमृतं
 याति तत् पद्मनामयं शिवम् ॥ ९३
 इति श्रीकौर्म महापुराणे उपरिभागे ब्रह्म-
 विद्यायां वेदाध्ययनादिब्रह्मनिधमो नाम
 चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

वेदं वेदी तथा वेदान् विन्द्याहा चतुरो हिजाः ।
 अधीत्य चाभिगम्याद्यं ततः स्वाद्याहिजोत्तमाः ॥ १
 शुरवे तु धनं दत्त्वा स्वायीत तदनुषया ।
 पौर्णमासींश्च युक्तात्मा स शक्तः स्वातुमर्हति ॥ २
 वैणवीं धारयीद्व्यष्टिमन्तर्वासस्तयोत्तरम् ।
 यज्ञोपवीतदितयं सोदकञ्च कमण्डलुम् ॥ ३
 छत्रशोणीषममलं पादुके चाप्युपानहौ ।
 रौक्मे च कुण्डले धार्य्य व्युत्पकेय-नखः शुचिः ॥ ४
 स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्यादहिर्मात्रं न धारयेत् ।
 अन्यत्र काञ्चनादिप्रो न रक्तां बिभृयात् स्नजम् ॥ ५
 शुक्लान्वरधरो नित्यं सुगन्धः प्रियदर्शनः ।
 न जीर्णमलवहासा भवेद्दे विभवे सति ॥ ६
 न रक्तसुखण्डान्यष्टतं वासो न कुण्डिकाम् ।
 नोपानहौ स्नजं वाच पादुके न प्रयोजयेत् ॥ ७
 उपवीतमलङ्कारं दर्भान् कृष्णाजिनानि च ।
 नापसव्यं परौदध्याहासो न विकृतश्च यत् ॥ ८

साहरेहिषिविहारान् सद्व्यामात्मनः शुभान् ।
 कथ-लक्षणसंयुक्तान् दीनिदीपविवर्जितान् ॥ ८
 समादृशोत्तमप्रभवामसमानविशोत्तमाम् ।
 साहरेद्राक्षणी भाष्यां धीक-धीवचमन्विताम् ॥ ९
 ऋतुकाकामिगामी स्याद्दुवावत् पुत्रोऽभिजायते ।
 वर्ज्येति प्रतिषिद्धानि प्रयत्नेन दिनानि तु ॥ ११
 पञ्चदशौ पञ्चदशौ द्वादशौ चतुर्दशौ ।
 ब्रह्मचारौ भवेन्नित्यं ब्राह्मणः संयतेन्द्रियः ॥ १२
 द्वादशीतावसथ्यामिं शुद्धयाज्जातवेदसम् ।
 व्रतानि स्नातको नित्यं पावनानि च पालयेत् ॥ १३
 वेदोदितं स्वर्गं कर्म नित्यं कुर्यादतन्द्रितः ।
 अकुर्वाणः पतत्याशु नरकान् याति भौषणान् ॥ १४
 अभ्यसेत् प्रयतो वेदं महावचनांश्च भावयेत् ।
 कुर्याद्ब्रह्मणि कर्माणि सन्ध्यापासनमेव च ॥ १५
 सख्यं समाधिद्वैः कुर्यादश्चेद्दीर्घरं सदा ।
 देवतान्यधिगच्छेत् कुर्याद्ब्राह्मणविभूषणम् (क) ॥ १६
 न धर्मं स्थापयेद्दिहान् न पापं गूहयेदपि ।
 कुर्वीतात्महितं नित्यं सर्वभूतानुकम्पनम् ॥ १७
 वयसः कर्मणोऽर्थस्य श्रुतस्याभिजनस्य च ।
 वेदवाग्बुद्धिसाक्यमाचरेद्दिहरेत् सदा ॥ १८
 श्रुति-स्मृत्युदितः सन्त्यक् साधुभिर्वच सेवितः ।
 तमाचारं निषेवेन नेहेतान्यत्र कुतचित् ॥ १९
 धेनास्य पितरो याता धेन याताः पितामहाः ।
 तेन वायात् सतां तेन नागं गच्छंस्तरिष्यति ॥ २०
 नित्यं स्वाध्यायशीलः स्यान्नित्यं दण्डोपवीतवान् ।
 सत्यवादी जितक्रोधो ब्रह्मभूयाव कल्पते ॥ २१
 सन्ध्या-स्नानपरो नित्यं ब्रह्मवचनपरायणः ।
 अनसूयो रुद्रुर्दान्तो रहस्यः प्रेत्य वर्धते ॥ २२
 वीतराग-भय-क्रोधो लोभ-मोहविवर्जितः ।
 सावित्रीजापनिरतः आदकमुच्यते गृही ॥ २३
 मातापित्रोर्हिते युक्तो गो-ब्राह्मणहिते रतः ।
 दाता यज्वा देवमती ब्रह्मलोको महीयते ॥ २४
 त्रिवर्गसेवी सततं देवतानाञ्च पूजनम् ।
 कुर्याद्दहरहर्नित्यं नमस्येत् प्रयतः सुरान् ॥ २५
 विभागशीलः सततं क्षमायुक्तो दयालुकः ।

गृहस्थस्तु समाख्यातो न गृहेण गृही भवेत् ॥ २६
 क्षमा दया च विज्ञानं सत्यञ्चैव दमः श्रमः ।
 अध्यात्मनिरतज्ञानमेतद्ब्राह्मणलक्षणम् ॥ २७
 एतस्मान्न प्रमादेत विशेषेण दिवोत्तमः ।
 यथाशक्ति चरेत् कर्म निन्दितानि विवर्जयेत् ॥ २८
 विधूय मोहकलिलं लब्ध्वा योगमनुत्तमम् ।
 गृहस्थो मुच्यते बन्धान्नात्र कार्या विचारणा ॥ २९
 विगर्हातिक्रमाक्षेप-हिंसा-वन्द्य-वशात्मनाम् ।
 सम्यगनुसन्त्यानां दीक्षाणां मर्षणं क्षमा ॥ ३०
 स्वदुःखिष्विव कारुण्यं परदुःखिषु सौहृदात् ।
 दयेति मुनयः प्राज्ञः साक्षादस्मै च साधनम् ॥ ३१
 चतुर्दशानां विद्यानां चारणं हि यथार्थतः ।
 विज्ञानमिति तदिद्यादृष्टेन धर्मो विवर्धते ॥ ३२
 अधीत्य विधिवद्देवानर्थैर्वैवोपलभ्य तु ।
 धर्मकार्यानिष्ठस्तस्मै तद्विज्ञानमिष्यते ॥ ३३
 सत्येन लोकान् जयति सत्यं तत् परमं पदम् ।
 यथाभूतप्रवादन्तु सत्यमाहुर्मनीषिणः ॥ ३४
 दमः शरीरोपरमः श्रमः प्रज्ञाप्रसादजः ।
 अध्यात्ममन्त्रं विद्यादृष्टत्त गत्वा न शोचति ॥ ३५
 यथा स देवो भगवान् विद्याया विद्यते परः ।
 साक्षादेवो महादेवस्तत्ज्ञानमिति कीर्तितम् ॥ ३६
 तन्निष्ठस्तत्परो विद्वान् नित्यमक्रोधनः शुचिः ।
 महावचनपरो विद्वान् लभते तत्त्वमुत्तमम् ॥ ३७
 धर्मस्यावतनं यत्राच्छरीरं परिपालयेत् ।
 न च दिवं विना रुद्रः पुण्यो विद्यते परः ॥ ३८
 नित्यं धर्मार्थकामेषु युज्येत निवर्तते दिजः ।
 न धर्मवर्जितं काममर्थं वा मनसा करेत् ॥ ३९
 सौदम्यपि हि धर्मो न लभ्यते समाचरेत् ।
 धर्मो हि भगवान् देवो गतिः सर्वेषु जन्तुषु ॥ ४०
 भूतानां प्रियकारी स्यान्न परद्रोहकर्मधीः ।
 न वेद-देवतां निन्दन् कुर्यात् तैश्च न संवदेत् ॥ ४१
 यस्त्विमं निवर्तं विप्रो धर्माध्यायं पठेच्छुचिः ।
 अध्यापयेच्छावयेद्वा ब्रह्मलोको महीयते ॥ ४२
 इति श्रीकौर्म महापुराणे उपरिभागे
 ब्रह्मविद्यायां धर्माध्यायो नाम
 पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

न हिंस्यात् सर्वभूतानि नानृतं वा वदेत् क्वचित् ।
 नाहितं नाप्रियं ब्रूयान्न स्तेनः स्यात् कथञ्चन ॥ १
 दणं वा यद्विवा याकं मर्दं वा जलमेव वा ।
 परस्थापहरन् जन्तुर्नरकं प्रतिपद्यते ॥ २
 न राज्ञः प्रतिगृह्णीवान्न शूद्रात् पतितादपि ।
 न चान्यस्मादशक्तयेन्निन्दितार्हज्येदुषः ॥ ३
 नित्यं वाचनको न स्यात् पुनस्तं भैव वाचयेत् ।
 प्राणानपहरत्येव वाचकस्तस्य दुर्मतिः ॥ ४
 न देवद्वयहारौ स्यादग्निषिषेण हिजोत्तमाः ।
 ब्रह्मस्वं वा नापहरेदापद्यपि कदाचन ॥ ५
 न विषं विषमित्याहुर्ब्रह्मस्वं विषमुच्यते ।
 देवस्वल्पापि यत्नेन सदा परिहरेत् ततः ॥ ६
 पुष्पे याकोदके काष्ठे तथा मूले दण्डे फले ।
 शदत्ताशनमस्तेषां मनुः प्राह प्रजापतिः ॥ ७
 ग्रहीतव्यानि पुष्पाणि देवाश्चनविधौ हिजेः ।
 नैकस्मादेव निवतमननुच्चाव कैवलम् ॥ ८
 दणं काष्ठं फलं पुष्पं प्रकाशं वै हरेदुधः ।
 धर्माथं कैवलं विप्रा ह्यन्यथा पतितो भवेत् ॥ ९
 तिल-मुद्ग-ववादीनां मुष्टिग्राह्या पथि स्थितैः ।
 सुधासर्गान्यथा विप्रा धर्मैर्विद्विरिति स्थितिः ॥ १०
 न धर्मस्यापदेशेन पापं कृत्वा व्रतं चरेत् ।
 व्रतेन पापं प्रच्छाद्य कुर्वन् स्त्रीशूद्रलभनम् ॥ ११
 डेत्येह चेदृषो विप्रो गच्छति ब्रह्मवादिभिः ।
 कृद्मना चरितं यच्च व्रतं रक्षांसि गच्छति ॥ १२
 अलिङ्गो लिङ्गिवेशेन यो वृत्तिमुपजीवति ।
 स लिङ्गिनां हरेर्देनस्तथैष्योनी च जायते ॥ १३
 वैडालव्रतिनः पापा लोके धर्मविनाशकाः ।
 सद्यः पतन्ति पापेषु कर्मणस्तस्य तत् फलम् ॥ १४
 पापलिङ्गो विकर्मस्त्वान् वामाचारांस्तथैव च ।
 पञ्चरात्रान् पाशुपतान् वाङ्मात्रेणापि नाश्नेयेत् ॥ १५
 वेदनिन्दारतान् मर्त्यान् देवनिन्दारतांस्तथा ।
 हिजनिन्दारतांश्चैव मनसापि न चिन्तयेत् ॥ १६
 राजानं योनिस्त्वस्त्वं सहवासञ्च भाषणम् ।

कुर्वाणः पतते जन्तुस्तस्मादुयत्नेन वर्जयेत् ॥ १७
 देवद्रोहाहुरद्रोहः कोटिकोटिगुणाधिकः ।
 ज्ञानापवाहो नास्ति क्व तस्मात् कोटिगुणाधिकः ॥ १८
 गोभिषु दैवतैर्विप्रैः कृष्या राजोपसेवया ।
 कुलान्यकुलतां यान्ति दानि हीनानि वृत्ततः ॥ १९
 कुविवाहैः क्रियालोपैर्वैदानध्ययनेन च ।
 कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च ॥ २०
 अदृतात् पारदार्याश्च तथाऽभ्यस्य भक्षणात् ।
 अश्रौतधर्मचरणात् क्षिप्रं नश्यति वै कुलम् ॥ २१
 अश्रौत्रियेषु वै दानादृषलेषु तथैव च ।
 विहिताचारहीनेषु क्षिप्रं नश्यति वै कुलम् ॥ २२
 नाधार्मिकैर्हते ग्रामे न व्याधिवद्भक्षे भ्रमम् ।
 न शूद्रराज्ये निवसेन्न पाषण्डजनैर्हते ॥ २३
 हिमवहिन्मयोर्मध्ये पूर्व-पश्चिमयोः शुभम् ।
 सुक्ता समुद्रयोर्देशं नान्यत्र निवसेहिजः ॥ २४
 कृष्णो वा यत्र चरति शृगो नित्यं स्वभावतः ।
 पुण्याश्च विशुता नद्यस्तत्र वा निवसेहिजः ॥ २५
 शर्वक्रोशान्नदीकूलं वर्जयित्वा हिजोत्तमः ।
 नान्यत्र निवसेत् पुण्यं नान्यजग्रामसन्निधौ ॥ २६
 न संवसेत् पतितैर्न चण्डालैर्न पुच्छैः ।
 न मूर्खैर्नावलिपैश्च भान्यैर्नान्यावसाविभिः ॥ २७
 एकग्रव्यासनं पङ्क्तिर्भाण्डपक्वान्निचणम् ।
 वाजनाध्यापने योनिस्तथैव सहभोजनम् ॥ २८
 सहाध्यायस्तु दशमः सहवाजनमेव च ।
 एकादशैते निर्दिष्टा दोषाः सङ्गरसंश्रिताः ॥ २९
 समीपे वाप्यवस्थानात् पापं संक्रमते नृणाम् ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन सङ्गरं वर्जयेद्बुधः ॥ ३०
 एकपङ्क्त्यपविष्टा ये न स्पृशन्ति परस्परम् ।
 भक्षणा कृतमर्यादा न तेषां सङ्गरो भवेत् ॥ ३१
 अग्निना भक्षणा चैव सलिलेन विशेषतः ।
 दारेण स्तन्यमार्गेण घड्भिः पङ्क्तिर्विमिश्रिते ॥ ३२
 न कुर्वाच्छुष्कवैराणि विवादश्चैव पैशुनम् ।
 परद्वेषे गां चरन्तीं न चाचचीत कस्यचित् ॥ ३३
 न संवसेत् सूतकिना न कश्चिद्धर्मणि स्पृशेत् ।
 न सूर्यपरिवेशं वा नेन्द्रपापं भवाम्बिकम् ॥ ३४
 परस्मै कथयेद्दिहाच्छर्मिणं वा कदाचन ।

न कुर्थादङ्गमिः साहं विवादं वस्तुमिस्तथा ॥ ३५
 आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् ।
 तिथिं पक्षस्थं न ब्रूयान्न नक्षत्राणि निर्दिशेत् ॥ ३६
 मोदक्यामभिभाषितं नाशुचिं वा दिजोत्तमः ।
 न देव-गुरु-विप्राणां दीयमानन्तु वारयेत् ॥ ३७
 न चात्मानं प्रशंसेद्वा परनिन्दां वर्जयेत् ।
 वेदनिन्दां देवनिन्दां प्रबलेन विवर्जयेत् ॥ ३८
 वस्तु देवादृषीन् विप्रान् वेदान् वा निन्दति दिजः ।
 न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा शास्त्रेष्विह मुनीश्वराः ॥ ३९
 निन्दयेद्देवगुरुं देवान् वेदं वा सोपहंरणम् ।
 कल्पकोटिघटं साद्यं रौरवे पक्ष्यते नरः ॥ ४०
 तृष्णीमासीत् निन्दायां न ब्रूयात् किञ्चिदुत्तरम् ।
 कर्णौ पिपाय गन्ताव्यं न चैतानवलोकेति ॥ ४१
 वर्जयेद्देवस्यस्य परेषां गुरुषु दुष्टः ।
 विवादं स्वजनैः साहं न कुर्थाद्देवकदाचन ॥ ४२
 न पापं पापिनं ब्रूयादपापं वा दिजोत्तमम् ।
 सत्येन तुल्यदोषः स्यान्मिथ्यादिदोषवान् भवेत् ॥ ४३
 वानि मिथ्याभिग्रस्तानां पतन्मन्त्राणि रोदनात् ।
 तानि पुत्रान् पशून् जन्ति तेषां मिथ्याभिग्रसिनाम् ॥ ४४
 ब्रह्महत्या-सुरापाने स्त्रिय-गुरुवैजनागमे ।
 दृष्टं विशेषेण सङ्गिर्नास्ति मिथ्याभिग्रसने ॥ ४५
 नैक्षीतोद्यन्तमादिह्यं शशिनश्चानिमित्ततः ।
 नास्तं वान्तं न वारिस्त्वं नोपदृष्टं न मध्यगम् ॥ ४६
 तिरोहितं वाससा वा नादर्शान्तरगामिणम् ।
 न नम्रां स्त्रियमोक्षेत् पुरुषं वा कदाचन ॥ ४७
 न च मूढं पुरीषं वा न च संस्पृष्टमैश्वरम् ।
 नाशुचिः सूर्यसोमादीन् ग्रहानालोकयेद्दुष्टः ॥ ४८
 पतिन-व्यङ्ग-चण्डालानुच्छिष्टान् नावलोकयेत् ।
 नाभिभाषितं च परमुच्छिष्टो वावशुण्डितः ॥ ४९
 न स्पृशेत् प्रेतसंस्पर्शं न क्रुद्धस्य गुरोर्मुखम् ।
 न तैक्षोदकचोम्कायां न पञ्चौ भोजने सति ।
 नाशुक्तबन्धनां गां वा मोक्षत्तं मत्तमेव वा ॥ ५०
 नाशोयाद्धार्येवा साहं नैनानीक्षेत् मेहनीम् ।
 दुवन्तीं क्षुधमाणां वा नासनस्थां वचासुखम् ॥ ५१
 मोदके चात्मनो रूपं शुभं वाशुभमेव वा ।
 न कङ्क्षेत् मूढं वा नाधितिष्ठेत् कदाचन ॥ ५२

न शुद्धाच्च मतिं दद्यात् कृशं पायसं दधि ।
 नोच्छिष्टं वा घृतमधु न च कृष्णाजिनं हविः ॥ ५३
 न वैवाज्यं व्रतं दद्यान् न च घर्मं वदेद्दुष्टः ।
 न च क्रोधवर्षं गच्छेद्देषं रागश्च वर्जयेत् ॥ ५४
 लोभं दम्भं तथा यत्नादसूत्रां ज्ञानकुलनम् ।
 भानं मोहं तथा क्रोधं द्वेषश्च परिवर्जयेत् ॥ ५५
 न कुर्थात् कस्यचित् पीडां सतं शिष्यश्च ताडयेत् ।
 न हीनानुपसेवेत् न च तीक्ष्णमतीन् कश्चित् ॥ ५६
 नात्मानश्चावमन्येत देव्यं यत्नेन वर्जयेत् ।
 न विप्रिष्टानसकुर्थात्नात्मानं वा शपेद्दुष्टः ॥ ५७
 न नखैर्विलिखिद्भूमिं गात्रं संवेष्टयेन्न हि ।
 न नदीषु नदीं ब्रूयात् पर्वते न च पर्वतान् ॥ ५८
 घावासे भोजने वापि न त्यजेत् सहवायिनम् ।
 नावगाहेदपो गम्भी वज्रिश्चापि व्रजेत् पदा ॥ ५९
 शिरोऽभ्यङ्गावशिष्टेन तैक्षेनाहं न क्षेपयेत् ।
 न शस्त्ररूपैः क्रीडेत न स्नानि स्नानि च पृथक् ॥ ६०
 रोमाणि च रहस्यानि नाशिष्टेन स्रजं व्रजेत् ।
 न पाणि-पाद-वाङ्मेन चापस्यं समुपाश्रयेत् ॥ ६१
 न शिञ्जोदरवापस्यं न च श्ववणयोः कश्चित् ।
 न चाङ्गनखवाद्यं वै कुर्थात्नाच्छलिना पिवेत् ॥ ६२
 नाभिहन्त्याज्जलं पङ्कगं पाणिना वा कदाचन ।
 न घातयेदिष्टकाभिः फलानि न फलेन च ॥ ६३
 न स्नेहभाषां शिष्टेन नाकर्षेत् पदासनम् ।
 नखभेदनमास्फोटं हृदनं वा विलेखनम् ॥ ६४
 कुर्थादिमर्दनं धीमान् नाककादेव निष्कलम् ।
 नोत्सङ्गे मन्त्रयेद्भज्यान् तृषाचिष्टाश्च नाचरेत् ॥ ६५
 न दृष्ट्येदं वा गाथेन वादित्याणि वादयेत् ।
 न संहताभ्यां पाणिभ्यां कण्ठ्येदात्मनः शिरः ॥ ६६
 न लौकिकीस्तवैर्देवांस्तोषयेद्द्वेषजैरपि ।
 नाहः क्रीडेन घातेन नाप्सु विस्मृतमाचरेत् ॥ ६७
 नोच्छिष्टः संविधेर्निष्ठं न नमः स्नानमाचरेत् ।
 न गच्छेन्न पटेदापि न वैव स्वशिरः स्पृशेत् ॥ ६८
 न हन्तेर्नख-रोमाणि च्छिन्द्यात् सुप्तं न बोधयेत् ।
 न बालातपमासेवेत् प्रेतधूमं विवर्जयेत् ॥ ६९
 भेकः सुप्याच्छून्यगृहे स्वयं गोपानक्षौ चरेत् ।
 नाकारणादा निष्ठीविन्न बाहुभ्यां नदीं तरेत् ॥ ७०

न पादक्षालनं कुर्यात् पादौ न कांस्ये धावयेदुधः ॥ ७१
 नाभिप्रतारयेद्देवं ब्राह्मणान् गामवापि वा ।
 वाय्वग्नि-गुरु-विप्रान् वा सूर्यं वा ग्रथिनं प्रति ॥ ७२
 अशुभः प्रथमं दानं स्वाध्यायं स्नान-भोजनम् ।
 वह्निर्निष्क्रमणश्चैव न कुर्वीत कथञ्चन ॥ ७३
 स्वप्नप्रथमं दानमुच्चारं भोजनं गतिम् ।
 उभयोः सम्बन्धोर्नित्यं मध्याह्ने तु विवर्जयेत् ॥ ७४
 न स्थेत् पाणिनोच्छ्रितो विप्रो गोब्राह्मणान्मान् ।
 न चैवान्नं पद्मं वापि न देवप्रतिमां स्थयेत् ॥ ७५
 नाशुभोऽग्निं परिवरेण देवान् कीर्तयेद्दधीन् ।
 नावगाहेद्गन्धान् धारयेन्नाभिमिकतः ॥ ७६
 न वामहस्तेनोक्त्य पिबेदक्त्य वा जलम् ।
 नीचरेदनुपस्थम् नाप्सु रेतः समुत्तजेत् ॥ ७७
 अमेध्यलिप्तमन्यहा कोहितं वा विपाणि वा ।
 व्यतिक्रमेण कृत्वन्तीं नाप्सु मैद्युनमाचरेत् ॥ ७८
 चैतं वृद्धं न वै च्छिन्द्यान्नाप्सं शीवनमुत्तजेत् ।
 नास्त्रि-भस्म-कपालानि न केशान् न च कण्टकान् ।
 तुषाङ्गारकरोषं वा नाधितिष्ठेत् कदाचन ॥ ७९
 न चानिं लङ्घयेद्दमीन् नोपदध्यादधः क्वचित् ।
 न चैनं पादतः कुर्यात्सुखेन न धमेदुधः ॥ ८०
 न कूपमवरोहेत् नाचचीताशुचिः क्वचित् ।
 शनी न प्रक्षिपेदग्निं नाङ्घ्रिः प्रथमयेत् तथा ॥ ८१
 सङ्कलरणमात्तिं वा न स्वयं आवयेत् परान् ।
 अपण्यं कूटपण्यं वा विक्रये न प्रयोजयेत् ॥ ८२
 न वङ्गं मुखनिश्वासेज्ज्वलयेन्नाशुचिर्बुधः ।
 पुण्यस्नानोदकक्षाने सीमान्तं वा कृषिन् तु ॥ ८३
 न भिन्यात् पूर्वममयं सुखोपेतं कदाचन ।
 परस्परं पशून् व्यालान् पक्षिणो नैव बोधयेत् ॥ ८४
 परवाधां न कुर्वीत जलवातातपादिभिः ।
 कारविला सुकर्माणि कारुन् पशून् वर्जयेत् ॥ ८५
 सायं प्रातर्हृदहारान् भिक्षां नावघाटयेत् ।
 वह्निर्माखं वह्निर्गन्धं भाष्येवा सह भोजनम् ॥ ८६
 विष्टम्बु वाटं कुहारप्रवेशञ्च विवर्जयेत् ।
 न खादन् ब्राह्मणस्तिष्ठेन जल्येहा हसन् बुधः ॥ ८७
 स्वमग्निं नैव हस्तेन स्थयेन्नाप्सु चिरं वसेत् ।

न पञ्चकेणोपभस्मेन शूर्पेण न पाणिना ॥ ८८
 सुखेनैव धमेदग्निं सुखादभिरजायत ।
 परस्त्रियं न भाषेत नावाक्यं वाजयेदुधः ॥ ८९
 नैकधरेत् सभां विप्रः समवायञ्च वर्जयेत् ।
 न देवायतनं गच्छेत् कदापिचाप्रदक्षिणम् ॥ ९०
 न वीजयेदा वस्त्रेण न देवायतने स्वपेत् ।
 नैकोऽध्वानं प्रपद्येत नाधार्मिकजनैः सह ॥ ९१
 न व्याधिदूषितेर्वापि न शूद्रेः पतितैर्न वा ।
 नोपागदक्षिणतोऽध्वानं जलादिरक्षितस्तथा ॥ ९२
 न रात्रौ नारिणा साहं न विना च कमण्डलुम् ।
 नानि-गो-ब्राह्मणादीनामन्तरेण व्रजेत् क्वचित् ॥ ९३
 न वस्त्रन्तौ न विनतामतिक्रामेद्विजोसगतः ।
 न निन्देद्व्योगिनः सिद्धान् प्रतिनो वा यतौस्तथा ॥ ९४
 देवतायतने प्राञ्चो न देवानाञ्च सज्जिषी ।
 नाक्रानेत् कामतन्त्रायां ब्राह्मणानां शवामपि ॥ ९५
 स्वान्तु नाक्रमयेच्छायां पतितार्थैर्न रोगिभिः ।
 नाङ्गार-भस्म-केशादिष्वधितिष्ठेत् कदाचन ॥ ९६
 वर्जयेन्मार्जनीरेशं स्नानवस्त्र-घटोदकम् ।
 न भक्षयेद्मध्याणि नापेयञ्च पिबेद्द्विजाः ॥ ९७
 इति श्रीकौर्म महापुराणे उपरिभागे ब्रह्म-
 विद्यायामाद्यमाचारनियमधर्मो नाम
 षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

नाद्याच्छूद्रस्य विप्रोऽन्नं मोहादा यदि कामतः ।
 स शूद्रयोनिं व्रजति यस्तु भुङ्क्ते श्वनापदि ॥ १
 पक्षाणान् यो दिजो भुङ्क्ते शूद्रस्यान्नं विगर्हितम् ।
 जीवन्नेव भवेच्छूद्रो मृतः श्वा चाभिजायते ॥ २
 ब्राह्मण-क्षत्रिय-विशां शूद्रस्य च सुनीश्वराः ।
 यस्यान्नेनोदरस्थेन मृतस्तद्व्योनिमाप्नुयात् ॥ ३
 राजानं नर्त्तकान् च तस्थोऽन्नं चर्म्मकारिणः ।
 गणानं गणिकाञ्च चण्डालानि च वर्जयेत् ॥ ४
 चक्रोपजीवि-रजक-तस्कर-ध्वजिनां तथा ।
 गन्धर्व-लोहकारानां सूतकान् च वर्जयेत् ॥ ५

कुक्कुट-चित्रकर्मन् वारुषिः प्रतितस्य च ।
 पौनर्मव-क्षत्रिकदोरभिषस्तस्य चैव हि ॥ ४
 सुवर्णकार-शैल्य-व्याध-वहातुरस्य च ।
 चिकित्सकस्य चैवानं पुंशल्या दाशिकस्य च ॥ ७
 स्तेन-नास्तिकदोरनं देवतानिन्दकस्य च ।
 सोमविक्रविणशानं श्वपाकस्य विशेषतः ॥ ८
 भार्याजितस्य चैवानं यस्य चोपपत्तिर्यत्र ।
 उच्छिष्टस्य कर्ष्यस्य तथैवोच्छिष्टभोजिनः ॥ ९
 अपहृष्टानस्य सन्तानं यस्त्वजीवस्य चैव हि ।
 जीव-सन्धासिनोशानं मत्तोन्मत्तस्य चैव हि ॥ १०
 भीतस्य रुदितस्थानमवक्रुष्टं परिदुतम् ।
 ब्रह्मदिषः पापकृषेः शान्तानं स्रुतकस्य च ॥ ११
 वृषापाकस्य चैवानं शठानं चतुरस्य च (क) ।
 अप्रजानान्तु नारीणां भूतकस्य (ख) तथैव च ॥ १२
 कारुकानं विशेषेण यस्त्वविक्रविणस्तथा ।
 शौष्ठानं प्राणिकानस्य मिषनामन्मेव च ॥ १३
 विद्वज्जननस्थानं परिवेत्तन्मेव च ।
 पुनर्भुवो विशेषेण तथैव दिधिषूपतेः ॥ १४
 अवज्ञातश्चावधूतं सरोषं विज्ञयान्वितम् ।
 गुरोरपि न भोक्तव्यमनं सत्कारवर्जितम् (ग) ॥ १५
 दुष्कृतं हि मनुष्यस्य सर्वमने व्यवस्थितम् ।
 यो यस्यानं समञ्जाति स तस्याञ्जाति किंविधम् ॥ १६
 आर्क्षिकः कुलमित्रश्च गोपालो दाश-नापितौ ।
 एते शूद्रेषु भोक्तव्यान् यस्यात्मानं निवेद्येत् ॥ १७
 कुशौलवः कुम्भकारः क्षैत्रकर्म्मक एव च ।
 एते शूद्रेषु भोक्तव्यान् दत्त्वा स्वल्पं पर्णं बुधैः ॥ १८
 पावसं स्नेहपक्वं यद्गोरस्यैव सक्तवः ।
 पिण्याकञ्चैव तैलञ्च शूद्राह्नाञ्चं हिजातिभिः ॥ १९
 उन्ताकं नालिकाशकं कुसुमाश्मन्तकं तथा ।
 पलाण्डं लशुनं शुक्तं निर्यासञ्चैव वर्जयेत् ॥ २०
 उन्ताकं त्रिड्वराहञ्च शैलुं पौशूषमेव च ।
 विलयं समुखञ्चैव करकाणि च वर्जयेत् ॥ २१
 यस्मिन् किंशुकञ्चैव कुक्कुटञ्च तथा च ।

- (क) पराशं यशुरस्य चेति पाठान्तरं कचित् ।
 (ख) क्षैत्रस्थिति वा पाठः ।
 (ग) संस्कारवर्जितमिति कचित् पाठः ।

उदुम्बरमलाकुञ्ज जग्धा पतति वै हिजः ॥ २२
 वृषाह्वर-संघावौ पावसापूपमेव च ।
 मनुपाकतर्मासञ्च देवानानि हवींषि च ॥ २३
 दवागं मातुलुञ्जञ्च मत्मान्यनुपाकतान् ।
 नीपं कपित्थं प्रक्षुञ्च प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥ २४
 पिण्याकञ्चोदतस्नेहं दिवाधानास्तथैव च ।
 रात्रौ च तिलसम्बद्धं प्रयत्नेन दधि त्यजेत् ॥ २५
 नाञ्जीयात् पयसा तक्रं न बीजान्युपजीवयेत् ।
 क्रियादुष्टं भावदुष्टमसक्तं विवर्जयेत् ॥ २६
 कैशकौटावपन्नञ्च स्वभूर्लैखञ्च नित्यशः ।
 श्वाघ्रातञ्च पुनःसिद्धं चण्डालावेक्षितं तथा ॥ २७
 उदक्यवा च पतितैर्गवा वाघ्रातमेव च ।
 अनर्क्षितं पर्युषितं पर्याभान्तञ्च नित्यशः ॥ २८
 काक-कुक्कुटसंस्थष्टं कृमिभिश्चैव संयुतम् ।
 मनुष्यैरप्यवघ्रातं कुष्ठिना स्थष्टमेव च ॥ २९
 न रजस्वलाया दत्तं न पुंशल्या सरोषकम् ।
 मलवहाससा चापि परया नोपयोग्येत् ॥ ३०
 विवत्सायाय गोः क्षीरमौष्टं वा निर्द्देश्य च ।
 चाविकं सन्निगोक्षीरमपेयं मयुरमवौत् ॥ ३१
 बलाकं हंस-हात्यूहं कलविह्वं शुक्रं तथा ।
 तथा कुरर-वल्गूरं जालपादञ्च कोकिलम् ॥ ३२
 चापञ्च खल्लरौटञ्च स्तेनं यष्टं तथैव च ।
 उल्लूकं चक्रवाकञ्च भासं पारावतं तथा ॥ ३३
 कपोतं टिट्ठिमञ्चैव ग्रामकुक्कुटमेव च ।
 सिंहं व्याघ्रञ्च मार्जारं श्वानं शूकरमेव च ॥ ३४
 शृगालं मर्कटञ्चैव गर्हभञ्च न भक्षयेत् ।
 न भक्षयेत् सर्व्वमृगान् नान्यान् वनचरान् हिजान् ।
 जलेचरान् स्रालचरान् प्राणिनश्चेति धारणा ॥ ३५
 गोधा कूर्मः शयः खड्गो यज्ञकी चेति सप्तमाः ।
 भक्ष्याः पञ्चनखा नित्यं मयुराश्च प्रजापतिः ॥ ३६
 मत्स्यान् सप्तह्मन् भुञ्जीयात्मांसं रौरवमेव च ।
 निवेद्य देवताभ्यस्तु ब्राह्मणेभ्यश्च नान्यथा ॥ ३७
 मयूरं तित्तिरिञ्चैव कपिल्लकमेव च ।
 वार्हीणसं वर्सकञ्च भक्ष्यानाञ्च प्रजापतिः ॥ ३८
 राजीवान्(क)सिंहतुण्डाञ्च तथा पाठीन-रोहितौ ।

- (क) शूकरमिति पाठान्तरम् ।

मत्सेवेते समुद्दिष्टा भक्षणीया मुनीश्वराः ॥ ३८
 प्रोक्षितं भक्षयेद्देवां मांसञ्च हिजकान्यथा ।
 वृक्षाविधिं नियुक्तञ्च प्राणानामपि चाख्ये ॥ ४०
 भक्षयेन्नैव मांसानि शेषभोजी न क्षिप्यते ।
 शौषाधार्यमशक्तौ वा नियोगादुद्यत्कारणात् ॥ ४१
 आमन्त्रितस्तु वः शस्त्रे देवे वा मांसमुत्तजेत् ।
 यावन्ति पशुरोमाणि तावतो नरकान् व्रजेत् ॥ ४२
 अद्वयं वाय्वपेयञ्च तथैवास्त्रशस्त्रमेव च ।
 हिजातीनामनालोक्तं नित्यं मद्यमिति स्थितिः ॥ ४३
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन मद्यं-नित्यं विवर्जयेत् ।
 पीत्वा पतति कर्मभ्यो न सञ्चायो भवेद्द्विजैः ॥ ४४
 भक्षयित्वा ह्यभक्ष्याणि पीत्वाऽपेयान्यपि द्विजः ।
 नाधिकारो भवेत् तावद्दयावत् तन्न व्रजत्यक्षः ॥ ४५
 तस्मात् परिहरेन्नित्यमभक्ष्याणि प्रयत्नतः ।
 अपेयानि च विप्रा वै तद्या वैद्वाति रौरवम् ॥ ४६
 इति श्रीकौर्म महापुराणे उपरिभागे ब्रह्म-
 विद्यायां भक्ष्याभक्ष्यनिर्णयो नाम
 सप्तदशोऽध्यायः ॥ १० ॥

अष्टादशोऽध्यायः ।

ऋषय जज्ञुः ।

अद्वयहनि कर्तव्यं ब्राह्मणानां महासुने ।
 तदाचक्षाखिलं कर्म धेनु मुच्येत वन्धनात् ॥ १
 व्यास उवाच ।
 वक्ष्ये समाहिता यूयं शृणुष्व गदतो मम ।
 अद्वयहनि कर्तव्यं ब्राह्मणानां क्रमादिधिम् ॥ २
 ब्राह्मे मुहूर्त्तं तूत्याव धर्ममर्थञ्च चिन्तयेत् ।
 कायकोशं तदुद्धृतं ध्यायेत् मनसेश्वरम् ॥ ३
 उग्रःकालेऽय सन्नाप्ते कृत्वा चावशकं बुधः ।
 स्नात्वा नदीषु शुद्धासु शौचं कृत्वा यथाविधि ॥ ४
 प्रातःस्नानेन पूयन्ते येषि पापकृतो जनाः ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन प्रातःस्नानं समाचरेत् ॥ ५
 प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टकरं हि तत् ।
 ऋषीणामपि ता नित्यं प्रातःस्नानान्न संशयः ॥ ६
 मुखे सुप्तस्य सततं लाक्षाद्याः संभवन्ति हि ।

ततो भैवाचरेत् कर्माण्यकृत्वा स्नानमादितः ॥ ७
 पलङ्क्योः कालकर्णौ दुःखप्रं दुर्बिचिन्तितम् ।
 प्रातःस्नानेन पापानि पूयन्ते नात्र संशयः ॥ ८
 न च स्नानं विना पुंसां पावनं कर्मसु कृतम् ।
 होमे जप्ये विशेषेण तस्मात् स्नानं समाचरेत् ॥ ९
 अशक्तावग्निरस्त्रं वा स्नानमस्य विधीयते ।
 आर्द्रेण वाससा वाद्य मार्जनं पावनं कृतम् ॥ १०
 असामर्थ्यं समुत्पन्ने स्नानमेव समाचरेत् ।
 ब्राह्मादीनि यथाशक्तौ स्नानान्याहुर्मनीषिणः ॥ ११
 ब्राह्मभान्मेयमुद्दिष्टं वाद्यं दिव्यमेव च ।
 वारुणं यौगिकं वज्रं घोडा स्नानं प्रकीर्तितम् ॥ १२
 ब्राह्मन्तु मार्जनं मन्त्रैः कुशैः सोदकविन्दुभिः ।
 आम्रमेयं भक्षनापादमस्तकादिहृषूलनम् ॥ १३
 गवां हि रजसा प्रोक्तं वाद्यं स्नानमुत्तमम् ।
 यत् तु सातपवर्षेण स्नानं तद्विद्यमुच्यते ॥ १४
 वारुणश्चावगाहस्तु मानसं स्वात्मवेदनम् ।
 यौगिकं स्नानमाख्यातं योगे विश्वादिचिन्तनम् ॥ १५
 आत्मतीर्थमिति ख्यातं सेवितं ब्रह्मवादिभिः ।
 मनःशुद्धिकरं पुंसां नित्यं तत् स्नानमाचरेत् ॥ १६
 अक्षयेदारुणं विद्वान् प्राजापत्यं तथैव च ॥ १७
 प्रक्षाल्य दन्तकाष्ठं वै भक्षयित्वा विधानतः ।
 आचम्य प्रयतो नित्यं स्नानं प्रातः समाचरेत् ॥ १८
 मध्याह्नसिसमस्त्रीयां हादयाङ्गुलसंक्षितम् ।
 सत्रचं दन्तकाष्ठं स्यात् तदग्रेण तु धावयेत् ॥ १९
 क्षीरितृक्षसमुद्धृतं मातृतीक्ष्णवं शुभम् ।
 अपामार्गञ्च विस्त्रञ्च करवीरं विशेषतः ॥ २०
 वर्जयित्वा निन्दितानि गृहीत्वैकं यथोदितम् ।
 परिहृत्य दिनं पापं भक्षयेद्देवि विधानवित् ॥ २१
 गोत्याटयेदन्तकाष्ठं नाङ्गुल्यग्रेण धारयेत् ।
 प्रक्षाल्य भङ्ग्या तज्जङ्घाङ्गुली द्वे समाहितः ॥ २२
 स्नात्वा सन्तर्पयेद्देवानृषीन् पितृगणांस्तथा ।
 आचम्य मन्त्रविहितं पुनराचम्य वाग्वतः ॥ २३
 सन्मार्ज्यं मन्त्रैरात्मानं कुशैः सोदकविन्दुभिः ।
 आपोहिष्ठाव्याहृतिभिः सवित्रा वारुणेः शुभैः ॥ २४
 मोक्षारव्याहृतिभिरुतां गावर्ज्यं वेदमातरम् ।
 जप्त्वा जलाक्षलिं दद्याद्वाक्करं प्रति तन्मनाः ॥ २५

प्राक्कलेषु समासीनो हर्षेण सुसमाहितः ।
 प्राणावामन्नं कृत्वा ध्यायेत् सन्ध्यामिति स्मृतिः ॥ २६
 वा सन्ध्या सा जगत्कृतिर्नायातीता हि निष्कला ।
 ऐश्वर्यं केवला शक्तिस्तत्त्वत्रयसमुद्भवा ॥ २७
 ध्यात्वा कर्मफलगतं सावित्रीं वै जपदुधः ।
 प्राक्षुरः सततं विप्रः सन्धोपासनमाचरेत् ॥ २८
 सन्ध्याहोमोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ।
 यद्व्यत् कुरुते किञ्चिन्न तस्य फलमाप्नुयात् ॥ २९
 सनन्यचेतसः शान्ता ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
 तपास्य विधिवत् सन्ध्यां प्राप्ताः पूर्व परां गतिम् ३०
 योऽन्यत्र कुरुते यत्र धर्मकार्यं हिजोत्तमः ।
 विहाय सन्ध्याप्रणतिं सञ्जाति नरकायुतम् ॥ ३१
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन सन्धोपासनमाचरेत् ।
 तपासितो भवेत् तेन देवो योगतनुः परः ॥ ३२
 सहस्रपरमां नित्यं यतमध्यां दद्यावराम् ।
 सावित्रीं वै जपेद्दिनान् प्राक्षुरः प्रयतः स्मितः ॥ ३३
 यथोपतिष्ठेदादित्यमुदयन्तं समाहितः ।
 मन्त्रस्तु विविधैः सोरैर्हृद्यैः सामसन्ध्यावैः ॥ ३४
 तपस्याय महायोगं देवदेवं दिवाकरम् ।
 कुर्वीत प्रणतिं भूमौ मूर्ध्ना तेनैव मन्त्रतः ॥ ३५
 ओं खखोल्काय शान्ताय कारणवदहेतवे ।
 निवेद्यामि चात्मानं नमस्ते विश्वरूपिणि ॥ ३६
 नमस्ते हृदिने तुभ्यं सूर्याय ब्रह्मरूपिणि ।
 तमेव ब्रह्म परममापो ज्योती रसोऽयतम् ।
 भूर्भुवः स्वस्वमोक्षारः शर्वो रुद्रः सनातनः ॥ ३७
 पुरुषः सन्नहोऽन्तस्त्वं प्रणमामि कपर्दिनम् ॥ ३८
 तमेव विश्वं ब्रह्मधा सदसत् सूयते च यत् ।
 नमो रुद्राय सूर्याय तामहं शरणं गतः ॥ ३९
 प्रचेतसे नमस्तुभ्यं नमो मौदुष्टमाय च ।
 नमो नमस्ते रुद्राय तामहं शरणं गतः ॥ ४०
 हिरण्यवाहवे तुभ्यं हिरण्यपतये नमः ।
 अश्विकापतये तुभ्यमुमायाः पतये नमः ॥ ४१
 नमोऽस्तु मौलसीवाय नमस्तुभ्यं पिनाकिने ।
 विशोहिताय भर्गाय सहस्राक्षाय ते नमः ॥ ४२
 तमोऽपचाय ते नित्यमादित्याय नमोऽस्तु ते ।
 नमस्ते वज्रहस्ताय व्यस्त्रकाय नमो नमः ॥ ४३

प्रपद्ये त्वां विरूपाक्षं महान्तं परमेश्वरम् ।
 हिरण्यये यज्ञे गुप्तात्मानं सर्वदेहिनाम् ॥ ४४
 नमस्यामि परं ज्योतिर्ब्रह्माणं त्वां परानृतम् ।
 विश्वं पशुपतिं भीमं नर-नारीशरीरिणम् ॥ ४५
 नमः सूर्याय रुद्राय भास्वते परमेश्वरे ।
 उग्राय सर्वभक्षाय त्वां प्रपद्ये सदैव हि ॥ ४६
 एतदे सूर्यहृदयं जप्त्वा स्तवमनुत्तमम् ।
 प्रातःकालेऽथ मध्याह्ने नमस्कृत्यादिवाकरम् ॥ ४७
 इदं पुत्राय शिष्याय धार्मिकाय हिजातये ।
 प्रदियं सूर्यहृदयं ब्रह्मणा तु प्रदर्शितम् ॥ ४८
 सर्वपापप्रथमनं वेदसारसमुद्भवम् ।
 ब्राह्मणानां हितं पुण्यश्रुतिसङ्घैर्निधितम् ॥ ४९
 अथागम्य यज्ञं विप्रः समाचम्य दद्याविधि ।
 प्रज्वालाय वक्षिं विधिवज्जुह्वाज्जातवेदसम् ॥ ५०
 ऋत्विक् पुत्रोऽथ पत्नी वा शिष्यो वापि रुहोदरः ।
 प्राथ्यानुष्ठां विशेषेण जुहुयुर्वा दद्याविधि ॥ ५१
 पवित्रपाणिः पूतात्मा शुक्लाम्बरधरः शुचिः ।
 सनन्यमनसा नित्यं जुहुवात् संयतेन्द्रियः ॥ ५२
 विना हर्षेण यत् कर्म विना सूत्रेण वा पुनः ।
 राक्षसं तद्वेत् सर्वं नामोदह फलप्रदम् ॥ ५३
 देवतानि नमस्कृत्यादुपहारान् निवेदयेत् ।
 दद्यात् पुण्यादिकं तैषां कृतांसेवाभिवादेयम् ॥ ५४
 गुरुक्षेत्रेषुपासीत हितज्ञास्य समाचरेत् ।
 वेदाभ्यासं सततः कुर्वीत प्रववाच्छ्रुतिरिति ॥ ५५
 जपेद्ब्रह्मपथेच्छिष्यान् धारयेद् विचारयेत् ।
 अवेक्षेताय शास्त्रेण धर्मादौनि हिजोत्तमाः ॥ ५६
 वैदिकांश्चैव निगमान् वेदाङ्गानि च सर्वथाः ।
 उपेयादीश्वरं वाय योगक्षेमप्रसिद्धये ।
 साधयेद्विधानार्थान् कृत्स्नार्थं हिजोत्तमः ॥ ५७
 ततो मध्याह्नसमये स्नानार्थं गृहमाचरेत् ।
 पुण्यास्तान् कुश-तिलान् गोमूत्रं चैव वा ॥ ५८
 रुद्रीं देवस्वतिषु तद्गङ्गां सरः च च ।
 स्नानं समाचरेन्निर्वाणं गर्ग-प्रसवयोगेषु च ॥ ५९
 परकीयनिपानेषु न स्नावादे कदाचन ।
 पञ्च पिण्डान् समुह्य स्नायादाऽस्यैव पुनः ॥ ६०
 गृहकथा शिरः शालं हाभ्यां नामैस्तथोपरि ।

चक्षुस्तु तिर्यग्भिः कावः पादौ षड्भिस्तथैव च ॥ ६१ ॥
 दृष्टिका च समुद्दिष्टा सार्द्धमिच्छकमात्रिका ।
 गोमदस्य प्रमाणं तत् तेनाङ्गं लेपयेत् पुनः ॥ ६२ ॥
 लेपयित्वा तीरसंस्थं तस्मिन्नेव मन्त्रतः ।
 प्रक्षाल्याचम्य विधिवत् ततः स्नात्वा समाहितः ॥ ६३ ॥
 अभिमन्त्र्य जलं मन्त्रैस्तस्मिन्नेवार्चयेत् शुभे ।
 भावपुतस्तद्व्यक्तं ध्यायेद् विष्णुमव्ययम् ॥ ६४ ॥
 आपो नारायणभृतास्ता एवास्यायनं पुनः ।
 तस्मान्नारायणं देवं स्नानकाले कुर्यादुधः ॥ ६५ ॥
 प्रेष्य सोऽङ्गारमादित्यं त्रिनिर्मलज्जलाशयि ।
 आशान्तः पुनराचम्येकान्तेणानेन मन्त्रवित् ॥ ६६ ॥
 प्रन्तवरसि भूतेषु शुद्धायां विश्वतोमुखः ।
 त्वं यश्चक्षुर्वषट्कार आपो ज्योती रभोऽमृतम् ॥ ६७ ॥
 दुपदां वा त्रिरभ्यस्येदगाहृतिं प्रणवान्विताम् ।
 सावित्रीं वा जपेद्विंशत्या वैवाचमर्पणम् ॥ ६८ ॥
 ततः सम्मार्ज्ज्जितं कार्यमापो हि ह्य मयो भुवः ।
 इहमापः प्रवहत व्याकृतिमिस्तथैव च ॥ ६९ ॥
 तथाभिमन्त्र्य तत् तोयमापोहिष्ठादिभिस्त्रिकीः ।
 अन्तर्ज्ज्जगतो मन्त्रो जपेत् त्रिरवमर्पणम् ॥ ७० ॥
 दुपदां वाच सावित्रीं तद्विष्णोः परमं पदम् ।
 आचर्त्तयेत् प्रणवं देवं वा संस्मरेद्धरिम् ॥ ७१ ॥
 दुपदादि च यो मन्त्रो यश्चूर्णं प्रतिष्ठितः ।
 अन्तर्ज्ज्जिते त्रिरावर्त्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ७२ ॥
 अपः पाणो समादाय जप्त्वा वै मार्ज्ज्जिते कृते ।
 विन्यस्य मूर्द्ध्नि तत् तोयं मुच्यते सर्वपातकीः ॥ ७३ ॥
 यथाऽश्वमेधः क्रतुराह सर्वपापापनोदनः ।
 तथाऽधमर्पणं सूर्यं सर्वपापापनोदनम् ॥ ७४ ॥
 अथोपतिष्ठेदादित्यमूर्द्धं प्रप्राप्तवान्वितम् ।
 प्रक्षिप्यालोकयेद्देवमूर्द्धं वस्तमसः परः ॥ ७५ ॥
 उदुत्यं चित्रमित्येतत् तच्चक्षुरिति मन्त्रतः ।
 हंसः शुचिपदैतेन सावित्र्या च विशेषतः ॥ ७६ ॥
 अन्येषु वैदिकैर्मन्त्रैः सौरैः पापप्रणाशनैः ।
 सावित्रीं वै जपेत् पश्चात् परमाह चतुर्थदाम् ।
 परब्रह्मस्वरूपां तां जपयन् स वै ज्ञतः ॥ ७७ ॥
 विविधानि पवित्राणि शुद्धविद्यास्तथैव च ।
 शतवर्द्धियमाश्चैवशिरः सौरांश्च शक्तितः ॥ ७८ ॥

प्राकूलेषु समासीनः कृषिषु प्रास्तुषुः शुचिः ।
 तिष्ठंश्च वीक्षमाणोऽङ्गं जप्यं कुर्यात् समाहितः ॥ ७९ ॥
 स्फाटिकेन्द्राक्षरद्राक्षैः पुत्रजीवसमुद्भवैः ।
 कर्त्तव्या लक्ष्मणा स्यादुत्तरादुत्तमा कृता ॥ ८० ॥
 जपकाले न भाषित नान्यानि प्रेषयेदुधः ।
 न कम्पयेच्छिरो ग्रीवं दन्तान् नैव प्रकाशयेत् ॥ ८१ ॥
 शुद्धका राक्षसाः सिद्धा हरन्ति प्रसभं वतः ।
 एकान्तेषु शुचौ दिशि तस्माज्जप्यं समाचरेत् ॥ ८२ ॥
 चाण्डालाशौचपतितान् दृष्ट्वाचम्य पुनर्जपेत् ।
 तैरेव भाषणं कृत्वा स्नात्वा चैव पुनर्जपेत् ॥ ८३ ॥
 आचम्य च यथाशास्त्रं शक्त्या स्वाध्यायमाचरेत् ।
 आचम्य प्रयतो नित्यं जपेद्दशुचिदर्शने ।
 सौराण् मन्त्राच्छक्तितो वै पावमानीस्तु कामतः ॥ ८४ ॥
 यदि स्यात् क्लिन्नवासा वै वारिमध्यगतो जपेत् ।
 अन्यथा तु शुचौ दिशि दर्भेषु सुसमाहितः ॥ ८५ ॥
 प्रदक्षिणं समावृत्य नमस्कृत्य ततः क्षितौ ।
 आचम्य च यथाशास्त्रं शक्त्या स्वाध्यायमाचरेत् ॥ ८६ ॥
 ततः सन्तर्पयेद्देवाग्रणीन् पिढगणांस्तथा ।
 आदावोङ्गारसुक्षार्थं नामान्ते तर्पयामि वः ॥ ८७ ॥
 देवान् ब्रह्मऋषीश्चैव तर्पयेदक्षतोदकीः ।
 तिलोदकीः पिढन् भक्त्या स्वयम्भोक्तविधानतः ।
 देवर्षींस्तर्पयेद्दोमानुदकाक्षलिभिः पिढन् ॥ ८८ ॥
 यश्चोपवीती देवानां निवीती ऋषितर्पणे ।
 प्राचीनावीति पिढ्ये तु खेन तीर्थेन भावितः ॥ ८९ ॥
 निष्पीज्य स्नानवस्त्रान्तु समाचम्य च वाग्वतः ।
 स्वैर्मन्त्रैरर्चयेद्देवान् पुण्यैः पतैरध्याम्बुभिः ॥ ९० ॥
 ब्रह्माणं ब्रह्मरं सूर्यं तथैव मधुसूदनम् ।
 अन्यांश्चाभिमतान् देवान् भक्त्या चाक्रोचनो नरः ॥ ९१ ॥
 प्रदद्यादाद्य पुण्याणि सूर्येण पौरुषेण तु ।
 आपो वा देवताः सर्वास्तेन सम्यक् समर्चिताः ॥ ९२ ॥
 ध्यात्वा प्रणवपूर्वं वै देवतानि समाहितः ।
 नमस्कारेण पुण्याणि विन्यसेद्दृष्ट्वा पृथक् पृथक् ॥ ९३ ॥
 न विष्ण्वाराधनात् पुण्यं विद्यते कर्म वैदिकम् ।
 तस्मादनादिमध्यान्तं नित्यमाराधयेद्धरिम् ॥ ९४ ॥
 तद्विष्णोरिति मन्त्रेण सूर्येण पुरुषेण तु ।
 न ताम्नां सदृशो मन्त्रो वैदिकस्तच्चतुर्वर्षि ॥ ९५ ॥

निवेदयिष्य स्वात्मानं विष्णावमल्लतेजसि ।
 तदात्मा तन्मनाः शान्तस्तद्विष्णोरिति मन्त्रतः ॥ ८६
 अथवा देवमीशानं भगवन्तं समातनम् ।
 आराधयेन्महादेवं भावपूतो महेश्वरम् ॥ ८७
 मन्त्रेण रुद्रगायत्र्या प्रणवेनाथवा पुनः ।
 ईशानेनाथवा रुद्रैस्त्र्यम्बकेण समाहितः ॥ ८८
 पुष्पैः पत्रैरवाह्निर्वा चन्दनाद्यर्महेश्वरम् ।
 उक्त्वा नमः शिवायेति मन्त्रेणानेन वा जपेत् ॥ ८९
 नमस्तुर्ध्यान्महादेवं तं मृत्युञ्जयमीश्वरम् ।
 निवेदयीत स्वात्मानं यो ब्राह्मणमितीश्वरे ॥ ९०
 ग्रहक्षिणं हिजः कुर्यात् पञ्च ब्रह्माणि वै जपन् ।
 ध्यायीत देवमीशानं योममध्यगतं शिवम् ॥ ९१
 अथालोकयेत्कं हंसः शुचिपदित्यवा ।
 कुर्वन् पञ्च महावचनान् ग्रहं गत्वा समाहितः ॥ ९२
 देवयज्ञं पितृयज्ञं भूतयज्ञं तथैव च ।
 मातुषं ब्रह्मयज्ञञ्च पञ्च यज्ञान् प्रचक्षते ॥ ९३
 यदि स्यात् तर्पणादन्वाङ्गब्रह्मयज्ञः कृतो न हि ।
 कृत्वा मनुष्ययज्ञं वै ततः स्वाध्यायमाचरेत् ॥ ९४
 अग्नेः पश्चिमतो दिशि भूतयज्ञान्त एव च ।
 कुशग्रन्थे समासीनः कुशपाणिः समाहितः ॥ ९५
 शास्त्रान्मौ लौकिके वाच जले भूम्यामवापि वा ।
 वैश्वदेवश्च कर्त्तव्यो देवयज्ञः स वै स्मृतः ॥ ९६
 यदि स्यात्लौकिके पक्षं ततोऽन्नं तत्र हृत्यते ।
 शास्त्रान्मौ तत्र देवान् विविरेष समातनः ॥ ९७
 देवेभ्यश्च हुतादन्नाच्छेषाद्भूतवर्णिं हरेत् ।
 भूतयज्ञः स विज्ञेयो भूतिदः सर्वदेहिनाम् ॥ ९८
 श्वभ्यश्च श्वपचेभ्यश्च पतितादिभ्य एव च ।
 इद्याद्भूमौ वसिष्ठान्नं पश्चिभ्यो हिजसत्तमाः ॥ ९९
 सावधानस्य सिद्धस्य पत्न्यामन्नं वर्णिं हरेत् ।
 भूतयज्ञश्च सर्वं नित्यं सायं प्रातर्वैवाविधि ॥ १००
 एकन्तु भोजयेद्दिग् पितृनुद्दिश्य सत्तमम् ।
 नित्यञ्चाहं तदुद्दिष्टं पितृयज्ञो गतिप्रदः ॥ १०१
 उज्ज्वल वा यथाशक्ति किञ्चिदन्नं समाहितः ।
 वेदतस्त्वार्यविदुषि हिजायैवोपपादयेत् ॥ १०२
 पूजयेदतिथिं नित्यं नमस्येदं धीहिजः ।
 मनोवाक्कर्मभिः शान्तमागतं स्वग्रहं ततः ॥ १०३

अथारत्येन सव्येन पाणिना दाक्षिणेन तु ।
 हन्तकारमन्त्राद्यं वा मित्रां वा शक्तिदो हिजः ।
 इद्यादतिथये नित्यं बुध्येत परमेश्वरम् ॥ १०४
 मित्रामाहुर्ग्रासमात्रामग्रं तत् स्यात्तुर्गुणम् ।
 पुष्पाक्षं हन्तकारन्तु तत्तुर्गुणमिष्यते ॥ १०५
 गोदीहकांक्षनात्वं वै प्रतीच्यो क्षतिभिः खलम् ।
 अन्धागतान् यथाशक्ति पूजयेदतिथीन् रुद्रा ॥ १०६
 मित्रां वै मिश्रवे इद्यादिधिवद्रक्षचारिणे ।
 इद्यादन्नं यथाशक्ति चार्चयेत् सोमवर्जितः ॥ १०७
 सर्वेषामप्यस्त्रामे हि लङ्गं गोम्वो निवेदयेत् ।
 भुञ्जीत वन्धुभिः साहं वायवतोऽग्नमकुत्सयन् ॥ १०८
 यज्ञात्ता तु हिजः पञ्च महावचनान् हिजोत्तमाः ।
 भुञ्जीत चेत् स मूढात्मा तिथीगुणोर्निःस गच्छति ॥ १०९
 वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्वा महायज्ञक्रियाक्षमाः ।
 नाशयन्त्याशु पापानि दिवताभ्यर्चनं तया ॥ ११०
 यो मोहादथवाऽज्ञानादकुला देवतासैनम् ।
 भुङ्क्ते स याति नरकं शूकरेष्वभिजायते ॥ १११
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन कृत्वा कर्माणि वै हिजः ।
 भुञ्जीत स्वजनेः साहं स याति परमां गतिम् ॥ ११२
 इति श्रीकौर्म्ये महापुराणे उपरिभागे ब्रह्म-
 विद्यायां ब्राह्मणानां नित्यक्रियाविधि-
 नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत सूर्याभिमुख एव वा ।
 आसीनः स्वासने शुद्धे भूम्यां पादौ निधाय च ॥ १
 सायुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यमस्यं दक्षिणामुखः ।
 शिवं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते कर्तं भुङ्क्ते क्षुद्रङ्मुखः ॥ २
 पश्चाद्गौ भोजनं कुर्याद्भूमौ पादौ निधाय च ।
 उपवासेन तत् तुल्यं मनुराह प्रजापतिः ॥ ३
 उपलिप्ते शुचौ दिशि पादौ प्रचात्य वै करौ ।
 आचम्याद्गान्धोऽक्रोधः पश्चाद्गौ भोजनं चरेत् ॥ ४
 महायाज्ञातिभिस्त्वनं परिधापोदकेन तु ।
 अमृतोपस्तरणमसीत्यापोऽशानक्रियां चरेत् ॥ ५

स्वाहाप्रणवसंयुक्तां प्राणावाद्याहुतिं ततः ।
 अपानाय ततो हुत्वा व्यानाय तदनन्तरम् ॥ ६
 उदानाय ततः कुर्यात् समानायति पञ्चमीम् ।
 विश्वाय तत्त्वमेतेषां जुहुयादात्मनि हिजः ॥ ७
 प्रथमं यथाकारं भुञ्जीत व्यक्तैर्युतम् ।
 आत्मा तन्मनसा दिवानात्मानं वै प्रजापतिम् ॥ ८
 अमृतापिधानमसीत्युपरिष्ठादपः पिबेत् ।
 आशान्तः पुनराशमेदयं गौरिति मन्त्रतः ॥ ९
 द्रुपदां वा तिरावत्य सर्वपापप्रणाशनीम् ।
 प्राणानां ग्रन्थिरसीत्याशमेदुदरं ततः ॥ १०
 आचम्याकुष्ठमात्रेण पादाकुष्ठेऽथ दक्षिणे ।
 निस्त्रायेत्तस्तजलमूर्ध्वं हस्तः समाहितः ॥ ११
 कृतानुमन्त्रणं कुर्यात् सन्ध्यावामिति मन्त्रतः ।
 अथ मन्त्रेण स्वात्मानं जीजयीद्ब्राह्मणेति हि ॥ १२
 सर्वेषामेव योगानामात्मयोगः श्रुतः परः ।
 लोऽनेन विधिना कुर्यात् स वाति ब्रह्मणः स्वयम् ॥ १३
 वशीपवीती भुञ्जीत सगन्धालङ्कृतः शुचिः ।
 वासभ्यातर्नान्तरा वै सन्ध्यावान्तु विधीयतः ॥ १४
 नाद्यात् सुख्यग्रहात् पूर्वं प्रतिषाद्यं ग्रथिग्रहात् ।
 ग्रहकाले न चासीवात् स्वात्मासीयादिमुक्तयोः ॥ १५
 मुक्ते ग्रथिनि चासीवाद्बुद्धि न स्यात्प्रहानिषा ।
 अमुक्तयोरस्तगवोरद्याहुता परेऽहनि ॥ १६
 नासीवात् प्रेक्षमाणानामप्रदाय च दुर्भेतिः ।
 ब्रह्मावशिष्टमद्याहा न क्रुद्धी गान्धर्वागसः ॥ १७
 बालार्थं भोजनं वस्य रत्यर्थं वस्य मैद्युनम् ।
 वृथ्यर्थं वस्य चाधीतं निष्कलं तस्य जीवितम् ॥ १८
 ब्रह्मणे वेष्टितशिरा वस्य भुङ्क्ते विद्वत्सखः ।
 सीपानस्त्रय वो भुङ्क्ते सर्वं विद्यात् तदासुरम् ॥ १९
 मर्दरोत्रे न मध्याह्ने नाजीर्णं नोर्ध्वस्त्रष्टक् ।
 न च भिन्नासमगतो न दानसंस्त्रितोऽपि वा ॥ २०
 न भिन्नभाजने चैव न भूम्नां न च पाणिषु ।
 नोच्छ्रियो हतमादद्यात् मूर्खानं स्वयेदपि ॥ २१
 न ब्रह्म कौर्त्तयेच्चापि न निःशेषं न माथ्यवा ।
 नाथकारे न सन्ध्यावां न च देवाक्यादिषु ॥ २२
 नैकशस्त्रस्तु भुञ्जीत न दान-प्रयनस्थितः ।
 न पादुकाधिष्ठितो वा न हंसं विष्णुपन्नपि ॥ २३

भुक्ता वै सुखमास्थाय तदन्नं परिणामयेत् ।
 इतिहास-पुराणाभ्यां वेदार्थानुपबृंहयेत् ॥ २४
 ततः सन्ध्यामुपासीत पूर्वोक्तविधिना शुचिः ।
 पासीनश्च जपेद्देवीं गायत्रीं पश्चिमां प्रति ॥ २५
 न तिष्ठति तु यः पूर्वां नापि सन्ध्यान्तु पश्चिमां ।
 स ब्रूहेण समो लोके सर्वैकर्मविवर्जितः ॥ २६
 हुत्वाग्निं विधिवन्मन्त्रैर्भुक्ता यश्चावशिष्टकम् ।
 सभृत्य-दान्धवजनः स्वपेच्छुष्कपदो निग्रि ॥ २७
 नोत्तराभिमुखः स्वध्यात् पश्चिमाभिमुखो न च ।
 न चाकाशे न मनो वा नागुचिर्नासने क्वचित् ॥ २८
 न शीर्णावान्तु खट्वायां शून्यागारे न चैव हि ।
 नागुवंगे न पाशाये भयने वा कदाचन ॥ २९
 इत्येतद्विहितोक्तमहम्यहनि वै मया ।
 ब्राह्मणानां कृत्यजातमपवर्गफलप्रदम् ॥ ३०
 नास्तिक्यादयवास्त्याह्नाह्नाणी न करोति यः ।
 स वाति नरकान् घोरान् काकयोनीं च जावते ॥ ३१
 नाग्यो विमुक्तये पन्था मुक्तायमविधिं स्वकम् ।
 तस्मात् कर्माणि कुर्वीत तुष्टये परमेष्ठिनः ॥ ३२
 इति श्रीकौर्म महोपुराणे उपरिभागे ब्रह्म-
 विद्यायां भोजनादिनियमविधिर्नाम
 एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

विंशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

अथ आर्यममावास्यां प्राप्य कार्यं दिजोत्तमैः ।
 पिण्डान्वाहार्यकं मत्स्या भुक्ति-मुक्तिफलप्रदम् ॥ १
 पिण्डान्वाहार्यकं आहं शीघ्रे राजनि ग्रस्यति ।
 अपराह्णे दिजातीनां प्रशस्तेनामिषिण च ॥ २
 प्रतिपन्नमृतिं अन्त्यास्तिक्यः कृष्णपक्षके ।
 चतुर्दशीं वर्जयित्वा प्रशस्तां सुप्तरोत्तराः ॥ ३
 समावास्याष्टकास्तिस्रः पीपमासादिषु त्रिषु ।
 तिस्रस्तास्त्रष्टकाः पुण्या माघी पशुद्वयो तथा ॥ ४
 त्रयोदशी मघायुक्ता वर्षासु च विधीयते ।
 प्रशुपाकः आहकासा नित्याः प्रोक्ता हिने हिने ॥ ५
 नैमिसिकस्तु कर्त्तव्यं ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः ।

बान्धवानाञ्च मरणे (क) नारको स्यादतोऽन्यथा ॥ ६ ॥
 काम्यानि चैव आहानि यस्यन्ते अहणादिषु ।
 अयने विषुवे चैव व्यतीपाते खनन्तकम् ॥ ७ ॥
 संक्रान्त्यामस्य आहं तथा जन्मदिनेष्वपि ।
 मस्यतेषु च सर्वेषु कार्ये काम्यं विशेषतः ॥ ८ ॥
 स्वर्गञ्च लभते कृत्वा कृत्तिकासु दिवोत्तमः ।
 अपत्यमस्य रोहिण्यां सीम्ये तु ब्रह्मवर्चसम् ॥ ९ ॥
 रौद्राणां कर्मणां सिद्धिमाप्नोति धौर्ध्वमेव च ।
 पुनर्वसौ तथा भूमिं श्रियं पुष्टे तथैव च ॥ १० ॥
 सर्वान् कामान्स्तथा सर्पे पिब्ये सौभाग्यमेव च ।
 आर्यन्ते तु धनं विन्द्यात् फल्गुन्यां पापनाशनम् ॥ ११ ॥
 श्रातिश्रेष्ठं तथा हस्ते चित्रायाञ्च बह्वन् सुतान् ।
 बाणिल्यसिद्धिं स्वातौ तु विशाखासु सुवर्णकम् ॥ १२ ॥
 मैत्रे बह्वनि मित्राणि राज्यं याक्ते तथैव च ।
 मूले कृषिं लभेद्वानं सिद्धिमाप्नोति आहतः ॥ १३ ॥
 सर्वान् कामान् वैश्वदेवे श्रेष्ठन्तु अवश्ये पुनः ।
 शनिष्ठायां तथा कामान्मृग्ये च परं बलम् ॥ १४ ॥
 अजेकपादे कुप्यं स्याद्विर्भ्रमे गृहं शुभम् ।
 देवत्यां बह्वो गावो अश्विन्यां तुरगांस्तथा ।
 वाम्ये तु जीवितान् स्याद्वयदि आहं प्रयच्छति ॥ १५ ॥
 आदित्यवारेऽन्वारोम्यं चन्द्रे सौभाग्यमेव च ।
 कुजे सर्वत्र विजयं सर्वान् कामान् बुधस्य तु ॥ १६ ॥
 विद्यामभीष्टान्तु गुरौ धनं वै भार्गवे पुनः ।
 शनैश्चरे लभेदायुः प्रतिपत्सु सुतान् शुभान् ॥ १७ ॥
 कन्यकां वै द्वितीयायां तृतीयायान्तु वेदिनः ।
 मयून् सुहांसुतुष्यां वै पङ्क्त्यां शोभनान् सुतान् ॥ १८ ॥
 मृग्यां घृतं कृषिश्चापि सप्तम्याञ्च धनं नरः ।
 अष्टम्यामपि बाणिल्यं लभते आहतः सदा ॥ १९ ॥
 स्यान्नवम्यामेकखुरं दशम्यां द्विखुरं वज्र ।
 एकादश्यां तथा कर्प्यं ब्रह्मवर्चस्विनः सुतान् ॥ २० ॥
 द्वादश्यां जातकपञ्च रजतं कुप्यमेव च ।
 श्रातिश्रेष्ठं त्रयोदश्यां चतुर्दश्यान्तु कुमजाः ।
 पञ्चदश्यां सर्वकामान् प्राप्नोति आहतः सदा ॥ २१ ॥
 तक्षाच्छाहं न कर्त्तव्यं चतुर्दश्यां हिजातिभिः ।
 यस्त्रेण तु दशानान्तु आहं तत्र प्रकल्पयेत् ॥ २२ ॥

(क) बान्धवानां विच्छेदेति पाठान्तरम् ।

द्रव्यब्राह्मणसम्पत्तौ न कालनियमः कृतः ।
 तस्माज्जोगापवर्गायं आहं कुर्व्युर्दिजातयः ॥ २३ ॥
 कर्मारक्षेपु सर्वेषु कुर्यादभ्युदये पुनः ।
 पुत्रजन्मादिषु आहं पार्वण्यं पर्वसु श्रुतम् ॥ २४ ॥
 अहन्यचनि नित्यं स्यात् काम्यं नैमित्तिकं पुनः ।
 एकोद्दिष्टादि विशेषं वृद्धिमाहन्तु पार्वणम् ॥ २५ ॥
 एतत् पञ्चविधं आहं मनुना परिकीर्तितम् ।
 यात्रायां षष्ठमाख्यातं तत् प्रयत्नेन पासयेत् ॥ २६ ॥
 शुद्धये सप्तमं आहं ब्रह्मणा परिभाषितम् ।
 दैविकश्चाष्टमं आहं यत् कृत्वा मुच्यते भयात् ॥ २७ ॥
 सन्ध्या-रात्रौ न कर्त्तव्यं राहोरग्न्यत्र दर्शनात् ।
 दिशानान्तु विशेषेण भवेत् पुण्यमनन्तकम् ॥ २८ ॥
 गङ्गायामस्य आहं प्रयागेऽमरकण्टके ।
 गायन्ति पितरो गावां कीर्त्तयन्ति मनीषिणः ॥ २९ ॥
 एष्टव्या बहवः पुत्राः श्रीलवन्तो गुणान्विताः ।
 तेषान्तु समवेतानां यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् (क) ॥ ३० ॥
 गयां प्राप्यामुषङ्गेण यदि आहं समाचरेत् ।
 तारिताः पितरस्तेन च याति परमां गतिम् ॥ ३१ ॥
 वाराहपर्वते चैव गयायाञ्च विशेषतः ।
 वाराणस्यां विशेषेण यत्र देवः स्वयं हरः ॥ ३२ ॥
 गङ्गाहारे प्रभासे तु विष्वक्के नीलपर्वते ।
 कुरुक्षेत्रे च कुञ्जान्ने भगुतुङ्गे महालये ॥ ३३ ॥
 केहारे फल्गुतीर्थे च नैमिषारण्य एव च ।
 सरस्वत्यां विशेषेण पुष्करे च विशेषतः ॥ ३४ ॥
 नर्मदायां कुशावर्त्ते श्रीशैले भद्रकर्णके ।
 वेत्तवत्यां विषाखायां गोदावर्यां विशेषतः ॥ ३५ ॥
 एवमादिषु चान्येषु तीर्थेषु पुलिनेषु च ।
 नदीनाञ्चैव तीरेषु तुष्यन्ति पितरः सदा ॥ ३६ ॥
 त्रीहिमिश्र यवैर्माषैरद्विर्मूलफलैश्च वा ।
 श्यामाकीस शुभैः शानैर्नीवारैश्च प्रियङ्गुभिः ।
 गोधूमैश्च तिलैर्मूद्गैर्मार्चं प्रीणयते पितृन् ॥ ३७ ॥
 सामान् पाने रतानिदून् महीकांश्च सदाङ्गिमान् ॥ ३८ ॥
 विहारोश्च भरण्णांश्च आहकाले प्रदापयेत् ।

(क) एष्टव्या बहवः पुत्राः यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।

व्रजेत् बान्धवेभ्यः नीलं वा द्रव्यमुल्लेखितं

पाठान्तरं कश्चित् पुष्करे ।

ब्राह्मणान् मनुयुतान् इन्द्राच्छक्तान् धर्मेण वा सह ।
 इन्द्राच्छास्ते प्रयत्नेन शृङ्गाटक-कपेशकान् ॥ ३८
 हो मासी मत्स्यमांसेन त्रीन् मासान् हारिणिन तु ।
 रौरवेण वा चतुरः शक्रुर्नेनेह पञ्च तु ॥ ४०
 प्रज्वालान् श्वागमांसेन पार्षतेनेह सप्त वै ।
 शृष्टावेणस्य मांसेन रौरवेण नवैव तु ॥ ४१
 इमं मासांस्तु दध्यन्ति वराह-महिषामिषैः ।
 प्रभ-कूर्मयोस्तु मांसेन मासान्कादथैव तु ॥ ४२
 संवत्सरन्तु गव्येन पयसाऽपयसेन तु ।
 वार्ष्णीयस्य मांसेन दत्तिर्हादयवार्षिकी ॥ ४३
 कालश्राकं महाशल्कं खड्गलोहामिषं मधु ।
 ज्ञानन्यायव कल्पयन्ते मुष्यन्तानि च सर्व्वेभ्यः ॥ ४४
 त्रीन्मासांस्तु स्वयं वाच नृतानां ह्यथ वै दिजः ।
 इन्द्राच्छास्ते प्रयत्नेन तदस्याश्च वसुधते ॥ ४५
 पिप्पलीं क्रमुकञ्चैव तथा चैव मसूरकम् ।
 कुम्भाण्डालावु-वास्तार्क-भूस्त्रणं खरसं तथा ॥ ४६
 कुसुमा पिण्डमूत्रं वै तच्छुलीयमेव च ।
 राजमाषांस्तथा क्षीरं माहिषाजं विवर्जयेत् ॥ ४७
 कोष्ठवान् कोविहारांश्च पाण्डुरां मरिचांस्तथा ।
 वर्जयेत् सर्व्वयत्नेन श्राद्धकाले दिजोत्तमः ॥ ४८
 इति श्रीकूर्म महापुराणे उपरिभागे ब्रह्म-
 विद्यायां श्राद्धकल्पे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

एकविंशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

ब्राह्मणो वयोक्तं सन्त्य पिण्डं चन्द्रक्षये दिजः ।
 पिण्डान्वाहार्थकं श्राद्धं कुर्यात् सौम्यमनाः शुचिः ॥ १
 पूर्व्वमेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेदपारगम् ।
 तीर्थं तद्व्य-कव्यानां प्रदानानाञ्च स क्षुतः ॥ २
 ते सोमपा विरजसो धर्मैश्चाः शान्तचेतसः ।
 व्रतिनो निवसन्त्याश्च ऋतुकालाभिगमिनः ॥ ३
 पशूनि रथ्यधीयानो यजुर्व्यद्विदेव च ।
 बह्वचस त्रिसौपर्णस्त्रिमधुर्वांश्च यो भवेत् ॥ ४
 त्रिणाभिकेतश्चन्द्रो गो ज्येष्ठसामग एव च ।
 यजुर्व्यधिरसोऽथेता सहाध्यायौ विधेयतः ॥ ५

यमिहोत्तपरो विद्वान् न्यायविद्वज्जडवित् ।
 मन्त्रब्राह्मणविज्ञेयं यश्च स्यादर्थपाठकः ॥ ६
 ऋषिप्रती ऋषीकश्च तथा हादयवार्षिकः ।
 ब्रह्मदेवानुसन्तानो गर्भशुद्धः सहस्रदः ॥ ७
 चान्द्रायणप्रतपः सत्यवादी पुराणवित् ।
 शुद्धदेवान्निपूलासु प्रसक्तो ज्ञानतत्परः ॥ ८
 विमुक्तः सर्व्वतो धीरो ब्रह्मभूतो दिजोत्तमः ।
 महादेवार्चनरतो वैष्णवः पङ्क्तिपावनः ॥ ९
 अहिंसानिरतो नित्यमप्रतिग्रहणस्तथा ।
 सत्री च दाननिरतो विज्ञेयः पङ्क्तिपावनः ॥ १०
 माता पित्रोर्हिते युक्तः प्रातःस्नायी तथा दिजः ।
 अध्यात्मविष्णुनिर्दान्तो विज्ञेयः पङ्क्तिपावनः ॥ ११
 ज्ञाननिष्ठो महायोगी वेदान्तार्थविचिन्तकः ।
 अहासुः श्राद्धनिरतो ब्राह्मणः पङ्क्तिपावनः ॥ १२
 वेदविद्याप्रतप्तातो ब्रह्मचर्य्यपरः सदा ।
 पाण्डुर्य्यो मुमुक्षुश्च ब्राह्मणः पङ्क्तिपावनः ॥ १३
 असमानप्रवरको ह्यसगोत्रस्तथैव च ।
 असम्बन्धी च विज्ञेयो ब्राह्मणः पङ्क्तिपावनः ॥ १४
 भोजयेद्दयोगिनं शान्तं तत्त्वज्ञानरतं यतिम् ।
 पलाभे वैष्टिकं दान्तमुपकुर्वाणकं तथा ॥ १५
 तदलाभे गृहस्थन्तु मुमुक्षुं सङ्गवर्जितम् ।
 सर्व्वालाभे साधकं वा गृहस्थमपि भोजयेत् ॥ १६
 प्रकृतेर्गुणतत्त्वज्ञो यस्याभाति यतिर्हविः ।
 फलं वेदविदां तस्य सहस्रादितिरिच्यते ॥ १७
 तस्माद्दयत्नेन योगीन्द्रमौख्यश्च ज्ञानतत्परम् ।
 भोजयेद्व्य-कव्येषु पलाभाहितरान् दिजान् ॥ १८
 एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्य-कव्ययोः ।
 यनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः ॥ १९
 मातामहं मातुलञ्च स्वस्रीयं श्वशुरं गुरुम् ।
 दौहित्रं विदपतिं बन्धुमलिंग्याच्यौ च भोजयेत् ॥ २०
 न श्राद्धे भोजयेन्नित्यं धनैः कार्य्योऽस्य संग्रहः ।
 मैत्र्याची दक्षिणाया हि नेहासुत फलप्रदा ॥ २१
 कामं श्राद्धेऽर्चयेन्नित्यं नाभिरूपमपि क्षरिम् ।
 दिष्टता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्कलम् ॥ २२
 ब्राह्मणो ह्यनधीयानस्त्रिणाभिरिव शान्त्यति ।
 तस्मै हव्यं न दातव्यं न हि भक्षनि ह्यते ॥ २३

वचोपरे वीजमुद्रा न वप्ता लभते फलम् ।
 तन्मन्त्रे हविर्दत्त्वा न दाता लभते फलम् ॥ २४
 यावतो ग्रसते पिण्डान् हव्य-कव्येभ्यमन्त्रवित् ।
 तावतो ग्रसते प्रेत्य दीप्तान् स्थूलांस्त्वयोगुडान् ॥ २५
 अपि विद्या-कुलर्युक्ता हीनवृत्ता नराधमाः ।
 व्रतेते भुङ्क्ते हव्यं तद्वेदासुरं दिजाः ॥ २६
 यस्य वेदस्य वेदी च विच्छिद्येते त्रिपुरुषम् ।
 स वै दुर्ग्राह्यो नार्हः आद्यादिषु कदाचन ॥ २७
 भूद्रेष्ठो भूतो राक्षो वृषल-ग्रामवाजकः ।
 वचवन्मोपजीवी च षड्भेते ब्रह्मबन्धवः ॥ २८
 दत्तानुयोगो वृष्यं पतितान् मनुरब्रवीत् ।
 वेद्विक्रयिणो ह्येते आद्यादिषु विगर्हिताः ॥ २९
 सुतविक्रयिणो यी तु परपूर्वार्धसङ्गवाः ।
 असमानान् वाजयन्ति पतितास्ते प्रकीर्तिताः ॥ ३०
 असंस्कृताध्यापका यी भृत्यैर्ध्यापयन्ति यी ।
 अधीयते तथा वेदान् पतितास्ते प्रकीर्तिताः ॥ ३१
 वृषभवाकनिर्ग्रन्थाः पञ्चरात्रविद्भी जनाः ।
 कापालिकाः पाशुपताः पाण्ड्या यी च तदिधाः ॥ ३२
 वस्यान्ति हवींश्चेति दुरात्मानस्तु तामसाः ।
 न तस्य तद्वेच्छासं प्रेत्य चेह फलप्रदम् ॥ ३३
 अनाश्रमी यो हिजः स्यादाश्रमी वा निरर्थकः ।
 निष्ठाश्रमी च ते विप्रा विज्ञेयाः पङ्क्तिदूषकाः ॥ ३४
 दुश्कर्मा कुलखी कुष्ठो श्वित्नी च श्वावदन्तकः ।
 विह्वलजननस्यैव स्तेनः क्लीबोऽय नास्तिकः ॥ ३५
 मद्यपो वृषलीसक्तो वीरहा द्विधिसूतितः ।
 अगारहाही कुण्डाही सोमविक्रयिणो दिजाः ॥ ३६
 परिवेत्ता च हंसश्च परिवित्तिर्निराकृतिः ।
 पौनर्भवः कुसीदी च तथा नक्षत्रसूचकः ॥ ३७
 गीत-वादित्रयीलस्य व्याधितः काण एव च ।
 हीनाङ्गसातिरिक्ताङ्गो श्वकीर्णो तथैव च ॥ ३८
 कन्यादूषी कुण्ड-गोलावभिषस्तोऽय देवज्ञः ।
 मित्रघ्नं पिशुनस्यैव मित्रं भार्याभुवर्त्तकः ॥ ३९
 मातापित्रोर्गुरोस्त्राणी दारत्यागी तथैव च ।
 गोत्रस्यगृभ्रष्टगौचश्च काण्डस्यष्टस्तथैव च ॥ ४०
 अगपत्यः कूटसाक्षी पाचको रङ्गजीवकः ।
 समुद्रवायी वृत्तहा तथा समयभेदकः ॥ ४१

वेदनिन्दारतस्यैव देवनिन्दापरस्ताथा ।
 हिजनिन्दारतस्यैव वज्र्याः आद्यादिकर्मसु ॥ ४२
 वृत्तघ्नः पिशुनः क्रूरो नास्तिको वेदनिन्दकः ।
 मित्रघ्नं कुलघ्नस्यैव विधिघातं पङ्क्तिदूषकाः ॥ ४३
 सर्वे पुनरभोच्यान्ना न दानार्हाः स्वकर्मसु ।
 ब्रह्महा चाभिषस्तास्य वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥ ४४
 भूदान्वरसपुष्टाङ्गः सन्धोपासनवर्जितः ।
 महावज्रविहीनश्च ब्राह्मणः पङ्क्तिदूषकः ॥ ४५
 अघीतनाशनस्यैव ज्ञान-दानविवर्जितः ।
 तामसो राजस्यैव ब्राह्मणः पङ्क्तिदूषकः ॥ ४६
 बङ्गनाल किमुक्तेन विहितान् यी न कुर्वते ।
 निन्दितानाचरन्त्येते वज्र्याः आद्ये प्रयत्नतः ॥ ४७
 इति श्रीकौर्म महापुराणे उपरिभागे ब्रह्म-
 विद्यायां आद्यक्रमे एकविंशोऽध्यायः ॥ २९॥

दाविंशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

गोमयिनोदकीर्णं शोधयित्वा समाहितः ।
 सन्निमन्त्रितान् सर्वान् साधुभिः सन्निमन्त्रयेत् ॥ १
 श्वो भविष्यति मे आद्यं पूर्वोद्युरभिपूज्य च ।
 पञ्चमवे परेद्युर्वा यद्योक्तैर्लक्षणैर्युतान् ॥ २
 तस्य ते पितरः आद्याः आद्यकालमुपस्थितम् ।
 अन्धोऽन्यं मनसा ध्यात्वा सम्पतन्ति मनोजवाः ॥ ३
 तैर्ब्राह्मणैः सहासन्ति पितरो ज्ञान्तरीचगाः ।
 वायुभूतास्तु तिष्ठन्ति भुक्ता वान्ति परां गतिम् ॥ ४
 आसन्नितस्तस्य ते विप्राः आद्यकाल उपस्थिते ।
 वसेयुर्नियताः सर्वे ब्रह्मचर्यपरायणाः ॥ ५
 अक्लोधनोऽलरोऽमत्तः सत्यवादी समाहितः ।
 भारं मैथुनमध्वानं आद्यकालेऽप्युवम् ॥ ६
 आसन्नितो ब्राह्मणो वै योऽन्यस्मै कुरुते चणम् ।
 स वाति नरकं घोरं भूकरलं प्रयाति च ॥ ७
 आसन्नितो यो मोहादव्यष्टामन्त्रे हिजः ।
 स तस्मादधिकः पापो विष्ठाक्रीटोऽभिजायते ॥ ८
 आद्ये निमन्त्रितो विप्रो मैथुनं योऽधिगच्छति ।
 ब्रह्महत्यामवाप्नोति तिथ्यन्धोऽनौ च जायते ॥ ९

निमन्त्रितस्तु यो विप्रो ब्रह्मणं याति दुर्मेतिः ।
 भवन्ति पितरस्तस्य तस्मात् पांशुभोजनाः ॥ १०
 निमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे कुर्याद्दे कलहं हिजः ।
 भवन्ति पितरस्तस्य तस्मात् मलभोजनाः ॥ ११
 तस्मान्निमन्त्रितः श्राद्धे नियतात्मा भवेद्दिजः ।
 अक्रोधनः शौचपरः कर्त्ता चैव जितेन्द्रियः ॥ १२
 श्रद्धाभूते दक्षिणां गत्वा दिवं कर्मान् समाहितः ।
 समूलानाहरेदहो दक्षिणाशान् सुनिर्मलान् ॥ १३
 दक्षिणाप्रवणं क्षिप्रं विभक्तं शुभलक्षणम् ।
 शुचिं दिवं विविक्षन् गोमयीनोपलोपयेत् ॥ १४
 नदीतीरेषु तीर्थेषु स्वभूमौ चैव शानुषु ।
 विविक्तो च तुष्यन्ति दत्तेन पितरः सदा ॥ १५
 पारक्ये भूमिभागे तु पित्रणां चैव निर्व्वपेत् ।
 स्वामिभिस्तद्विद्वन्तेत मोहाद्वयत् क्रियते नरैः ॥ १६
 अटव्यः पर्व्वताः पुण्यास्तीर्थाऽन्यायतनानि च ।
 सर्व्वान्यस्वामिकान्याङ्गनं स्तेषु परिग्रहः ॥ १७
 तिस्रान् प्रविकिरेत् तत्र सर्व्वतो बन्धयेद्भजान् ।
 असुरोपहतं सर्व्वं तिलैः शुध्यत्यजेन तु ॥ १८
 ततोऽनं बद्धसंस्कारं नैक्यस्नानमध्यगम् ।
 शौच-पेयसंस्कारश्च यथाशक्ति प्रकल्पयेत् ॥ १९
 ततो निवृत्ते मध्याह्ने सुप्तोऽसौ-गन्तान् दिजान् ।
 अवगम्य यथामागं प्रयच्छेद्दन्तधावनम् ॥ २०
 तैलेनाभ्यस्नानं स्नानं स्नानीयश्च पुष्पाग्नयम् ।
 पात्रेऽरोदुष्यरेर्दद्याद्देवैश्चैव पूर्व्वकम् ॥ २१
 ततः स्नानान्निवृत्तेभ्यः प्रत्युत्थाय कृताश्लिः ।
 पाद्यमाचमनीयश्च सम्प्रयच्छेद्देवताक्रमम् ॥ २२
 ये चात्र विश्वदेवानां विप्राः पूर्व्वं निमन्त्रिताः ।
 प्राक्षुष्यान्वासनान्येषां त्रिर्भोपहतानि च ॥ २३
 दक्षिणाशुखमुक्तानि पित्रणामासनानि च ।
 दक्षिणाशेषे हर्भेषु प्रोक्षितानि तिलोदकैः ॥ २४
 तेषूपवेशयेद्विद्वानासनं संस्पृश्यन्नपि ।
 पाशध्वमिति संजल्पन्नासोरंस्ते एयम् पृथक् ॥ २५
 हो देवे प्राक्षुष्यो पित्रे तयसोदक्षुष्यास्तथा ।
 एकीकं तत्र देवन्तु पित्रमातामहेभ्यः ॥ २६
 सज्जितां दिश-कालौ च शौचं ब्राह्मणसम्पदम् ।
 पञ्चैतान् विस्तरौ हन्ति तस्मान्नेहेत विस्तरम् ॥ २७

अपि वा भोजयेदिकं ब्राह्मणं वेदपारगम् ।
 श्रुतशीलादिसम्पन्नमलक्षणविवर्जितम् ॥ २८
 सद्यस्य पात्रे चान्नं तत् सर्व्वस्मात् प्रकृतात् ततः ।
 देवतायतने वासौ निवेद्यान्यत् प्रवर्त्तयेत् ॥ २९
 प्राग्देहन् तदानीं तु दद्याद्दे ब्रह्मचारिणे ।
 तस्मादिकमपि श्रेष्ठं विहासं भोजयेद्दिजम् ॥ ३०
 भिक्षुको ब्रह्मचारी वा भोजनार्थमुपस्थितः ।
 उपविष्टस्तु यः श्राद्धे कामं तमपि भोजयेत् ॥ ३१
 अतिथिर्वस्य नास्माति न तच्छ्राद्धं प्रशस्यते ।
 तस्मात् प्रयत्नाच्छ्राद्धेषु पूज्या अतिथयो दिजैः ॥ ३२
 अतिथ्यरहिते श्राद्धे भुञ्जते ये दिजातयः ।
 काकयोनिं व्रजन्त्येते दाता चैव न संशयः ॥ ३३
 होनाङ्गः पतितः कुष्ठो व्रणो पुक्कथ-नास्तिकौ ।
 कुक्कुटः शूकर-श्वानौ वल्क्याः श्राद्धेषु दूरतः ॥ ३४
 बीभत्सुमशुचिं नमं मत्तं घृतं रजस्रजाम् ।
 नीलकाषायवसन-पाषण्डाश्च विवर्जयेत् ॥ ३५
 यत् तत्र क्रियते कर्म पैतृकै ब्राह्मणान् प्रति ।
 तत् सर्व्वमेव कर्त्तव्यं वैश्वदेवत्वपूर्व्वकम् ॥ ३६
 यज्ञोपविष्टान् सर्व्वान्स्नानक्षुष्यादिभूषणैः ।
 अगदामभिः शिरोवेष्टेधूपवाजोऽनुलेपनैः ॥ ३७
 ततस्त्रावाहयेद्देवान् ब्राह्मणानामनुश्रवा ।
 उदक्षुखो यथान्यायं विश्वेदेवास इत्युवा ॥ ३८
 हे पवित्रे यज्ञोवाक्य भाजने चाक्षिति पुनः ।
 यज्ञो देवी जलं क्षिप्त्वा तयोऽसीति ववांसंवा ॥ ३९
 वा दिव्या इति मन्त्रेण हस्ते त्वं विनिक्षिपेत् ।
 प्रदद्याद्दन्त-भाष्यानि धूपादीनि च यत्कृतः ॥ ४०
 अपसव्यं ततः कृत्वा पित्रणां दक्षिणामुखः ।
 आवाहनं ततः कुर्यादुग्रन्तस्त्वैत्युवा कुशः ॥ ४१
 आवाह्य तदनुज्ञातो जपेद्वायान्तु गस्ततः ।
 यज्ञो देवोदकं पात्रे तिलोऽसीति तिस्रस्तथा ॥ ४२
 क्षिप्त्वा चायं यथापूर्व्वं हत्वा हस्तेषु वा पुनः ।
 संक्षवांश्च ततः सर्व्वान् पात्रे कुर्यात् समाहितः ॥ ४३
 पित्रभ्यः स्नानमसीति गृह्यपाठं निधापयेत् ।
 अन्नोकरिष्येत्यादाव प्रच्छेदं चृतव्रतम् ।
 कुश्वेत्यभ्यनुज्ञातो जुहुवादुपवीतवान् ॥ ४४
 अन्नोपवीतिना होमः कर्त्तव्यः कुशपाणिना ।

प्राचीनावीतिना पितृं वैश्वदेवन्तु सोमयेत् ॥ ४५
दक्षिणं पातयेज्जानुं दिवान् परिवारम् सदा ।
पिण्डां परिचर्यासु पातयेदितरं तथा ॥ ४६
सोमाय वै पिण्डमते स्वधा नम इति ब्रुवन् ।
अन्वये कव्य-वाचाय स्वधेति जुहुयात् ततः ॥ ४७
अन्वभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत् ।
महादेवान्तिके वाच गोष्ठे वा सुसमाहितः ॥ ४८
ततस्तेरभ्यनुज्ञातो गत्वा वै दक्षिणां दिशम् ।
गोमयेनोपलिप्याद्य स्नानं कुर्यात् ससैकतम् ॥ ४९
मण्डलं चतुरस्रं वा दक्षिणाप्रवणं शुभम् ।
त्रिरुक्लिखितं तस्य मध्यं दर्भेणैकेन चैव हि ॥ ५०
ततः संस्तुर्ये तत् स्नाने दर्भान् वै दक्षिणाग्रकान् ।
वीन् पिण्डान् निर्व्वपेत् तत्तद्विःशेषात् समाहितः ॥ ५१
न्युप्य पिण्डांस्तु तं दक्षं निरुन्वाहोपभोजिनाम् ।
तेषु दर्भेष्वध्यास्य त्रिराचम्य ग्रैरस्तु ।
षड्भुक्तंश्च नमस्कुश्यात् पिण्डेनैव च मन्त्रवित् ॥ ५२
उदकं निनयच्छेषं ग्रैः पिण्डान्तिके पुनः ।
अवजिघ्रेष तान् पिण्डान् यथा न्युपान् समाहितः ॥ ५३
यथ पिण्डाच्च पिण्डान्नं विधिवद्भोजयेद्विज्ञान् ।
मांसान्यूपान् विविधान् दद्यात् कृशर-पायसम् ॥ ५४
सूप-भाक-फलानीक्षन् पयो दधि घृतं मधु ।
अन्नञ्चैव यथाकामं विविधं भोज्यपेयकम् ॥ ५५
यद्वयदृष्टं दिजेन्द्राणां तत् सर्व्वं विनिवेदयेत् ।
धान्यांस्तिक्तांश्च विविधान् शर्करा विविधास्तथा ॥ ५६
सण्मन्नं हिजातिभ्यो दातव्यं श्रेय इच्छता ।
अन्यत्र फलमूलेभ्यः पानकेभ्यस्तथैव च ॥ ५७
न भूमौ पातयेज्जानुं न कुप्येन्नादृतं वदेत् ।
न पादेन स्पर्शेदन्नं न चैतद्वचनयेत् ॥ ५८
क्रोधेनैव च यद्वत्तं यद्वत्तं करवा पुनः (क) ।
यातुधाना विलुप्यन्ति अल्पता चोपपादितम् ॥ ५९
स्निग्धग्रातो न तिष्ठेत् सन्निधौ च हिजयमानम् ।
न चात्र श्वेन-काकादीन् पक्षिणः प्रतिषिष्येत् ।
तद्रूपाः पितरस्तत्र समायान्ति कुमुदकः ॥ ६०
न दद्यात् तत्र हस्तेन प्रत्यक्षं खणनं तथा ।

(क) क्रोधेनैव च यद्वत्तं यद्वत्तल्लयवाविधीति
कचित् पाठः ।

न चावसेन पात्रेण न चैवाश्वदद्या पुनः ॥ ६१
काञ्चनेन तु पात्रेण राजतौदुम्बरेण वा ।
दत्तमक्षयतां याति खड्गेन च विशेषतः ॥ ६२
पात्रे तु मृत्सु यो वै आदे वै भोजयेद्विज्ञान् ।
स याति नरकं घोरं भोक्ता चैव पुरोधसा ॥ ६३
न पङ्कजं विषमं दद्यान्न दासेन न दापयेत् ।
याचिता दापिता दाता नरकान् यान्ति भीषणान् ॥ ६४
भुञ्जीरन् वाग्वयताः शिष्टा न ब्रूयुः प्राकृतान्गुणान् ।
तावहि पितरोऽस्मन्ति दावनीक्ता हविर्गुणाः ॥ ६५
नाग्नासनोपविष्टस्तु भुञ्जीत प्रथमं हिजः ।
बहूनां पञ्चतां सोऽश्वः पङ्कजा हरति किल्बिषम् ॥ ६६
न किञ्चिद्वर्क्येच्छादे नियुक्तस्तु हिजोत्तमः ।
न मांसस्य निषिधेन न चान्यस्यान्नमौचयेत् ॥ ६७
यो नास्माति हिजो मांसं नियुक्तः पितृकर्मणि ।
स प्रेत्य पश्यतां याति सन्धानेकविंशतिम् ॥ ६८
स्वाध्यायं यावदेदिषां शर्मन्वास्त्राणि चैव हि ।
इतिहास-पुराणानि आदकल्याणं शोभनान् ॥ ६९
ततोऽन्नमुत्तुजेऽनुक्तेष्वग्रतो विकिरन् भुवि ।
पृष्ठा तदन्नमित्येव त्रपानाचामयेत् ततः ॥ ७०
आचान्ताननुजानीयादभितो रम्यतामिति ।
स्वधास्त्विति च ते ब्रूयुर्ब्राह्मणास्तमनस्तदम् ॥ ७१
ततो भुक्तवतां तेषामन्नयेषं निवेदयेत् ।
यथा ब्रूयुस्तथा कुर्यादनुज्ञातस्तु तेर्हिजे ॥ ७२
पित्र्ये स्वदितमित्येव वाच्यं गोष्ठेषु सुश्रितम् ।
सम्पन्नमित्यभ्युदये देवे रुचितमित्यपि ॥ ७३
विद्वज्य ब्राह्मणांस्तान् वै पिण्डपूर्व्वन्तु वाच्यतः ।
दक्षिणां दिशमाकाङ्क्षन् दासेतेमान् वरान् पिण्डम् ॥ ७४
दातारो गोऽभिवर्द्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ।
अदा च नो मा व्यिगमदृष्टं देवस्य नोऽस्त्विति ॥ ७५
अन्नञ्च नो बह्व भवेदतिर्धौ च लभेमहि ।
वाचितारक्ष नः सन्तु मा च वाचिष कञ्चन ॥ ७६
पिण्डांस्तु गोऽजविप्रेभ्यो दद्यादन्नौ जलेऽपि वा ।
मध्यमन्तु ततः पिण्डमद्यात् पत्नी सुतार्थिनौ ॥ ७७
प्रचाख्य हस्तावाचम्य ज्ञातिं शेषेण तोषयेत् ।
ज्ञातिष्वपि चतुर्थेषु स्नान् भृत्यान् भोजयेत् ततः ॥ ७८
पश्चात् स्वयञ्च पत्नीभिः शेषमन्नं समाचरेत् ।

मोहासवेत् तदुच्छिष्टं वायव्यास्तं गतो रविः ॥ ७८
 ब्रह्मचारी भवेतान्तु दम्पती रजनीन्तु ताम् ।
 दम्पती आहं तथा भुक्ता सेवते वस्तु मैथुनम् ।
 महारौरवमासाद्य कौटयोनिं ब्रजेत् पुनः ॥ ८०
 शुचिरक्रोधमः शान्तः सत्यवादी समाहितः ।
 स्वाध्यायश्च तथा ध्यानं कर्त्ता मोक्षा च वर्जयेत् ॥ ८१
 आहं कृत्वा परश्राद्धे भुङ्क्ते धी हिजातवः ।
 महापातकिमिस्तुत्या यान्ति ते नरकान् बहन् ॥ ८२
 एष वोऽभिहितः सम्यक् आहकल्पः समासतः ।
 यत्नेन वर्त्तयेन्नित्यमुदासीनोऽयं तत्त्ववित् ॥ ८३
 अनभिरध्वगो वापि ब्राह्मणो व्यसमान्वितः ।
 सामश्राद्धं दिङ्मः कुर्याद्दृष्टवस्तु सदैव हि ॥ ८४
 सामश्राद्धं यथा कुर्याद्दिधिषः सत्त्वान्वितः ।
 तीर्त्नाम्नोऽकरणं कुर्यात् पिण्डांस्तेनैव निर्वपेत् ॥ ८५
 योऽनेन विधिना आहं कुर्यादै शान्तमानसः ।
 व्यपेतकस्त्रयो नित्यं यतिनां वर्त्तयेत् पदम् ॥ ८६
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन आहं कुर्याद्दिजोत्तमः ।
 चाराधितो भवेद्दीधत्सेन सम्यक् समातनः ॥ ८७
 अपि भूलेः फलेर्वापि प्रकुर्त्यान्निर्वनो दिङ्मः ।
 तिलोदकैस्तर्पयित्वा पिबन् खात्वा समाहितः ॥ ८८
 न जीवत्पितृको दद्याद्भोमान्तं वा विधीयते ।
 येषां वापि पिता दद्यात् तेजस्त्रैके प्रचक्षते ॥ ८९
 पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
 यो वस्य भ्रियते तस्मै दिवं नान्यस्य तेन तु ॥ ९०
 भोजयिहापि जीवन्तं यथाकामन्तु भक्तितः ।
 न जीवन्तमतिजम्ब्य किञ्चिद्दद्यादिति श्रुतिः ॥ ९१
 इष्टामुत्थावणिको दद्याद्दीजि-क्षेत्रिकयोः समम् ।
 अधिकारी भवेत् सोऽयं निवोगोत्पादितो यदि ॥ ९२
 अनियुक्तात् सुतो यश्च शुक्रतो जायते सिद्धिः ।
 ग्रह्याद्दीजिने पिण्डं क्षेत्रिणे तु ततोऽन्यथा ॥ ९३
 हो पिण्डो निर्वपेत् ताभ्यां क्षेत्रिणे वीजिने तथा ।
 कौर्त्तयेद्दक्ष वैवास्मिन् वीजिनं क्षेत्रिणं ततः ॥ ९४
 कृताहनि तु कर्त्तव्यमेकोद्दिष्टं विधानतः ।
 अश्वीचे स्त्रे परिचीये काम्यं वै कामतः पुनः ॥ ९५
 पूर्वाह्णं चैव कर्त्तव्यं सा दमभ्युदयार्थिना ।
 दधवत् सन्वमेवं स्यादुदयैः कार्यं तिस्रिज्या ॥ ९६

दर्भाश्च ऋजवः कार्या युष्मान् वै भोजयिहजान् ।
 गान्दीमुख्यास्तु पितरः प्रीवन्तामिति वाचयेत् ॥ ९७
 मादृशाहन्तु पूर्वं स्यात् पिण्डाणां तद्गन्तरम् ।
 ततो मातामहानान्तु वृद्धौ आहृत्यं शृतम् ॥ ९८
 देवपूर्वं प्रदद्यादै न कुर्याद्प्रदक्षिणम् ।
 प्राशुस्त्री निर्वपेत् पिण्डानुपवीती समाहितः ॥ ९९
 पूर्वन्तु मातरः पूज्या भक्त्या वै सगणेश्वराः ।
 स्त्रिण्डलेषु विचित्रेषु प्रतिमासु हिजातिषु ॥ १००
 पुण्येषूपैश्च वैवेद्यैर्गन्धाद्यैर्भूषणैरपि ।
 पूजयित्वा मादृगणं कुर्याच्छ्राद्धत्रयं दिङ्मः ॥ १०१
 यत्कृत्वा मादृवागन्तु यः आहन्तु निवेशयेत् ।
 तस्य त्रोधसमाविष्टा हिंसाभिच्छ्रुन्ति मातरः ॥ १०२
 इति श्रीकौर्म महामहोपाध्याय उपरिभारी ब्रह्म-
 विद्यायां आहकल्पे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

द्वाहं प्राङ्मराशौचं सपिण्डेषु विपाशितः ।
 मृतेषु वापि जातेषु ब्राह्मणानां दिजोत्तमाः ॥ १
 नित्यानि चैव कर्माणि काम्यानि च विधीयतः ।
 न कुर्याद्दिहितं किञ्चित् स्वाध्यायं मनसापि च ॥ २
 शुचीनक्रोधनाच्छ्रान्ताच्छ्रातान्मौ भावयेद्विजान् ।
 शुष्कान्नेन फलेर्वापि वैतानान् शुद्धयात् तथा ॥ ३
 न स्रग्धियुरिमानग्ये न च तेभ्यः समाहरेत् ।
 चतुर्थं पञ्चमे चाङ्गि संसर्गः कथितो बुधेः ॥ ४
 सूतके तु सपिण्डाणां संसर्गो नैव दुष्यति ।
 सूतकं सूतिकाश्चैव वर्जयित्वा नृणां पुनः ॥ ५
 यधीयानस्तथा यत्था वेदविद् पिता भवेत् ।
 स्रग्ध्याः स्युः सर्व एवैते स्नानान्माता दद्यादृतः ॥ ६
 द्वाहं निर्गुणे प्रोक्तमाशौचं वातिनिर्गुणे ।
 एक-दि त्रिगुणैर्युक्तचतुस्त्रैकदिनैः शुचिः ॥ ७
 द्वाह्यात् तु परं सम्यगधीयीत शुचोति च ।
 चतुर्थं तस्य संसर्गं मनुः प्राह प्रजापतिः ॥ ८
 क्रियाहीनस्य भूर्खस्य महारोगिण एव च ।
 यथेष्टाचरणस्यैव मरणान्तमशौचकम् ॥ ९

त्रिरात्रं दशरात्रं वा ब्राह्मणानामग्नौ चकम् ।
 प्राक् संस्कारात् त्रिरात्रं स्याद्दशरात्रं ततः परम् ॥ १०
 जनदिवर्षिके प्रेते मातापित्रोस्तद्विध्यते ।
 त्रिरात्रेण शुचिस्वग्नौ यदि ह्यत्यन्तनिर्गुणः ॥ ११
 अजातदन्तमरणे पितोरेकाहमिष्यते ।
 जातदन्ते त्रिरात्रं स्याद्यदि स्यातान्तु निर्गुणौ ॥ १२
 या दन्तजननात् सद्यः या चूडादिकरात्रकम् ।
 त्रिरात्रमौपनयनात् सपिण्डानामग्नौ चकम् ॥ १३
 जातमात्रस्य बालस्य यदि स्यान्नरणं पितुः ।
 मातुश्च सूतकं तत् स्यात् पिता चास्यश्च एव च ॥ १४
 सद्यः शौचं सपिण्डानां कर्तव्यं सोदरस्य तु ।
 जहं दद्याद्दशैकाहं सोदरो यदि निर्गुणः ॥ १५
 ततोहं दन्तजननात् सपिण्डानामग्नौ चकम् ।
 एकरात्रं निर्गुणानां चूडादूहं त्रिरात्रकम् ॥ १६
 अदन्तजातमरणं सद्यवेदुददि सत्तमाः ।
 एकरात्रं सपिण्डानां यदि तेऽत्यन्तनिर्गुणाः ॥ १७
 व्रताद्दिशात् सपिण्डानामर्वाकुक्षानं विधीयते ।
 सर्वेषामेव गुणिनामूर्धन्तु विषयः पुनः ॥ १८
 अर्वाकु प्रत्यासतः स्त्रीणां यदि स्याद्गर्भसंभवः ।
 तदा मामकमैस्त्रासामग्नौ च दिवसैः कृतम् ॥ १९
 ततः कर्षन्तु पतने स्त्रीणां स्याद्दशरात्रिकम् ।
 सद्यः शौचं सपिण्डानां गर्भस्त्रावाच वा ततः ॥ २०
 गर्भम्युताद्दशरात्रं सपिण्डेऽत्यन्तनिर्गुणे ।
 वधेष्टाचरणे ज्ञातौ त्रिरात्रमिति निश्चयः ॥ २१
 यदि स्यात् सूतके सूतिर्मरणे वा मृतिर्मवेत् ।
 शेषेणैव भवेच्छुद्धिरहः शेषे त्रिरात्रकम् ॥ २२
 मरणोत्पत्तियोगे तु मरणाच्छुद्धिरिष्यते ।
 अथ वृद्धिमदाग्नौ चकम् चेत् तत्र शुध्यति ॥ २३
 अथ चेत् पञ्चमीं रात्रिमतीत्य परतो भवेत् ।
 अथ वृद्धिमदाग्नौ च तदा पूर्व्वेण शुध्यति ॥ २४
 द्विष्टान्तरगतं श्रुत्वा सूतकं शवमेव च ।
 तावदप्रयतो मर्त्यो यावच्छेषः समाप्यते ॥ २५
 ज्ञातीति सूतके प्रोक्तं सपिण्डानां त्रिरात्रकम् ।
 तथैव मरणे ज्ञानमूर्धं संवत्सराद्यदि ॥ २६
 वेदार्थविद्याधीयानो वोऽजिवान् वृत्तिकार्षतः ।
 सद्यः शौचं भवेत् सस्य सर्वावस्थासु सर्वदा ॥ २७

स्त्रीणामसंस्क्रतानान्तु प्रदानात् परतः सदा ।
 सपिण्डानां त्रिरात्रं स्यात् संस्कारे सप्तदेव हि ॥ २८
 अथ स्वदत्तकन्यानामग्नौ च मरणं कृतम् ।
 जनदिवर्षामरणे सद्यः शौचमुदाहृतम् ॥ २९
 या दन्तात् सोदरे सद्यः या चूडादिकरात्रकम् ।
 या प्रदानात् त्रिरात्रं स्याद्दशरात्रमतः परम् ॥ ३०
 मातामहानां मरणे त्रिरात्रं स्याद्ग्नौ चकम् ।
 एकोदकानां मरणे सूतके चैतदेव हि ॥ ३१
 पश्चिणी योनिसम्बन्धे बान्धवेषु तथैव च ।
 एकरात्रं समुद्दिष्टं शूरो सन्नद्धाचारिणि ॥ ३२
 प्रेते राजनि सज्ज्योतिर्वस्य स्याद्विषये स्थितः ।
 गृहे मृतासु दत्तासु कन्यासु च त्र्यहं पितुः ॥ ३३
 परपूर्व्वसु भार्यासु पुत्रेषु कृतकेषु च ।
 त्रिरात्रं स्यात् तथाचार्यं स्वभार्यास्वग्न्यासु च ॥ ३४
 याचार्यपुत्रे पत्न्याश्च अहोरात्रमुदाहृतम् ।
 एकाहं स्यादुपाध्यायि स्वग्रामे श्रोत्रिषोऽपि च ॥ ३५
 त्रिरात्रमसपिण्डेषु स्वगृहे संस्थितेषु च ।
 एकाहश्च स्वस्य स्यादिकरात्रं तद्विध्यते ॥ ३६
 त्रिरात्रं श्वश्रूमरणाच्छूरो चैतदेव हि ।
 सद्यः शौचं समुद्दिष्टं सगोत्रे संस्थिते सति ॥ ३७
 शुद्धेदिप्रो दद्याद्देन दादद्याद्देन भूमिपः ।
 वैश्यः पञ्चदद्याद्देन शूद्रो मासेन शुध्यति ॥ ३८
 क्षत्रविदश्चूडावादा ये स्युर्विप्रस्य बान्धवाः ।
 तेषामग्नौ च विप्रस्य दद्याद्दशच्छुद्धिरिष्यते ॥ ३९
 राजन्य वैश्यावप्येवं क्षीनवर्णासु योनिषु ।
 स्वमेव शौचं कुर्यातां विशुद्ध्यर्थमसंशयम् ॥ ४०
 सर्वं तूत्तरवर्णानामग्नौ च कुर्युराहताः ।
 तदर्थविधिदृष्टेन खन्तु शौचं स्वयोनिषु ॥ ४१
 षड्रात्रं व त्रिरात्रं स्यादिकरात्रं क्रमेण तु ।
 वैश्य-क्षत्रिय-विप्राणां शूद्रेष्वग्नौ चमेव हि ॥ ४२
 अर्धमासोऽथ षड्रात्रं त्रिरात्रं द्विजपुङ्गवाः ।
 शूद्र-क्षत्रिय-विप्राणां वैश्येष्वग्नौ चमिष्यते ॥ ४३
 षड्रात्रं वै दद्याद्दश विप्राणां वैश्य-शूद्रयोः ।
 अग्नौ च क्षत्रिये प्रोक्तं क्रमेण द्विजपुङ्गवाः ॥ ४४
 शूद्रविदक्षत्रियाणान्तु ब्राह्मणस्य तथैव च ।
 दशरात्रेण शुद्धिः स्यादित्याह कमलापतिः ॥ ४५

असपिण्डं हिजं प्रेतं विप्रो निहृत्य बन्धुवत् ।
 अशिक्षा च सहोषिता दशरात्रेण शुध्यति ॥ ४६
 यद्यन्नमन्ति तेषान्तु तिरात्रेण ततः शुचिः ।
 अन्नं स्वनमन्ना तु न च तस्मिन् एहे वसेत् ॥ ४७
 सोदकेऽथ तदेव स्यात्मातुराप्तेषु बन्धुषु ।
 दशाहेन श्रवस्पर्शी सपिण्डश्चैव शुध्यति ॥ ४८
 यदि निर्हरेति प्रेतं लोभादाक्रान्तमानसः ।
 दशाहेन दिजः शुध्येद्दशदशाहेन भूमिपः ॥ ४९
 अहमासेन वैष्णवस्तु शूद्रे मासेन शुध्यति ।
 पञ्चात्रेणाथवा सर्वं तिरात्रेणाथवा पुनः ॥ ५०
 अनाथश्चैव निहृत्य ब्राह्मणं धनवर्जितम् ।
 क्त्वात्वा सम्प्राप्त्य च दृतं शुध्यन्ति ब्राह्मणादवः ॥ ५१
 अवरसेदरं वर्गमरश्चावरो यदि ।
 अशौचे संस्पृशेत् स्नेहात् तदाशौचेन शुध्यति ॥ ५२
 प्रेतीभूतं हिजं विप्रो क्षुण्णं च्छेत कामतः ।
 क्त्वात्वा सचेत् सङ्घानि दृतं प्राश्नाविशुध्यति ॥ ५३
 एकाहात् क्षत्रिये शुद्धिर्वैष्णवे स्यात् दशहेन तु ।
 शूद्रे दिनत्रयं प्रोक्तं प्राणायामशतं पुनः ॥ ५४
 अन्त्यसंस्कारे शूद्रे रीति चेद्ब्राह्मणः स्वकीः ।
 तिरात्रं स्यात् तथा शौचमेकाहन्त्यश्वत्थान् ॥ ५५
 अस्त्रिसङ्ख्येनाद्वर्गिकाहः क्षत्र-वैष्णवोः ।
 अन्यथा चैव सद्योतिर्ब्राह्मणे स्नानमेव तु ॥ ५६
 अन्त्यसंस्कारे विप्रो ब्राह्मणो रीति चेत् तथा ।
 स्नानेनैव भवेच्छुद्धिः सचेत्तेन न संशयः ॥ ५७
 वस्त्रेः सहायनं कुर्याच्छ्रवणादीनि चैव हि ।
 बान्धवो वापरो वापि च दशाहेन शुध्यति ॥ ५८
 वस्त्रेषां सममन्नाति सकृदेवापि कामतः ।
 तदाशौचे निवृत्तेऽपि स्नानं कृत्वा विशुध्यति ॥ ५९
 यावत् तदन्नमन्नाति दुर्मिसाभिहतो नरः ।
 तावन्त्यहान्यशौचं स्यात् प्रायश्चित्तं ततश्चरेत् ॥ ६०
 दाहाद्यशौचं कर्त्तव्यं हिजानामभिहोत्रिणाम् ।
 सपिण्डानाञ्च मरणी मरणादितरेषु च ॥ ६१
 सपिण्डता च पुत्र्ये सप्तमे विनिवर्त्तते ।
 समानोदकभावस्तु जन्म-नामोदकवेदने ॥ ६२
 पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
 क्षेपभाजस्त्रयो ज्ञेयाः सपिण्डं सप्तपौत्रघम् ॥ ६३

अप्रप्तानां तथा स्त्रोणां सपिण्डं सप्तपौत्रघम् ।
 तासान्तु भर्तृसपिण्डं प्राह देवः पितामहः ॥ ६४
 धी चैकजाता बहवो भिन्नयोगय एव च ।
 भिन्नवर्णास्तु सपिण्डं भवेत् तेषां त्रिपूरुषम् ॥ ६५
 कारवः शिल्पिनो वैद्या दासौदासास्तथैव च ।
 दातारो निवमाश्चैव ब्रह्मविद्विद्यचारिणो ॥ ६६
 सन्निधौ व्रतिनस्तावत् सद्यःशौचा उदाहृताः ।
 राजा चैवाभिषिक्तश्च अन्नसन्निधौ एव च ॥ ६७
 यज्ञे विवाहकाले च देवयागे तथैव च ।
 सद्यःशौचं समाख्यातं दुर्मिच्छे चाप्युपप्लवे ॥ ६८
 सदाश्रवहतानाञ्च विद्युता पार्थिवैर्हिजैः ।
 सद्यःशौचं समाख्यातं स्वर्पादिमरणी तद्यः ॥ ६९
 अग्निमस्तपतने वीराध्वन्यथनाथके ।
 गोब्राह्मणार्थं सम्पद्यते सद्यःशौचं विधीयते ॥ ७०
 नेष्टिकानां वनस्थानां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।
 नाशौचं कीर्त्यते सङ्घिः पतिते च तथा मृते ॥ ७१
 पतितानां न दाहः स्यान्नात्येष्टिर्नास्थिमञ्चयः ।
 नाशुपातो न पिण्डो वा कार्यं आदादिकं कश्चित् ॥ ७२
 व्यापादयेत् तथात्मानं स्वयं दोऽग्निविषादिभिः ।
 विहितं तस्य नाशौचं नानिर्नाप्युदकादिकम् ॥ ७३
 अथ कश्चित् प्रमादेन म्रियतेऽग्निविषादिभिः ।
 तस्याशौचं विधातव्यं कार्यश्चैवोदकादिकम् ॥ ७४
 जाते कुमारे तद्वद्वः कामं कुर्यात् प्रतिग्रहम् ।
 हिरण्य-धान्य-गो-वास्तुस्नान-गुह्य-सर्पिणाम् ॥ ७५
 फलानि पुष्पं शाकञ्च खण्डं काष्ठमेव च ।
 तोयं दधि दृतं तैलमौषधं क्षीरमेव च ।
 प्राशौचिनी सदाह्राद्यं शुष्कानश्चैव नित्यशः ॥ ७६
 आहिताभिर्यजमान्यायं दग्धव्यस्त्रिभिरग्निभिः ।
 अनाहिताभिर्यज्ञेण लौकिकेनेतरो जनः ॥ ७७
 हिहाभावात् पलाशैस्तु कृत्वा प्रतिकृतिं पुनः ।
 दाहः कार्यो यथान्यायं सपिण्डैः अक्षयान्वितैः ॥ ७८
 सकृत् प्रसिञ्चन्त्युदकं नामगोत्रेण वाग्यताः ।
 दशाहं बान्धवाः आहं सर्वं चैवाद्वांससः ॥ ७९
 पिण्डं प्रतिदिनं दद्याुः सायं प्रातर्व्याविधि ।
 प्रेताय च सहचारि चतुर्थे भीजघेहिजान् ॥ ८०
 द्वितीयोऽहनि कर्त्तव्यं दुरकर्म्म सवान्धवैः ।

चतुर्थे वासवेः सर्वैरक्षां सञ्चयनं भवेत् ॥ ८१
 पूर्वान् प्रयुज्येहिप्रान् युष्मान् सुचक्षुषा शुचीन् ।
 पञ्चमे नवमे चैव तथैवैकादशेऽहनि ।
 अयुष्मान् भोजयेहिप्रान् नववशादन्तु तद्विजाः ॥ ८२
 एकादशेऽह्नि कुर्वीत प्रेतमुद्दिश्य भावतः ।
 द्वादशे वाह्नि कर्त्तव्यं नवमेऽप्यथ वाहनि ॥ ८३
 एकं पवित्रमेकोऽर्थः पिण्डपात्रं तथैव च ।
 एवं मृताह्नि कर्त्तव्यं प्रतिमासस्तु वत्सरम् ॥ ८४
 सपिण्डीकरणं प्रोक्तं पूर्णं संवत्सरे पुनः ।
 कुर्याच्चत्वारि पात्राणि प्रेतादीनां द्विजोत्तमाः ॥ ८५
 प्रेतानां पितृपात्रेषु पात्रमासेषयेत् ततः ।
 ये समाना इति द्वाभ्यां पिण्डानप्येवमेव हि ॥ ८६
 सपिण्डीकरणञ्च देवपूर्वं विधीयते ।
 पितृनावाहयेत् तत्र पुनः प्रेतं विनिर्दिशेत् ॥ ८७
 ये सपिण्डीकृताः प्रेता न तेषां स्युः पृथक् क्रियाः ।
 वस्तु कुर्यात् पृथक्पिण्डं पितृणा सोऽभिजायते ॥ ८८
 मृते पितरि वै पुत्रं पिण्डमवदं समाचरेत् ।
 दद्याच्चान्नं सोदकुशं प्रत्यहं प्रेतघर्भतः ॥ ८९
 पार्व्वेयिन विधानेन सांवत्सरिकमिष्यते ।
 प्रतिसंवत्सरं कुर्याद्विधिरेष सनातनः ॥ ९०
 मातापित्रोः सुतेः कार्यं पिण्डदानादिकञ्च यत् ।
 पत्नी कुर्यात् सुताभावे पत्न्याभावे तु सोद्वरः ॥ ९१
 अनेनैव विधानेन जीवः श्राद्धं समाचरेत् ।
 कृत्वा दानादिकं सर्व्वं असायुक्तः समाहितः ॥ ९२
 एष वः कथितः सम्यग्गृहस्थानां क्रियाविधिः ।
 स्त्रीणान्तु भर्त्तृशुश्रूषा धर्म्मो नान्य दृश्यते ॥ ९३
 स्वधर्म्मतत्परा नित्यनीश्वरार्पितमानसाः ।
 प्राप्नुवन्ति परं स्वामं यदुक्तं वेद्वादिभिः ॥ ९४
 इति श्रीकौर्म्म महापुराणे उपरिभागे ब्रह्म-
 विद्यायामशौचविधिर्नाम त्रयो-
 विंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

अग्निहोत्रान्तु जुहुवात् सायन्मातर्वशाविधि ।
 दग्धेनैव पक्ष्मास्ते पौर्य्याभासेनैव हि ॥ १

यस्यान्ते नवशस्त्रेणा तद्वर्चस्ते द्विजोऽध्वरैः ।
 पशुना जवनस्यान्ते समान्ते सौमिकीर्मखैः ॥ २
 नानिष्ठा नवशस्त्रेणा पशुना वानिमान् द्विजः ।
 न चाग्नमद्याक्षांसं वा दीर्घमाशुर्जिजीविषुः ॥ ३
 नवेनान्तेन वानिष्ठा पशुहव्येन वाग्नयः ।
 प्राणानेवातुमिच्छन्ति नयान्नामिषयह्निनः ॥ ४
 सावित्रान् शान्तिहोमांश्च कुर्यात् पर्व्वसु नित्यथः ।
 पितृंश्चवाष्टकाः सर्व्वे नित्यमन्वष्टकासु च ॥ ५
 एष धर्म्मः परो नित्यमपधर्म्मोऽन्य उच्यते ।
 त्रयाणामिष वर्णानां गृहस्थासमवाशिनाम् ॥ ६
 नास्तिक्यादणवाणस्याद्वयोऽग्नीन् नाधातुमिच्छति ।
 यजेत वा न यज्ञेन स याति नरकान् बहून् ॥ ७
 तामिस्रमन्वतामिस्रं महारौरव-रौरवौ ।
 कुर्यात्पाकं वैतरणीमसिपत्रवनं तथा ॥ ८
 अन्यांश्च नरकान् वीरान् सव्याध्यान्ते स दुश्मेति ।
 सन्वजानां कुक्षे विप्राः शुद्रयोनी च जायते ॥ ९
 तस्मात् सर्व्वप्रवज्जेन ब्राह्मणो हि विप्रियतः ।
 आषाढानि विशुद्धास्मा यजेत परमेस्वरम् ॥ १०
 अग्निहोत्रात् परो धर्म्मो द्विजानां नेह विद्यते ।
 तस्मादाराधयेन्नित्यमग्निहोत्रेण याश्चतस्रः ॥ ११
 यथाषाढानिमासस्यान्त पश्चादेनमिच्छति ।
 स संभूदो न सखायः किं पुनर्नास्तिको जनः ॥ १२
 वस्य वैवार्षिकं भर्त्ता पर्याप्तं गृह्यतृप्तये ।
 अक्षिकं वा भवेद्द्वयस्य स सोमं पातुमर्हति ॥ १३
 एष वै सर्व्वयज्ञानां सोमः प्रथम इष्यते ।
 सोमेनाराधयेद्देवं सोमलोकांश्चैश्वरम् ॥ १४
 न सोमवागादधिको महेष्पाराधने क्रतुः ।
 समो वा विद्यते तस्मात् सोमेनाभ्यर्चयेत् परम् ॥ १५
 पितामहेन विप्राणामादावभिहितः शुभः ।
 धर्म्मो विमुक्तये साक्षाच्छीतः आसीत् द्विषा पुनः ॥ १६
 शीतस्तेतानिषव्यस्मात् कार्षीः पूर्वं मयोदितः ।
 त्रेवस्करतमः शीतस्तस्माच्छीतं समाचरेत् ॥ १७
 उभावपि हितौ धर्म्मो वेदादिव विनिःसृतौ ।
 शिष्टाचारश्चतुर्थः स्याच्छ्रुतिस्मृत्योरङ्गमतः ॥ १८
 धर्म्मेणाधिगतो येस्तु वेदः सपरिहृंहणः ।
 ते शिष्टा ब्राह्मणा चेवा नित्यमात्मशुश्रूषन्विताः ॥ १९

तेषामभिमतो वः स्याच्चेतसा नित्यमेव हि ।
 स धर्मः कथितः सद्भिर्नाम्येषामिति धारणा ॥२०॥
 पुराणं धर्मशास्त्राणि वेदानामुपलक्षणम् ।
 एकस्माद्ब्रह्मविज्ञानं धर्मज्ञानं तथैकतः ॥ २१॥
 धर्मं जिज्ञासमानानां तत् प्रमाणतरं स्मृतम् ।
 धर्मशास्त्रं पुराणानि ब्रह्मज्ञानपरावणाः ॥ २२॥
 नान्यतो जायते धर्मो ब्रह्मविद्या च वैदिकी ।
 तस्माद्धर्मं पुराणञ्च अज्ञातव्यं मनोषिभिः ॥ २३॥
 इति श्रीकौर्म महापुराणे उपरिभागी ब्रह्म-
 विद्यायामभिहोत्रादिनियमो नाम
 चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

एष वोऽभिहितः कृत्स्नो गृहस्माद्यमवासिनः ।
 दिजातेः परमो धर्मो वर्त्तनानि निबोधत ॥ १॥
 दिविधस्तु गृही श्रेयः साधकसाध्यसाधकः ।
 अध्यापनं वाजनञ्च पूर्वस्याहुः प्रतिग्रहम् ।
 कुसीद-हवि-वाणिष्यमकुर्वीतास्वयङ्मतम् ॥ २॥
 कृषिरभावे वाणिष्यं तदभावे कुसीदकम् ।
 आपत्कल्पस्वयं श्रेयः पूर्वोक्तो मुखा इष्यते ॥ ३॥
 स्वयं वा कर्षणं कुर्वादाणिष्यं वा कुसीदकम् ।
 कष्टा पापीयसी वृत्तिः कुसीदं तद्विबर्जयेत् ॥ ४॥
 चात्रवृत्तिं परां प्राङ्गुर्न स्वयङ्कर्षणं हिजे ।
 तस्मात् चात्रेण वर्त्तते वर्त्तते नापदि हिजः ॥ ५॥
 तेन वैवाप्यजीवन्तु वैश्ववृत्तिः कृषिं व्रजेत् ।
 न कश्चन कुर्वीत ब्राह्मणः कर्म कर्षणम् ॥ ६॥
 लब्धलामः पिबन् देवान् ब्राह्मणांश्चापि पूजयेत् ।
 ते तपस्तस्य तं दीपं शमवन्ति न संशयः ॥ ७॥
 द्विवैभ्यश्च पितृभ्यश्च दद्याद्भागन्तु विंशकम् ।
 त्रिंशद्भागं ब्राह्मणानां कृषिं कुर्वन् न दुष्यति ॥ ८॥
 वाणिष्ये दिगुणं दद्यात् कुसीदीं त्रिगुणं पुनः ।
 कृषिपाक्षान्न दोषेण युज्यते नात्र संशयः ॥ ९॥
 शिलोच्छ्रं वाप्यादहीत गृहस्त्रः साधकः पुनः ।
 विद्याधित्वाद्वस्तन्ये बहवो वृत्तिहेतवः ॥ १०॥

असाधकस्तु वः प्रोक्तो गृहस्माद्यमसंस्थितः ।
 शिलोच्छ्रे तस्य कथिते दे वृत्तौ परमर्षिभिः ॥ ११॥
 अमृतेनाबवा जीवेमृतेनाप्यबवापदि ।
 अवाचितं स्यादमृतं मृतं मेधन्तु वाचितम् ॥ १२॥
 कुशूषधान्यको वा स्यात् कुशूषधानक एव च ।
 व्यहृदिको वापि भवेद्गृहस्तनिक एव च ॥ १३॥
 चतुर्णामपि वै तेषां दिजानां गृहमेधनम् ।
 येवान् परः परो श्रेयो धर्मतो लोकजित्तमः ॥ १४॥
 षट्कशको भवेत् तेषां त्रिभिरन्यः प्रवर्त्तते ।
 राभ्यानेकचतुर्यस्तु ब्रह्मसन्नेष जीवति ॥ १५॥
 वर्त्तयन्तु शिलोच्छ्राभ्यामभिहोत्रपरावणः ।
 इष्टौः पार्व्विद्यान्तोवाः केवला निर्व्विषे च ॥ १६॥
 न लोकवृत्तं वर्त्तते वृत्तिहेतोः कश्चन ।
 अजिह्मामघठां शुद्धां जीवेद्ब्राह्मणजीविकाम् ॥ १७॥
 वाचिता चात्र सङ्गोऽन्नं पिबन् देवांस्तु तोषयेत् ।
 वाचयेद्वा शुचिं दान्तं न तु दृष्येत् स्वयं ततः ॥ १८॥
 वस्तु इवार्त्तनं कृत्वा गृहस्मांस्तोषयेत् न तु ।
 देवान् पिबन्तु विधिना शुनां योनिं व्रजत्यसौ ॥ १९॥
 धर्मसार्थस्य कामस्य श्रेयो मोक्षस्तुष्टयम् ।
 धर्माविरुद्धः कामः स्याद्ब्राह्मणानान्तु नेतरः ॥ २०॥
 योऽर्थो धर्माय नात्मायं योऽर्थो नार्थस्तथेतरः ।
 तस्मादर्थं समासाद्य दद्याद्दे जुहुवाहिजः ॥ २१॥
 इति श्रीकौर्म महापुराणे उपरिभागी
 ब्रह्मविद्यायां दिविधमृष्टिवृत्तिकथनं
 नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

षड्विंशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि दानधर्ममनुत्तमम् ।
 ब्रह्मणाभिहितं पूर्व्वमृषीणां ब्रह्मवादिनाम् ॥ १॥
 अर्थानामुचिते पात्रे अथवा प्रतिपादनम् ।
 दानमित्यभिनिर्दिष्टं भुक्ति-मुक्तिफलप्रदम् ॥ २॥
 बहदाति विधिष्टेभ्यः शिष्टेभ्यः अथवा युतः ।
 तद वित्तमहं मय्ये शेषं कस्यापि रक्षति ॥ ३॥
 नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं दानमुच्यते ।

चतुर्थं विमलं प्रोक्तं सर्वज्ञानोत्तमोत्तमम् ॥ ४
अस्य हनि यत्किञ्चिद्दीयतेऽनुपकारिणे ।
अनुद्दिष्टं फलं तस्माद्ब्राह्मणाय तु नित्यकम् ॥ ५
यत् तु पापोपशान्त्यर्थं दीयते विदुषां करे ।
नैमित्तिकं तदुद्दिष्टं दानं सद्भिरनुष्ठितम् ॥ ६
अपत्यविजयैश्चैस्त्वर्गाद्यं यत् प्रदीयते ।
दानं तत् काम्यमाध्यातव्यमिभिर्धर्मचिन्तकैः ॥ ७
यदीश्वरप्रोणनार्थं ब्रह्मविष्णु प्रदीयते ।
चेतसा धर्मयुक्तेन दानं तद्विमलं शिवम् ॥ ८
दानधर्मं निषिवेत पात्रमासाद्य शक्तितः ।
सत्यस्यते हि तत् पा यत् तारयति सर्वतः ॥ ९
कुटुम्बभक्तवसनाद्देयं यद् तिरिच्यते ।
अन्यथा दीयते यद्दि न तद्दानं फलप्रदम् ॥ १०
श्रोत्रिणां कुलीनां विनीताय तपस्विने ।
व्रतस्त्राय दरिद्राय प्रदेयं भक्तिपूर्वकम् ॥ ११
यस्तु दद्यान्मर्त्ये भक्त्या ब्राह्मणायाहितात्मये ।
स वाति परमं स्थानं यत्र गत्वा न शोचति ॥ १२
इत्युभिः सन्ततां भूमिं यव-गोधूमशालिनीम् ।
इहाति वेदविदुषे यः स भूयो न जायते ॥ १३
गोचर्ममात्राभिमपि वा यो भूमिं सम्यक्च्छति ।
ब्राह्मणाय दरिद्राय सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १४
भूमिदानात् परं दानं विद्यते नेह किञ्चन ।
अन्नदानं तेन तुल्यं विद्यादानं ततोऽधिकम् ॥ १५
यो ब्राह्मणाय शान्ताय शुचये धर्मशालिने ।
इहाति विद्यां विधिना ब्रह्मलोके महीयते ॥ १६
इत्यादृशरहस्यं यदया ब्रह्मचारिणे ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो ब्रह्मणः स्थानमाप्नुयात् ॥ १७
यदस्त्रायान्नदानेन फलं नाप्नोति मानवः ।
शाममेवास्य दातव्यं दत्त्वाप्नोति परां गतिम् ॥ १८
त्रैधास्यां पौर्यामास्यान्तु ब्राह्मणान् सप्त पञ्च वा ।
उपोष्य विधिना शान्तान् शुचीन् प्रयतमानसः ॥ १९
पूजयित्वा तिलः कृणोर्मधुना च विशेषतः ।
गन्धादिभिः समभ्यर्च्य वाचयित्वा स्वर्गं वदेत् ॥ २०
प्रोचतां धर्मराजेति यदा मनसि वर्तते ।
यावत्पूज्यं कृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥ २१
कृष्णाजिने तिलान् कृत्वा चिरण्यं मधुसर्पिषी ।

इहाति यस्तु विप्राय सर्वं तरति दुष्कृतम् ॥ २२
कृतान्नमुदकुशाच्च त्रैधास्याच्च विशेषतः ।
निर्दिष्टं धर्मराजाय विप्रेभ्यो मुच्यते भवात् ॥ २३
सुवर्णतिलयुक्तेस्तु ब्राह्मणान् सप्त पञ्च वा ।
तर्पयेदुदपात्राणि ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥ २४
माघमासि तमिस्त्रे तु द्वादश्यां समुपोषितः ।
शुक्लाम्बरधरः कृष्णोस्त्रिकोर्ज्ज्वा कृताभनम् ॥ २५
प्रदद्याद्ब्राह्मणेभ्यस्तु तिलानेव समाहितः ।
जम्बप्रभृति यत् पापं सर्वं तरति वै हिजः ॥ २६
समावास्यामनुप्राप्य ब्राह्मणाय तपस्विने ।
यत्किञ्चिद्देवदेवेभ्यं दद्याद्रोहिण्यं शङ्करम् ॥ २७
प्रोचतामीश्वरः सोमो महादेवः सनातनः ।
सप्तजम्बकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥ २८
यस्तु कृष्णचतुर्दश्यां खाला देवं पिनाकिनम् ।
शाराधयेद्दिगमुखे न तस्यास्ति पुनर्मवः ॥ २९
कृष्णाष्टम्यां विशेषेण शार्ङ्गिकाय हिजातये ।
खालाभ्यर्च्य यवान्यायं पादप्रक्षालनादिभिः ॥ ३०
प्रोचतां मे महादेवो दद्याद्भुव्यं स्वकीयकम् ।
सर्वपापविनिर्मुक्तः प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ ३१
हिजैः कृष्णचतुर्दश्यां कृष्णाष्टम्यां विशेषतः ।
समावास्यान्तु वै भक्तैः पूजनीयस्त्रिलोचनः ॥ ३२
एकादश्यां गिराहारो द्वादश्यां पुरुषोत्तमम् ।
अर्धेद्ब्राह्मणमुखे स गच्छेत् परमं पदम् ॥ ३३
एषा तिथिर्वैष्णवी स्याद्द्वादशी शुक्लपक्षके ।
तस्यामारोघयेद्देवं प्रयत्नेन जगद्गणम् ॥ ३४
यत्किञ्चिद्देवमीशानमुद्दिष्टं ब्राह्मणे शुचौ ।
दीयते विष्णवे वापि तदनन्तफलं कृतम् ॥ ३५
यो हि वां देवतामिच्छेत् समाराधयितुं नरः ।
ब्राह्मणान् पूजयेद्दिगान् स तस्यास्तोषहेतुतः ॥ ३६
दिजानां वपुरास्त्राय नित्यं तिष्ठन्ति देवताः ।
पूज्यन्ते ब्राह्मणास्त्राभे प्रतिमादिवपि क्वचित् ॥ ३७
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन तत्तत् फलमभीष्टभिः ।
दिजेषु देवता नित्यं पूजनीया विशेषतः ॥ ३८
विभूतिकामः सततं पूजयेद्देव पुरन्दरम् ।
ब्रह्मवर्षसकामस्तु ब्रह्माणं ब्रह्मकामुकः ॥ ३९
आरोषकामोऽथ रविं धेनुकामो कृताभनम् ।

कर्मणां सिद्धिकामस्तु पूजयेद्देविनायकम् ॥ ४०
 भोगकामस्तु ग्रन्थिनं वल्लकामः समीरणम् ।
 मुमुक्षुः सर्वसंस्ारात् प्रयत्नेनाश्चयेत्तरिम् ॥ ४१
 वस्तु योगं तथा मोक्षमिच्छेत् तज्ज्ञानमैश्वरम् ।
 लोभश्चैवैव विकृपाद्यं प्रयत्नेन महेश्वरम् ॥ ४२
 लो वाञ्छति महाभोगान् ज्ञानानि च महेश्वरम् ।
 स पूजयति भूतेशं केषवश्चापि भोगिनम् ॥ ४३
 वारिदस्यप्रिमाप्नोति धनमक्षयमनन्दः ।
 तिस्रप्रदः प्रजामिष्टां दीपद्वयदत्तमम् ॥ ४४
 भूमिदः सर्वमाप्नोति दीर्घमायुर्धिरण्डः ।
 दृष्टदोऽग्राणि वेष्टानि कृष्णदो रूपमुत्तमम् ॥ ४५
 वासोदसन्दसालोक्यमश्वदो वानमुत्तमम् ।
 घनपुङ्खः श्विं पुष्टां गोदो ब्रह्मस्य विष्टपम् ॥ ४६
 वान-ग्रन्थामदो भाष्यमैश्वर्यमभयप्रदः ।
 धान्यदः प्राश्रुतं सौख्यं ब्रह्मदो ब्रह्म प्राश्रुतम् ॥ ४७
 धान्यान्वपि यथाशक्ति विप्रेषु प्रतिपादयेत् ।
 वेदवित्तु विविष्टेषु प्रेत्य स्वर्गं समश्नुते ॥ ४८
 गवां चासप्रदानेन सर्वपापिः प्रमुच्यते ।
 इन्धनानां प्रदानेन दीपान्मर्जयति नरः ॥ ४९
 फलमूलानि शाकानि मोक्षानि विविधानि च ।
 प्रदद्याद्वाञ्छयेभ्यस्तु मुदा युक्तः सदा भवेत् ॥ ५०
 शौचं च स्नानमाहारं रोगिण्यै रोगशान्तये ।
 ददानो रोगरहितः सुखी दीर्घायुरेव च ॥ ५१
 अक्षिपत्तनं दुर्गं दुरधारासमन्वितम् ।
 तीव्रतापञ्च तरति च्छत्रोपागमदो नरः ॥ ५२
 बद्धदृष्टितमं लोके यथास्य दत्तं यद्वै ।
 तत्तद्गुणवते देवं तदेवाक्षयमिच्छता ॥ ५३
 अक्षने विपुले चैव ग्रहणे चन्द्र-सूर्ययोः ।
 संक्रान्त्यादिषु कालेषु दत्तं भवति चाक्षयम् ॥ ५४
 प्रवागादिषु तीर्थेषु पुण्येष्वावतनेषु च ।
 दत्त्वा चाक्षयमाप्नोति नदीषु च नदिषु च ॥ ५५
 दानधर्मात् परो धर्मी भूतानां नैव विद्यते ।
 तस्मादिमात्रं दातव्यं श्रोत्रिणां हिजातिभिः ॥ ५६
 स्वर्गायुभूतिकामेन तथा पापोपशान्तये ।
 मुमुक्षुणा च दातव्यं ब्राह्मणेभ्यस्तथान्वदन् ॥ ५७
 दीयमानस्तु वो मोक्षो विप्राभिस्तरेषु च ।

निवारयति पापात्मा तिर्यग्गुणोर्मिं प्रजेत् तु सः ॥ ५८
 वस्तु इवार्जनं कृत्वा नाश्चयेद्वाञ्छयान् सुरान् ।
 सर्वस्वमपहृत्येनं राष्ट्रादिप्रतिवासयेत् ॥ ५९
 वस्तु दुर्मिष्वेष्टायामन्नाद्यं न प्रयच्छति ।
 शिवमायेषु विप्रेषु (क) ब्रह्मदा स तु गर्हितः ॥ ६०
 तस्मान्न प्रतिगृह्णीयान्न वै देवश्च तस्य हि ।
 अश्वविला स्वकाद्राष्ट्रात् तं राजा विप्रवासयेत् ॥ ६१
 वस्त्रसङ्ग्रो ददातीह स्वद्रव्यं ब्रह्मसाधनम् ।
 स पूर्वार्थधिकः पापी नरको पच्यते नरः ॥ ६२
 स्वाध्यायवन्तो ये विप्रा विद्यावन्तो जितेन्द्रियाः ।
 सत्य-संयमसंयुक्तास्तेभ्यो दद्याद्विजोत्तमाः ॥ ६३
 सभुक्तमपि विद्वान् चार्मिकं भोजयेद्दिनम् ।
 न तु मूर्खमलत्तम् दद्यात्तमुपोषितम् ॥ ६४
 सन्निकृष्टमतिक्रम्य श्रोत्रियं च प्रयच्छति ।
 स तेन कर्मणा पापी दहत्यासप्तमं कुलम् ॥ ६५
 वहि स्यादधिको विप्रः शौलविद्यादिभिः स्वयम् ।
 तस्मै यत्नेन दातव्यमतिक्रम्यापि सन्निधिम् ॥ ६६
 वोऽर्चितं प्रतिगृह्णाति ददात्यर्चितमेव वा ।
 तावुभौ गच्छतः स्वर्गं नरकस्तु विपर्यये ॥ ६७
 न वार्येपि प्रयच्छेत् नास्तिके हितुकेऽपि च ।
 न पापप्रेषु सर्वेषु नावेदविदि धर्मवित् ॥ ६८
 अपूपञ्च हिरण्यञ्च गामश्च पृथिवीं तिलान् ।
 अविदान् प्रतिगृह्णानो भक्षोभवति काष्ठवत् ॥ ६९
 दिजातिभ्यो धनं लिखेत् प्रशस्तेभ्यो दिजोत्तमः ।
 अपि राजन्य-वैश्याभ्यां न तु ब्रूयात् कथञ्चन ॥ ७०
 वृत्तिसङ्कोचमन्विच्छेन्नेहेत धनविस्तरम् ।
 धनलोभप्रसक्तस्तु ब्राह्मणादेव जीयते ॥ ७१
 वेदानधीत्य सकलान् वशंसावाप्य सर्वेषु ।
 न तां गतिमवाप्नोति सङ्कोचादयामवाप्नुयात् ॥ ७२
 प्रतिग्रहवर्जितं स्यादुदात्तार्थस्तु धनं हरेत् ।
 स्त्रियर्थादधिकं यत्नन् ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ॥ ७३
 वस्तु वाचनको नित्यं न स स्वर्गस्य भाजनम् ।
 सहेजयति भूतानि यथा चौरस्तथैव सः ॥ ७४
 शुक्लं भूत्यांशोऽपि दीर्घमर्षिष्वन् देवतातिथीन् ।
 सर्वतः प्रतिगृह्णीयान्न तु दधेत् स्वर्थं ततः ॥ ७५

(क) सत्त्वस्थितिं कश्चित् पाठः ।

एवं गृहस्थो युक्तात्मा दिवतानिषिपूजकः ।
वर्त्तमानः संयतात्मा याति तत् परमं पदम् ॥ ७३
पुत्रे निधाय वा सर्वं गत्वा रण्यन्तु तत्त्ववित् ।
एकाक्रो विचरेन्नित्यमुदासीनः समाहितः ॥ ७४
एष वः कथितो धर्मो गृहस्थानां दिजोत्तमाः ।
ज्ञात्वा तु तिष्ठेन्नियतं तथानुष्ठापयेद्दिजान् ॥ ७५
इति देवमनादिनेकमीशं
गृहधर्मेण समर्चयेद्भजसम् ।
समतीत्य सर्वभूतयोगिं
प्रकृतिं परं न याति जगम् ॥ ७६
इति श्रीकौर्मो महापुराणे उपरिभागे
ब्रह्मविद्यायां दानधर्मादिकथनं नाम
षष्ठविंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

एवं गृहस्थश्चेन् स्थित्वा द्वितीयं भागमायुषः ।
वानप्रस्थाश्रमं गच्छेत् सदाः सान्निरेव वा ॥ १
निश्चिप्य भार्यां पुत्रेषु गच्छेदनमपि वा ।
दृष्टापत्यस्य चापत्यं जर्जरौकृतविग्रहः ॥ २
शुक्लपत्रस्य पूर्वार्द्धे प्रपत्ये चोत्तरायणे ॥
गत्वा रण्यं नियमवांस्तपः कुर्यात् समाहितः ॥ ३
फल-मूलानि पूतानि नित्यमाहारमाहरेत् ।
वताहारो भवेत् तेन पूजयेत् पित्र-देवताः ॥ ४
पूजयेदतिथीन् नित्यं स्नात्वा चाभ्यर्चयेत् सुरान् ।
गृहानागत्य चाजीयादष्टौ ग्रासान् समाहितः ॥ ५
जटां वै बिभृयान्नित्यं नख-रोमाणि गोकुजेत् ।
स्नाध्यायं सर्वदा कुर्यान्नित्यच्छेदाचमन्यतः ॥ ६
यन्निक्षोत्रञ्च शुद्धात् पञ्च यज्ञान् समाचरेत् ।
मुन्यन्नेर्विविधैर्वन्यैः प्राक-मूल-फलेन च ॥ ७
चौरवासा भवेन्नित्यं स्नाति त्रिषवणं शुचिः ।
सर्वभूतानुकम्पो स्यात् प्रतिग्रहविवर्जितः ॥ ८
सदर्शपौर्यासासेन सजेत नियतं दिजः ।
ऋक्षेष्वाग्रयणे चैव चातुर्मास्यानि चाचरेत् ॥ ९
उत्तरायणञ्च क्रमयो वृक्षस्यायनमेव च ।

वासन्तेः शारदेर्मध्येऽमुन्यन्तेः स्वयमाहुतेः ॥ १०
पुरोडाशांसकस्येव विधिवन्निर्व्वपेत् पृथक् ।
देवताभ्यस्य तदुक्ता वन्यं मेध्यतरं हविः ॥ ११
शेषं समुपभुञ्जीत कवणञ्च स्वयं कृतम् ।
वर्जयेन्मधु-मांसानि भौमानि कवकानि च ॥ १२
भूस्वर्णं शिग्रुकक्षेव श्लेष्मातकफलानि च ।
न फालकृष्टमज्जीवादुःकृष्टमपि केनचित् ॥ १३
न ग्रामजातान्यात्तौऽपि पुष्पाणि च फलानि च ।
आवर्ण्यैव विधिना वज्रं परिचरेत् सदा ॥ १४
न दुष्टेत् सर्वभूतानि निर्दन्धो निर्भयो भवेत् ।
न नक्तं किञ्चिदजीयाद्वातौ ध्यानपरो भवेत् ॥ १५
जितेन्द्रियो जितक्रोधस्तत्त्वज्ञानविचिन्तकः ।
ब्रह्मचारी भवेन्नित्यं न पत्नीमपि संययेत् ॥ १६
यस्तु पत्न्या वनं गत्वा भैद्युनं कामतस्वरेत् ।
तद्वतं तस्य लुप्येत प्रायश्चित्तीयते दिजः ॥ १७
तत्र यो जायते गर्भो न संसृज्यो दिजानिभिः ।
न च वेदिऽधिकारोऽस्य तदंशेऽप्येवमेव हि ॥ १८
ग्रहः ग्रथीत नियतं सावित्रीजपतत्परः ।
शरण्यः सर्वभूतानां संविभागरतः सदा ॥ १९
परिवादं मृषावादं निद्रालस्यं विवर्जयेत् ।
एकान्निरनिकेतः स्यात् प्रोचितां भूमिमाश्रयेत् ॥ २०
मृगैः सह चरेदासं तः सहैव च संविशेत् ।
शिलयां वा शर्करायां ग्रथीत सुसमाहितः ॥ २१
सद्यःप्रक्षालको वा स्यान्माससङ्ख्यिकोऽपि वा ।
प्रस्नासनिचयो वा स्यात् समानिचय एव च ॥ २२
त्यजेदाश्वयुजे मासि मुन्यन्नं पूर्वसञ्चितम् ।
जीर्णानि चैव वासांसि प्राक-मूल-फलानि च ॥ २३
दन्तोलूखलिको वा स्यात् कापोतीं वृत्तिमाश्रयेत् ।
पशुकुट्टो भवेदापि कालपक्वभुगेव च ॥ २४
नक्तज्ञानं समजीयाद्दिवा चाहृत्य शक्तिः ।
चतुर्यकालिको वा स्यात् स्यादा चाष्टमकालिकः ॥ २५
चान्द्रावणविधानैर्वा शुके कृष्यो च वर्त्तयेत् ।
पक्षे पक्षे समजीयाद्वयबागूं कथितां सकृत् ॥ २६
पुष्प-मूल-फलेर्वापि केवलवर्त्तयेत् सदा ।
सामाविकीः स्वयंशीशवस्नानसमते स्थितः ॥ २७
भूमौ वा परिवर्त्तते तिष्ठेदा प्रपदेर्दिनम् ।

स्नानासनाभ्यां विहरेत् कचिद्देयमुत्तजेत् ॥ २८
 शोके पशुतपास्तदहर्षास्त्रिप्रापकाशकः ।
 शार्ङ्गवासास्तु हेमन्ते क्रमशो बर्हवस्तपः ॥ २९
 उपस्थश्च त्रिषवणं पिष्टदेवांश्च तर्पयेत् ।
 एकपादेन तिष्ठेन मरीचीन् वा पिबेत् तदा ॥ ३०
 पद्मानिधूमपो वा स्यादुष्णपः सोमपोऽथवा ।
 पयः पिबेच्छुक्लपक्षे कृष्णपक्षे च गोमयम् ॥ ३१
 शौर्यपर्णाशमो वा स्यात् कृच्छ्रैर्वा वर्तयेत् सदा ।
 योगाभ्यासरतश्चैव सदाध्यायी भवेत् सदा ।
 पञ्चव्यधिरसोऽध्येता विद्वान्ताभ्यासतत्परः ॥ ३२
 यमान् सेवेत सततं नियमांश्चाप्यतन्द्रितः ।
 कृष्णाजिनी सोत्तरीयः शुक्लवस्त्रोपवीतवान् ॥ ३३
 पञ्च चाम्पौ न समारोप्य स्वात्मनि ध्यानतत्परः ।
 चमन्निरनिकेतः स्यान्ननिर्मोक्षपरो भवेत् ॥ ३४
 तापसेज्येव विप्रेषु यात्रिकं भैक्षमाहरेत् ।
 गृहमेधिषु चान्येषु हिजेषु वनवासिषु ॥ ३५
 ग्रामादाहृत्य चाजीयादष्टौ ग्रासान् वने वसन् ।
 प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना करकेण वा ॥ ३६
 विविधाशोपनिषद् पात्मसंसिद्धये जपेत् ।
 विद्याविशेषान् सावित्रौ सदाध्यायं तथैव च ॥ ३७
 महाप्रस्थानिकं वासौ कृत्यादिनयनन्तु वा ।
 चमिप्रवेशमन्यहा ब्रह्मार्पणविधौ स्थितः ॥ ३८
 इति श्रीकौर्म महापुराणे उपरिभागे
 ब्रह्मविद्यायां वानप्रस्थाश्रमधर्मो
 नाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

एवं वनाश्रमे स्थित्वा तृतीयं भागमायुषः ।
 चतुर्थमायुषो भागं सन्धासेन गयेत् क्रमात् ॥ १
 चम्पौनात्मनि संस्थाप्य हिजः प्रव्रजितो भवेत् ।
 योगाभ्यासरतः शान्तो ब्रह्मविद्यापरावणः ॥ २
 यदा मनसि सञ्जातं वैद्युतं सर्ववस्तुषु ।
 तदा सन्धासमिच्छन्ति पतितः स्यादिष्येयं ॥ ३
 प्राजापत्यां निक्षप्येष्टिमास्तेयौमववा पुनः ।

दान्तः पक्कः कषायोऽसौ ब्रह्माश्रममुपाश्रयेत् ॥ ४
 शानसन्धासिनः केचिद्देवसन्धासिनः परे ।
 कर्मसन्धासिनस्तन्ये त्रिविधाः परिकीर्त्तिताः ॥ ५
 यः सर्वसङ्गनिर्मुक्तो निर्दम्बश्चैव निर्भयः ।
 प्रीयते शानसन्धासी स्वात्मन्येव व्यवस्थितः ॥ ६
 वेद्मेवाभ्यसेन्नित्यं निर्दम्बो निष्परिग्रहः ।
 प्रीयते वेद्सन्धासी मुमुक्षुर्विजितेन्द्रियः ॥ ७
 यस्त्वन्मीनात्मसात् कृत्वा ब्रह्मार्पणपरो हिजः ।
 स श्रेयः कर्मसन्धासी महायज्ञपरावणः ॥ ८
 तवाणामपि चैतेषां योगी त्वभ्यधिको मतः ।
 न तस्य विद्यते कार्यं न लिङ्गं वा विपश्चितः ॥ ९
 निर्दम्बो निर्भयः शान्तो निर्दम्बो निष्परिग्रहः ।
 जीर्णकोपीनवासाः स्थान्तो वा ध्यानतत्परः ॥ १०
 ब्रह्मचारी मितग्रासी ग्रामात् तनं समाहरेत् ।
 अध्यात्ममतिरासीत निरपेक्षो निरामिषः ।
 पात्मनैव सहायेन सुखार्थी विचरेद्दिह ॥ ११
 नाभिनन्देत् मरणं नाभिनन्देत् जीवितम् ।
 कालमेव प्रतीक्षेत निर्दिशं भृतको यथा ॥ १२
 नाध्येतव्यं न वक्तव्यं न श्रोतव्यं कदाचन ।
 एवं शानपरो योगी ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ १३
 एकवासाश्च वा विद्वान् कौपीनाच्छादनस्तथा ।
 मुण्डौ शिखौ वाय भवेत् त्रिदण्डौ निष्परिग्रहः ॥ १४
 काषायवासाः सततं ध्यानयोगपरावणः ।
 ग्रामान्ते वृक्षमूले वा वसेद्देवालयेऽपि वा ॥ १५
 समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ।
 भैक्षेण वर्तयेन्नित्यं नैकान्नादी भवेत् कश्चित् ॥ १६
 यस्तु मोहेन वान्यस्मादेकान्नादी भवेद्दुवृत्तिः ।
 न तस्य निष्कृतिः काचिन्नर्मशास्त्रेषु कथ्यते ॥ १७
 रागद्वेषविमुक्तात्मा समलोष्टाश्मकाक्षुनः ।
 प्राणिहिंसानितृप्तश्च मौनी स्यात् सर्वनिस्सङ्गः ॥ १८
 दृष्टिपूतं न्यसेत् पादं वस्त्रपूतं ऊर्ध्वं पिबेत् ।
 सत्यपूतं वदेहाणौ मनःपूतं समाचरेत् ॥ १९
 नैकत्र निवसेद्देशे वर्षाभ्योऽन्यत्र भिक्षुकः ।
 स्नान-शौचरतो नित्यं कमण्डलुकरः शुचिः ॥ २०
 ब्रह्मचर्यरतो नित्यं वनवासरतो भवेत् ।
 मोक्षशास्त्रेषु निरतो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ॥ २१

इत्याहकारनिर्मुक्तो निन्दा-प्रेशुन्यवर्जितः ।
 आत्मज्ञानगुणोपेतो यतिर्भोजनमवाप्नुयात् ॥ २२
 अभ्यसेत् सततं देवं प्रणवाख्यं सनातनम् ।
 स्वात्मात्मन्य विधानेन शुचिर्देवालयवादिषु ॥ २३
 यज्ञोपवीतो यान्तात्मा कुशपाणिः समाहितः ।
 शीतकाषायवसनो भस्मच्छन्नतनूतनः ॥ २४
 अघियज्ञं ब्रह्म जपेद्वाधिरैविकमेव वा ।
 आध्यात्मिकञ्च सततं वेदान्ताभिहितञ्च यत् ॥ २५
 पत्रेषु वाथ निवसन् ब्रह्मचारी यतिर्मुनिः ।
 वेदमेवाभ्यसेन्नित्यं स याति परमां गतिम् ॥ २६
 अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं ततः परम् ।
 समा द्वा च सन्तोषो व्रतान्यस्य विशेषतः ॥ २७
 वेदान्तज्ञाननिष्ठो वा पञ्च यज्ञान् समाहितः ।
 कुर्याद्दहरहः स्वात्मा भिन्नान्नेनैव तेन हि ॥ २८
 होममन्त्रान् जपेन्नित्यं होमकाले समाहितः ।
 स्वाध्यायश्चान्वचं कुर्यात् सावित्रीं सन्ध्यायोरुपेतुम् ॥ २९
 ध्यायेत् सततं देवमेकान्ते परमेश्वरम् ।
 एकान्तं वर्जयेन्नित्यं कामं क्रोधं परिग्रहम् ॥ ३०
 एकवासा दिवासा वा शिखी यज्ञोपवीतवान् ।
 कमण्डलुधरो विहांसिद्धिदण्डी याति तत्परम् ॥ ३१
 इति श्रीकौर्म महापुराणे उपरिभागे ब्रह्म-
 विद्यायां यतिधर्मो नामाष्टा-
 विंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

एवं स्वात्मनिष्पन्नां यतीनां नियतात्मनाम् ।
 मध्येण वर्त्तनं प्रोक्तं फल-मूलैरपि वा ॥ १
 एकं कालं चरेद्भैक्षं न प्रसज्येत विस्तरे ।
 भैक्षप्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जति ॥ २
 समागारं चरेद्भैक्षमलाभे तु पुनश्चरेत् ।
 प्रसाद्य पात्रे भुञ्जीत अग्निः प्रक्षालयेत् पुनः ॥ ३
 पञ्चवाग्यदुपाशय पात्रे भुञ्जीत नित्यशः ।
 भुञ्जा तत् संभजेत् पात्रं यात्रामात्रमलोक्य ॥ ४
 विष्णुने सन्नमुपको व्यङ्गारे भुक्तवर्जने ।

उत्ते यरावसम्पाते भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत् ॥ ५
 गोदोहमार्यं तिष्ठेत कालं भिक्षुरधीमुखः ।
 भिक्षेत्युक्ता सङ्गत् तूष्णीमभीवादागवतः शुचिः ॥ ६
 प्रसाद्य पाणी पादौ च समाचम्य यथाविधि ।
 साहित्ये द्रव्ययित्वा न भुञ्जीत प्राङ्मुखोऽक्षरः ॥ ७
 ज्ञत्वा प्राणाहुतौः पञ्च शासानष्टौ समाहितः ।
 आचम्य देवं ब्रह्माणं ध्यायेत् परमेश्वरम् ॥ ८
 पञ्चाहुपात्रं दाम्बिञ्च सस्मर्य वैणवं ततः ।
 चत्वारि यतिपात्राणि मनुराह प्रजापतिः ॥ ९
 प्राश्नात्ते पररात्रे च मध्यरात्रे तथैव च ।
 सन्ध्यास्वमिविषयेषु चिन्तयेन्नित्यमेश्वरम् ॥ १०
 ज्ञत्वा हृत्पद्मनिष्ठये विश्वाख्यं विश्वसम्भवम् ।
 आत्मानं सर्वभूतानां परस्तात् तमसि स्थितम् ॥ ११
 सर्वस्याधारमव्यक्तमानन्दं व्योमिरेव यम् ।
 प्रधानपुरुषातीतमाकाशकुहरं शिवम् ॥ १२
 तदन्तः सर्वभावाणामीश्वरं ब्रह्मरूपिणम् ।
 ध्यायेद्नादिमध्यान्तमानन्दाख्यगुणाजयम् ॥ १३
 महान्तं पुरुषं ब्रह्म ब्रह्माणं सत्यमव्ययम् ।
 सितेतरासृणाकारं महेष्टं विश्वरूपिणम् ॥ १४
 श्रीकृद्रेणाञ्च आत्मानं संस्थाप्य परमात्मनि ।
 आकाशे देवमीशानं ध्यायेत् आकाशमध्यगम् ॥ १५
 कारणं सर्वभावाणामानन्दैकसमाश्रयम् ।
 पुराणं पुरुषं शुभ्रं ध्यायन् मुच्येत बन्धनात् ॥ १६
 यदा गुहायां प्रकृतौ जगत्संमोहनालये ।
 विचिन्त्य परमं व्योम सर्वभूतैककारणम् ॥ १७
 जीवनं सर्वभूतानां यत्र लोकः प्रसीयते ।
 आनन्दं ब्रह्मणः सूक्ष्मं यत् पश्यन्ति समुच्चयः ॥ १८
 तन्मध्ये निहितं ब्रह्म केवलं ज्ञानरक्षणम् ।
 अमन्तं सत्यमीशानं विचिन्त्यासीत संयतः ॥ १९
 गुह्याहुस्तमं ज्ञानं यतीनामेतदौचितम् ।
 वोऽनुतिष्ठेत सततं वोऽमुते योगमेश्वरम् ॥ २०
 तज्ज्ञानानरतो नित्यमात्मविद्यापरावणः ।
 ज्ञानं समभ्यसेद्वाङ्मं धेनु मुच्येत बन्धनात् ॥ २१
 मला पृथक् स्वमात्मानं सर्वस्मादेव केवलम् ।
 आनन्दमजरं ज्ञानं ध्यायेत् च पुनः परम् ॥ २२
 यस्माद्ववन्ति भूतानि यदस्या नेह जायते ।

स तस्माद्दीश्वरो देवः परस्तादयोऽधितिष्ठति ॥ २३ ॥
 यदन्तरे तद्गगनं चाप्रवृत्तं शिवमव्ययम् ।
 ब्रह्मस्तत्परो यस्तु स देवः स्यान्नृशेखरः ॥ २४ ॥
 व्रतानि वानि भिक्षूणां तथवीपव्रतानि च ।
 एकैकातिप्रमे तेषां प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ २५ ॥
 उपेत्य तु स्त्रियं कामात् प्रायश्चित्तं समाहितः ।
 प्राणायामसमायुक्तं कुर्याच्छान्तपनं शुचिः ॥ २६ ॥
 ततश्चरेत् नियमात् कृच्छ्रं संयतमानसः ।
 पुनराश्रममागम्य चरेद्भिक्षुरतन्द्रितः ॥ २७ ॥
 न नर्मेयुक्तमनृतं हिनस्तीति मनौषिणः ।
 तथापि च न कर्त्तव्यं प्रसङ्गे श्लेष दारुणः ॥ २८ ॥
 एकरात्रोपवासश्च प्राणायामघतं तथा ।
 सङ्क्रान्तं प्रकर्त्तव्यं यतिना धर्मेक्षिप्सुना ॥ २९ ॥
 परमापहतेनापि न कार्यं स्तेयमन्यतः ।
 स्तेयादभ्यधिकः कश्चिन्नास्त्वधर्म इति श्रुतिः ॥ ३० ॥
 हिंसा पैशा परा द्रिष्टा वा चात्मज्ञाननायिका ।
 तदित्युविर्णं नाम प्राणा श्वेते वह्निसराः ॥ ३१ ॥
 स तस्य हरति प्राणान् वो यस्य हरते धनम् ।
 एतत् कृत्वा स दुष्टात्मा भिन्नवृत्तो व्रताश्रुतः ॥ ३२ ॥
 भूयो निर्व्वेदमापन्नश्चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ।
 विधिना शास्त्रदृष्टेन संवत्सरमिति श्रुतिः ।
 भूयो निर्व्वेदमापन्नश्चरेद्भिक्षुरतन्द्रितः ॥ ३३ ॥
 एकस्मादेव हिंसान्तु यदि भिक्षुः समाचरेत् ।
 कुर्यात् कृच्छ्रातिकृच्छ्रन्तु चान्द्रायणमथापि वा ॥ ३४ ॥
 कृत्वा देहिन्द्रियदौर्बल्यात् स्त्रियं दृष्ट्वा यतिर्वेदि ।
 तेन धारयितव्या वै प्राणायामास्तु षोडश ।
 हिवास्त्वन्ने तिरासं स्यात् प्राणायामघतं तथा ॥ ३५ ॥
 एकान्ते मधुमांसे च नवश्राद्धे तथैव च ।
 अत्यसुखवर्णे चोक्तं प्राजापत्यं विशोधनम् ॥ ३६ ॥
 ध्याननिष्ठस्य सततं नश्यते सर्व्वपातकम् ।
 तस्मान्नृशेखरं ज्ञात्वा तस्यानपरमो भवेत् ॥ ३७ ॥
 ब्रह्म परमं ज्योतिः प्रतिष्ठाश्वरमव्ययम् ।
 योऽन्तरा परमं ब्रह्म स विश्वेयो महेश्वरः ॥ ३८ ॥
 एष देवो महादेवः कैवल्यः परमः शिवः ।
 तद्दिवाश्वरमेतं तदादित्यान्तरं परम् ॥ ३९ ॥
 ब्रह्मास्माद्दीयते देवः स्वधाम्नि ज्ञानसंस्थिते ।

आत्मयोगाद्गृही तस्य महादेवस्ततः कृतः ॥ ४० ॥
 नान्यं देवं महादेवादव्यतिरिक्तं प्रपश्यति ।
 तमेवात्मानमन्वेति यः स याति परं पदम् ॥ ४१ ॥
 मन्यन्ते ये स्वमात्मानं विभिन्नं परमेश्वरात् ।
 न ते पश्यन्ति तं देवं तथा तेषां परिश्रमः ॥ ४२ ॥
 एकमेव परंब्रह्म विश्वेयं तत्त्वमव्ययम् ।
 स देवस्तु महादेवो नैतद्विज्ञाव बध्यते ॥ ४३ ॥
 तस्माद्व्यजेत निवर्तं यतिः संयतमानसः ।
 ज्ञानयोगरतः शान्तो महादेवपरायणः ॥ ४४ ॥
 एष वः कथितो विप्रा यतीनामाश्रमः शुभः ।
 पितामहेन विभुना मुनीनां पूर्व्वमीरितः ॥ ४५ ॥
 नापुत्रशिष्यःयोगिभ्यो दद्याद्विद्वन्मुत्तमम् ।
 प्रोक्तं स्वयमुवा ज्ञानं यतिसर्माश्रयं शुभम् ॥ ४६ ॥
 इति यतिनियमानामेतदुक्तं विधानं
 पशुपतिपरितोषे ब्रह्मवेदिकहेतुः ।
 न भवति पुनरेषामुद्भवो वा विनाशः
 प्रणिहितमनसा ये नित्यमेवाचरन्ति ॥ ४७ ॥
 इति श्रीकौर्मो महापुराणे उपरिभागे
 ब्रह्मविद्यायां यतिधर्मो नामैकोन-
 विंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

त्रिंशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

सतः परं प्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तविधिं शुभम् ।
 हिताय सर्व्वविप्राणां पापानामपनुत्तये ॥ १ ॥
 सकृत्वा विहितं कर्म कृत्वा निन्दितमेव च ।
 दोषमाप्नोति पुरुषः प्रायश्चित्तं विशोधनम् ॥ २ ॥
 प्रायश्चित्तमकृत्वा तु न तिष्ठेद्ब्राह्मणः क्वचित् ।
 ब्रह्मयुर्ब्राह्मणाः शान्ता विहांसस्तत् समाचरेत् ॥ ३ ॥
 वेदार्थवित्तमः शान्तो धर्मकामोऽग्निमान् हिजः ।
 स एव स्यात् परो धर्म्मो धर्म्मोऽपि व्यवस्यति ॥ ४ ॥
 अनाहितात्मनो विप्रास्तयो वेदार्थपारगाः ।
 ब्रह्मयुर्धर्मकामास्ते तज्ज्ञेयं धर्मसाधनम् ॥ ५ ॥
 अनेकधर्मशास्त्रज्ञा ऊहापोहविचारदाः ।
 वेदाध्ययनसम्पन्नाः सप्ते ते परिकीर्त्तिताः ॥ ६ ॥

मीमांसा-न्यायतत्त्वज्ञा वेदान्तकुशला हिजाः ।
 एकविंशतिविख्याताः प्रायश्चित्तं वदन्ति वै ॥ ७
 ब्रह्महा मद्यपः स्तेनो गुरुतल्पग एव च ।
 महापातकिनश्चेते यथेतेः सह संविशेत् ॥ ८
 संवत्सरन्तु पतितः संसर्गं कुरुते तु यः ।
 शानप्रस्थासर्गैर्नित्यं जानन् वै पतितो भवेत् ॥ ९
 याजनं योनिसम्बन्धं तथैवाध्यापनं हिजः ।
 कृत्वा सद्यः पतेज्ज्ञानात् सहभोजनमेव च ॥ १०
 अविज्ञायाथ यो मोहात् कुर्यादध्यापनं हिजः ।
 संवत्सरेण पतति सहाध्ययनमेव च ॥ ११
 ब्रह्महा हादधाद्धानि कुटिं कृत्वा वने वसेत् ।
 भिक्षुहात्मविशुद्ध्यं कृत्वा अवशिरोध्वजम् ॥ १२
 ब्राह्मणावसथान् सर्वान् देवागाराणि वर्जयेत् ।
 विनिन्दन् स्वयमात्मानं ब्राह्मणं तस्त्वं संसारम् ॥ १३
 असङ्ख्यतयोन्मानि सप्तागाराणि संविशेत् ।
 विभूने घनकैर्नित्यं व्यङ्गारे भुक्तवर्जने ॥ १४
 एककालं चरेद्द्वैचं दोषं विज्ञापयन् नृणाम् ।
 वन्यभूषणफलेर्वापि वर्त्तयेद्द्वैत्यमाश्रितः ॥ १५
 कपालपाणिः खट्वाङ्गी ब्रह्मचर्यपरायणः ।
 पूर्णं तु हादये वर्षं ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥ १६
 अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तमिदं शुभम् ।
 कामतो मरणाच्छुद्धिर्नैवा नान्येन केनचित् ॥ १७
 कुर्यादनशनं वाक्च भृगोः पतनमेव वा ।
 ज्वलितं वा विषेदनिं जलं वा प्रविशेत् स्वयम् ॥ १८
 ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा सन्यक्तं प्राणान् परित्यजेत् ।
 ब्रह्महत्यापनोदार्थमन्तरा वा मृतस्य तु ॥ १९
 दीर्घामवाविनं विप्रं कृतानामयमेव वा ।
 दत्त्वा सान्नं सुविदुषि ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥ २०
 अश्वमेधावभ्युक्ते स्नात्वा वै शुध्यते हिजः ।
 सर्वस्वं वा वेदविद् ब्राह्मणाय प्रदाय च ॥ २१
 सरस्वत्यास्वरुणया सङ्गमे लोकविश्रुते ।
 शुध्येत् त्रिषण्णस्नानात् त्रिरात्रोपोषितो हिजः ॥ २२
 गत्वा रामेश्वरं पुण्यं स्नात्वा चैव मञ्जोद्धौ ।
 ब्रह्मचर्यादिभिर्युक्तो दृष्ट्वा रुद्रं विमोचयेत् ॥ २३
 कपालमोचनं नाम तीर्थं देवस्य शूलिनः ।
 स्नात्वाभ्यर्च्य पिबन् देवान् ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥ २४

यत्र देवाधिदेवेन भैरवेणामितौजसा ।
 कपालं स्थापितं पूर्वं ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ॥ २५
 समभ्यर्च्य महादेवं तत्र भवत्कृपिणम् ।
 तर्पयित्वा पिबन् स्नात्वा मुच्यते ब्रह्महत्याया ॥ २६
 इति श्रीकौर्म्य महापुराणे उपरिभागे
 ब्रह्मविद्यायां प्रायश्चित्तकण्ठे
 त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशोऽध्यायः ।

ऋषय ऊचुः ।

कथं देवेन रुद्रेण प्रहरेणामितौजसा ।
 कपालं ब्रह्मणः पूर्वं स्थापितं दृष्ट्वा भुवि ॥ १
 व्यास उवाच ।
 शृणुध्वं ऋषयः पुण्यं कथं पापप्रणाशिनम् ।
 माहात्म्यं देवदेवस्य महादेवस्य धीमतः ॥ २
 पुरा पितामहं देवं मेरुशृङ्गे महर्षयः ।
 प्रोचुः प्रणम्य लोकादिं किमेकं तत्त्वमव्ययम् ॥ ३
 स मावया महेशस्य मोहितो लोकसम्भवः ।
 अविज्ञाय परं भावं स्नात्मानं प्राह चर्षिणाम् ॥ ४
 अहं धाता जगद्दयोनिः स्वयम्भूरेक ईश्वरः ।
 अनादि मत्परं ब्रह्म मामभ्यर्च्य विमुच्यते ॥ ५
 अहं हि सर्वदेवानां प्रवर्त्तक-निवर्त्तकः ।
 न विद्यते चाभ्यधिको मत्तो लोकेषु कश्चन ॥ ६
 तस्यैवं मन्यमानस्य यज्ञो नारायणाग्रजः ।
 प्रोवाच प्रहसन् वाक्यं रोषताम्रविलोचनः ॥ ७
 किं कारणमिदं ब्रह्मन् वर्त्तते तव साम्प्रतम् ।
 अज्ञानयोगयुक्तस्य न ह्येतदुचितं तव ॥ ८
 अहं धाता हि लोकानां यज्ञो नारायणः प्रभुः ।
 न मामृतेऽस्य जगती जीवं सर्वदा क्वचित् ॥ ९
 अहमेव परं ज्योतिरहमेव परा गतिः ।
 मत्प्रेरितेन भवता दृष्टं भुवनमण्डलम् ॥ १०
 एवं विवदतीर्नोहात् परस्परजयेषिणोः ।
 आजन्मूर्ध्व तौ देवौ वेदाश्चकार एव हि ॥ ११
 अन्वीक्ष्य देवं ब्रह्माणं दत्तात्मानमु संस्थितम् ।
 प्रोचुः संविजहदया यायात्म्यं परमेष्ठिनः ॥ १२

ऋग्वेदे उवाच ।

वस्थान्तःस्थानि भूतानि यस्मात् सर्वं प्रवर्तते ।
वशाद्भूतानि तत्त्वं स देवः स्यान्नरेश्वरः ॥ १३

यजुर्वेदे उवाच ।

सो वक्षरखिलैरीशो योगिन च समर्च्यते ।
समाद्भूतेश्वरं देवं स देवः स्यान्नरेश्वरः ॥ १४

सामवेदे उवाच ।

धिमेदं भ्राम्यते विश्वं यदाकाशान्तरं ध्रुवम् ।
योगिभिश्चिन्त्यते तत्त्वं महादेवः स यक्षरः ॥ १५

थग्वेदे उवाच ।

हं प्रपद्यन्ति देवेभ्यं यतन्तो यतयः परम् ।
महेशं पुरुषं रुद्रं स देवो भगवान् भवः ॥ १६
एवं स भगवान् ब्रह्मा वेदानामीरितं शुभम् ।
शुद्धा विश्वस्य विश्वात्मा ततश्चाह विमोहितः ॥ १७
पितामह उवाच ।

कथं तत् परमं ब्रह्म सर्वसकृद्विवर्जितम् ।
रमते भार्यया साहं प्रमथेशातिवर्द्धितम् ॥ १८
इतीरितेऽहं भगवान् प्रणवात्मा समातनः ।
समूर्तो मूर्तिमान् भूत्वा नवः प्राह पितामहम् ॥ १९

प्रणव उवाच ।

न श्लेष भगवान् पत्न्या स्वात्मनो व्यतिरिक्त्वा ।
कयाचिद्रमते रुद्रस्तादृशो हि महेश्वरः ॥ २०
अयं सभगवानौघः स्वयंच्योतिः समातनः ।
स्वानन्दभूता कथिता देवी नागन्तुका ध्रुवा ॥ २१
इत्येवमुक्तेऽपि तदा वक्षन्मूर्तिरजस्य च ।
नाञ्जानमगमन्नायनीश्वरस्यैव भावया ॥ २२
तदन्तरे महाच्योतिर्विरिञ्चो विश्वभावनः ।
प्रादुर्भूतं दिव्यं पूरयन् गगनान्तरम् ॥ २३
तत्तत्संस्थितं ज्योतिर्मण्डलं तेजसोऽवलम् ।
ओममध्यगतं दिव्यं प्रादुरासीद्दिजोत्तमाः ॥ २४
स इहा वदन् दिव्यमूर्ध्नि लोकपितामहः ।
तजसं मण्डलं घोरमलोकवदनिन्दितम् ॥ २५
प्रजन्वाकातिकोपेन ब्रह्मणः पञ्चमं ध्रुवः ।
अणादपश्यत् स महान् पुरुषो नीललोहितः ॥ २६
त्रिशूली पिङ्गली द्वौ नागयज्ञोपवीतवान् ।
तं प्राह भगवान् ब्रह्मा यक्षरं नीललोहितम् ॥ २७

जानामि पूर्वं भगवान् ललाटादेव यक्षरम् ।
प्रादुर्भूतं महेशान मामतः शरणं ब्रज ॥ २८
शुद्धा सगन्धर्ववर्णं पद्मयोनेरघेश्वरः ।
प्राहिणोत् पुरुषं कालं भैरवं लोकदाहकम् ॥ २९
स कृत्वा सुमहदयुधं ब्रह्मणा कालभैरवः ।
प्रवक्तारस्य वदनं विरिञ्चस्याथ पञ्चमम् ॥ ३०
निरुक्तवदनो देवो ब्रह्मा देवेन यन्मुना ।
भमार चेशो योगिन जीवितं प्राप विश्वकृत् ॥ ३१
अथान्वपश्यद्दीपानं मण्डलान्तरसंस्थितम् ।
समासीनं महादेव्या महादेवं त्रिलोचनम् ॥ ३२
भुजङ्गराजवलयं चन्द्रावववभूषणम् ।
कोटिसूर्यप्रतीकायं जटाजूटविराजितम् ॥ ३३
पार्श्वलवर्णवसनं दिव्यमालासमन्वितम् ।
त्रिशूलपाणिं दुष्येष्णं योगिनं भूतिभूषणम् ॥ ३४
बभूवरा योगनिष्ठाः प्रपद्यन्ति कृद्रीश्वरम् ।
तमादिमेकं ब्रह्माणं महादेवं ददर्श ह ॥ ३५
यस्य सा परमा देवी शक्तिराकाशसंश्रिता ।
सोऽनन्तेश्वर्ययोगात्मा महेशो दृश्यते किल ॥ ३६
यस्याधिपजगद्दीजं विश्वं याति मोहनम् ।
सकृत् प्रणाममात्रेण स रुद्रः खलु दृश्यते ॥ ३७
येऽहं नाचारनिरतास्तद्भक्तार्थैव केवलम् ।
विलोचयति लोकाल्मा नायको दृश्यते किल ॥ ३८
यस्य ब्रह्मादयो देवा ऋषयो ब्रह्मवादिनः ।
अर्चयन्ति सदा लिङ्गं स ध्रुवः खलु दृश्यते ॥ ३९
यस्याधिपजगत्सूतिर्विज्ञानतनुरीश्वरः ।
न मुञ्चति सदा पाशं यक्षरीऽसौ च दृश्यते ॥ ४०
विद्यासहायो भगवान् यस्यासौ मण्डलान्तरम् ।
हिरण्यगर्भपुत्रोऽसावीश्वरो दृश्यते परः ॥ ४१
पुष्पं वा वह्निं वा पद्मं यत्पादयुगले जलम् ।
इत्था तरति संसारं रुद्रोऽसौ दृश्यते किल ॥ ४२
तत्तन्निधाने सकलं निवच्छति समातनः ।
कालं किल नियोगात्मा कालः कालो हि दृश्यते ॥ ४३
जीवनं सर्वलोकानां त्रिलोकस्यैव भूषणम् ।
सोमः स दृश्यते देवः सोमो यस्य विभूषणम् ॥ ४४
देव्या सह सदा साक्षादयस्य योगस्वभावतः ।
गीयते वरमा मुक्तिर्महादेवः स दृश्यते ॥ ४५

योगिनो योगतत्त्वज्ञा वियोगाभिमुखानियम् ।
योगं ध्यायन्ति दिव्यासी स योगी दृश्यते किल ॥४३॥
सोऽनुवीक्ष्य महादेवं महादेव्या रुनातनम् ।
वराधने समासीनमवाप परमां कृतिम् ॥ ४७
काम्या माहेश्वरीं दिव्यां संकृतिं भगवानजः ।
तोषयामास वरदं सोमं सोमार्चभूषणम् ॥ ४८

ब्रह्मोवाच ।

नमो देवाय महते महादेवे नमो नमः ।
नमः शिवाय शान्ताय शिवायै सततं नमः ॥ ४९
नमोऽस्तु ब्रह्मणे तुभ्यं विद्यायै ते नमो नमः ।
महेशाय नमस्तुभ्यं मूलप्रकृतये नमः ॥ ५०
नमो विज्ञानदेहाय चित्तये ते नमो नमः ।
नमोऽस्तु कालकालाय ईश्वरायै नमो नमः ॥ ५१
नमो नमोऽस्तु सद्राय रुद्राण्यै ते नमो नमः ।
नमो नमस्ते कालाय मायायै ते नमो नमः ॥ ५२
नित्यं सर्वकार्याणां लोभिकायै नमो नमः ।
नमोऽस्तु ते प्रकृतये नमो नारायणाय च ॥ ५३
योगदायै नमस्तुभ्यं योगिनां गुरवे नमः ।
नमः संसारनाशाय संसारोत्पत्तये नमः ॥ ५४
नित्यानन्दाय विभवे नमोऽस्त्वनन्दभूर्त्तये ।
नमः कार्यविज्ञेनाय विश्वप्रकृतये नमः ॥ ५५
योगारभूर्त्तये तुभ्यं तदन्तःसंस्थिताय च ।
नमस्ते व्योमसंस्थाय व्योमशक्तये नमो नमः ॥ ५६
इति सोमाष्टकेनेयं प्रणिपत्य पितामहः ।
मया तं दण्डवद्भूमौ पश्यन् वै शतसद्विषम् ॥ ५७
अथ देवो महादेवः प्रणतार्त्तिहरो हरः ।
प्रोवाचोत्थाप्य हस्ताभ्यां प्रीतोऽपि तव साम्यतम् ५८
दृष्ट्वाहो परमं योगमैश्वर्यमनुलं महत् ।
प्रोवाचाग्रस्थितं रुद्रं नीललोहितनीश्वरम् ॥ ५९
एष ब्रह्मास्म्य जगतः सम्पूज्यः प्रथमः स्थितः ।
आत्मना रक्षणीयस्ते शुण्ण्येष्टः पिता तव ॥ ६०
अयं पुराणः पुरुषो न हन्तव्यस्त्वयानघ ।
स योगैश्वर्यमाहात्म्यान्मामेव परमं गतः ॥ ६१
अथ च वक्षो गन्धर्वोऽसौ सगन्धर्वो भवतानघ ।
यासितव्यो विरिञ्चस्य धारणीयं शिरस्त्रया ॥ ६२
ब्रह्महत्यापनोदायं व्रतं लोके प्रदर्शयन् ।

चरस्य सततं मित्रां संस्थापय सुरदिजान् ॥ ६३
इत्येतदुक्त्वा वचनं भगवान् परमेश्वरः ।
स्नानं स्नाभाविकं दिव्यं ययौ तत् परमं पदम् ॥ ६४
ततः स भगवानौघः कपर्दी नीललोहितः ।
ग्राहयामास वदनं ब्रह्मणः कालभैरवम् ॥ ६५
चरन् पापनाशायं व्रतं लोके हितवद्भुम् ।
कपालहस्तो भगवान् मित्रां गृह्णातु सर्वतः ॥ ६६
उज्ज्वलं प्राद्विणीत् कन्यां ब्रह्महत्येति विश्रुताम् ।
हंष्ट्राकराण्यवदनां ज्वालाभासाविभूषणाम् ॥ ६७
आवहाराण्यौ दिव्यां पुरीमेघ गमिष्यति ।
तावत् तं भीषणी कालमनुगच्छ त्रिशूलिनम् ॥ ६८
एवमाभाष्य कालान्निं प्राह लोकमहेश्वरम् ।
घटस्य लोकानखिलान् भेदार्थी मन्त्रियोगतः ॥ ६९
वहा इच्छसि देवेशं नारायणमनामयम् ।
तदासी वक्ष्यति स्पष्टमुपायं पापघोशनम् ॥ ७०
स देवदेवतावाक्यमाकर्ण्य भगवान् हरः ।
कपालपाणिर्विश्रान्ता चचार भुवनत्रयम् ॥ ७१
आत्माय विकृतं वेषं दीप्यमानं स्वतेजसा ।
श्रीमत् पवित्रं रुचिरं लोचनत्रयसंयुतम् ॥ ७२
कोटिस्तथैवप्रतीकायैः प्रमथेयातिगर्वितैः ।
भाति कालाग्निनवनो महादेवः समावृतः ॥ ७३
पीत्वा तद्वसतं दिव्यमानन्दं परमेश्वरः ।
लौकाविष्ठासदङ्गुली लोकागाच्छ्रुतीश्वरः ॥ ७४
तं दृष्ट्वा कालवदनं शङ्करं कालभैरवम् ।
क्षपलावय्यसम्पन्नं नारीकुलमगादनु ॥ ७५
गावन्ति विविधं गीतं नृत्यन्ति पुरतः प्रभोः ।
सजितं प्रेम्णा वदनं चक्रुर्भूमभूमेव च ॥ ७६
स देव-दानवादीनां दैवानभ्येत्य शूलधरः ।
जगाम विष्णोर्भुवनं वरास्ते पुरुषोत्तमः ॥ ७७
सम्भाष्य दिव्यभवनं शङ्करो लोकशङ्करः ।
सहैव भूतप्रवरः प्रवेष्टुमुपचक्रमे ॥ ७८
अविज्ञात परं भावं दिव्यं तत् पारमेश्वरम् ।
अवारयत् त्रिशूलाङ्गं हारपालो महाबलः ॥ ७९
शङ्ख-चक्र-गदापाणिः पीतवासा महाभुजः ।
विक्षल्केन इति स्थातो विष्णोरंशसमुद्भवः ॥ ८०
अथैनं शङ्करगणो युयुधे विष्णुसम्भवम् ।

भीषणो भैरवादिषात् कालवेग इति श्रुतः ॥ ८१
 विजित्य तं कालवेगं क्रोधसंरक्तलोचनः ।
 दुद्रवाभिमुखं रुद्रं चित्तेप च सदर्शनम् ॥ ८२
 अथ देवो महादेवस्त्रिपुरारिस्त्रिशूलभृत् ।
 तमापतन्तं सावक्षमाणोऽकयदमिजजित् ॥ ८३
 तदन्तरे महद्भूतं युगान्तरहृनोपमम् ।
 शूलैर्नोरसि निर्मिद्य पातयामास तं भुवि ॥ ८४
 स शूलाभिहतोऽत्यर्थं त्यक्त्वा स्वं परमं वलम् ।
 तत्याज जीवितं दृष्ट्वा शत्रुं व्याधिहता इव ॥ ८५
 निहत्य विष्णुपुत्रं साहं प्रमथपुङ्गवैः ।
 विवेश चान्तरुद्रं समाहाय कलिवरम् ॥ ८६
 वीक्ष्य तं जगतो हेतुमीश्वरं भगवान् हरिः ।
 घिरां कलाटात् सक्षिद्य रक्तधारामपातयत् ॥ ८७
 गृहाण भिक्षां भगवन् मदीवाममितद्युते ।
 न विद्यतेऽस्या क्षुधिता तव त्रिपुरमर्द्दन ॥ ८८
 न सम्पूर्णं कपालं तद्रक्षणः परमेष्ठिनः ।
 दिव्यं वर्षसहस्रन्तु सा च धारा प्रवाहिता ॥ ८९
 अथाब्रवीत् कालरुद्रं हरिनारायणः प्रभुः ।
 संस्तूय विविधैर्भावेर्वज्रमानपुरःसरम् ॥ ९०
 किमर्थमेतदहं ब्रह्मणो भवता हृतम् ।
 प्रोशन वृत्तमखिलं देवदेवो महेश्वरः ॥ ९१
 समाह्वय हृषीकेशो ब्रह्महत्यामयाच्युतः ।
 प्रार्थयामास भगवान् विमुञ्चेति त्रिशूलिनम् ॥ ९२
 न तत्याजाय सा पाशं व्याहृतापि सुरारिणा ।
 चिरं ध्यात्वा जगद्योनिं शङ्करं प्राह सर्ववित् ॥ ९३
 ब्रजस्व भगवन् दिव्यां पुरीं वाराणसीं शुभाम् ।
 यत्राखिलजगद्गोप्तान् क्षिप्रं नाशयतीश्वरः ॥ ९४
 ततः सर्वानि शुद्धानि तीर्थान्यायतनानि च ।
 जगाम लीलया देवो लोकानां हितकाम्यया ॥ ९५
 संस्तूयमानः प्रमथैर्महायोगैरितस्ततः ।
 नृत्यमानो महायोगी हस्तन्यस्तकलिवरः ॥ ९६
 तमभ्यधावत्स्रगवान् हरिनारायणः प्रभुः ।
 समाख्याय परं रूपं नृत्यदर्शनलासः ॥ ९७
 निरीक्षमाणो गोविन्दं त्रिपुण्ड्रकृतयासनः ।
 सन्धोऽन्तयोगात्मा नृत्यति क्वा पुनःपुनः ॥ ९८
 अथ सानुचरो रुद्रः उहरिर्धर्मवाहनः ।

भजे महादेवपुरीं वाराणसीति विभ्रुताम् ॥ ९९
 प्रविष्टमात्रे विश्वेष्टे ब्रह्महत्या कपर्दिनि ।
 हाहेत्युक्त्वा समाहं सा पातालं प्राप दुःखिता ॥ १००
 प्रविश्य परमं स्थानं कपालं ब्रह्मणो हरः ।
 गणानामग्रतो देवः स्थापयामास शङ्करः ॥ १०१
 स्थापयित्वा महादेवो ददौ तच्च कलिवरम् ।
 उक्त्वा स जीवमश्नोति विष्णवेऽसौ रुणानिधिः ॥ १०२
 ये स्मरन्ति ममाजस्रं कपालं वेष्टमुत्तमम् ।
 तेषां विनश्यति क्षिप्रमिहामृतं च पातकम् ॥ १०३
 आगम्य तीर्थप्रवरे स्नानं कृत्वा विधानतः ।
 तर्पयित्वा पिबन् देवान् मुच्यते ब्रह्महत्याया ॥ १०४
 अथाश्रुतं जगज्ज्ञात्वा योऽस्मिन् स्थाने चरन्ति वै ।
 देहान्ते तत् परं ज्ञानं ददामि परमं पदम् ॥ १०५
 इतोऽमुक्त्वा भगवान् समालिख्य जनार्दनम् ।
 सहैव प्रमथेभ्योः शणादन्तरधीयत ॥ १०६
 स लब्ध्वा भगवान् कृष्णो विष्वक्केन त्रिशूलिनः ।
 स्वं दिग्मगमत् तूष्णं गृहीत्वा परमं वपुः ॥ १०७
 एतदः कथितं पुण्यं महापातकनाशनम् ।
 कपालमोचनं तीर्थं स्नानोः प्रियतरं शुभम् ॥ १०८
 य इमं पठतेऽध्यातुं ब्राह्मणानां समीपतः ।
 मानसैर्वाचिकैः पापैः काविकैश्च प्रमुच्यते ॥ १०९

इति श्रीकूर्म महापुराणे उपरिभागे
 कपालमोचनमाहात्म्यं नामैक-
 त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

सुरापस्तु सुरां तप्तामन्निवर्णां स्वयं पिबेत् ।
 निहिन्धकावः स तदा मुच्यते च हिजोत्तमः ॥ १
 गोमूत्रमन्निवर्णं वा गोशकृद्रसमेव वा ।
 पयो हृतं जलं वाच मुच्यते पातकात् ततः ॥ २
 जलाद्रवापाः प्रयतो ध्यात्वा नारायणं हरिम् ।
 ब्रह्महत्याघ्नतप्ताश्च वरेत् कृत्योपशान्तये ॥ ३
 सर्वार्थस्तेयकृदिभ्यो राजानमभिगम्य तु ।
 स्वकर्म स्थापयन् ब्रूयाद्वा भवाननुशास्विति ॥ ४

ग्रहीता मुषलं राजा सहजन्त्यात् तु तं स्वयम् ।
 वधेन शुध्यते स्तेनो ब्राह्मणस्तपसाश्च वा ॥ ५
 स्कन्धेनादाय मुषलं ककुचं वापि खादिरम् ।
 शक्तिश्चादाय तीक्ष्णाग्रामायसं दण्डमेव वा ॥ ६
 राजा तेन च गन्तव्यो मुक्तकेयेन धावता ।
 भाषसायेन तत् पापमेतत्कर्माणि याधि माम् ॥ ७
 यासनाहा विमोक्षाहा स्तेनः स्तेवादिमुच्यते ।
 अशासिता तु तं राजा स्तेनस्याप्नोति किल्बिषम् ॥ ८
 तपसापनोक्तुमिच्छंस्तु सुवर्णस्तेयजं मलम् ।
 चोरवासा दिवोऽरण्ये चरेद्ब्रह्महृणो व्रतम् ॥ ९
 खात्वाश्वमेधावभये पूतः स्यादृषवा दिजः ।
 ग्रह्यादाय विप्रेभ्यः स्वात्तुल्यं हिरण्यकम् ॥ १०
 चरेद्वा वत्सरं कृच्छ्रं ब्रह्मचर्यपरायणः ।
 ब्राह्मणः स्वर्णहारी तु तत्पापस्यापनुत्तये ॥ ११
 गुरोर्भाथीं समारुह्य ब्राह्मणः काममोहितः ।
 आलिङ्गयित् स्त्रियं तप्तं दीप्तं कार्पायसीकृतम् ॥ १२
 स्वयं वा शिश-वृषणावुकृत्यादाय चाप्लवौ ।
 अभिगच्छेद्दक्षिणाग्रामा निपातादजिह्मगः ॥ १३
 गुर्व्ययं वा हतः शुधेचरेद्वा ब्रह्मचरं व्रतम् ।
 याखां वा कण्टकोपेतां परिष्वज्याय वत्सरम् ।
 अथः प्रयीत नियतो मुच्यते गुरुतल्पगः ॥ १४
 कृच्छ्रं वाब्दं चरेदप्रचौरवासाः समाहितः ।
 अश्वमेधावभयके खात्वा वा शुध्यते दिजः ॥ १५
 कालोऽष्टमे वा भुञ्जानो ब्रह्मचारी सदाव्रती ।
 खानाशनाभ्यां विहरंस्त्रिरह्नीभ्युपयन्तपः ॥ १६
 अथः थायी त्रिभिर्वर्षैस्तद्व्यपोहति पातकम् ।
 चान्द्रायणानि वा कुर्यात् पञ्च चत्वारि वा पुनः ॥ १७
 पतितैः सम्प्रयुक्तात्मानामथ वक्ष्यामि निष्कृतिम् ।
 पतितेन तु संसर्गं यो धेन कुरुते दिजः ।
 च तत्पापापनोदायं तस्यैव व्रतमाचरेत् ॥ १८
 तप्तकृच्छ्रं चरेदाथ संवत्सरमतन्द्रितः ।
 आखासिके तु संसर्गं प्रायश्चित्ताद्यैर्महति ॥ १९
 शमित्रैर्तैरपोहन्ति महापातकिनो मलम् ।
 पुण्यतीर्थाभिगमनात् पृथिव्यां वायु निष्कृतिः ॥ २०
 अक्षहत्या सुरापाणं स्तेयं गुर्व्यज्ञागमम् ।
 कृत्वा तेषापि संसर्गं ब्राह्मणः कामचारतः ॥ २१

कुर्यादगमनं विप्रः पुण्यतीर्थे समाहितः ।
 ज्वलन्तं वा विग्रेहं ध्यात्वा दिवं कपर्दिनम् ॥ २२
 न चान्या निष्कृतिर्दृष्टा मुनिभिर्धर्मैवादिभिः ।
 तस्मात् पुण्येषु तीर्थेषु दहन् वापि स्वदेहकम् ॥ २३
 गत्वा दुहितरं विप्रः स्वसारं वा क्षुपामपि ।
 प्रविंशज्ज्वलनं दीप्तं मतिपूर्वमिति स्थितिः ॥ २४
 मातृश्वसां मातृलानीं तथैव च पितृश्वसाम् ।
 भागिनेयौ समारुह्य कुर्यात् कृच्छ्रानि कृच्छ्रकम् ॥ २५
 चान्द्रायणं वा कुर्वीत तस्य पापस्य शान्तये ।
 ध्यायन् दिवं जगद्वयोनिमनादिनिधनं चरिम् ॥ २६
 भ्रातृभार्यां समारुह्य कुर्यात् तत्पापशान्तये ।
 चान्द्रायणानि चत्वारि पञ्च वा सुसमाहितः ॥ २७
 पितृश्वसेयौ गत्वा तु स्वस्त्रीयां मातुरेव च ।
 मातृलस्य सुतां वापि गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ २८
 सखिभार्यां समारुह्य गत्वा श्यालीं तथैव च ।
 ग्रहीरात्रोषितो भूत्वा तप्तकृच्छ्रं समाचरेत् ॥ २९
 उदक्या गमने विप्रस्त्रिरात्रेण विशुध्यति ।
 चाण्डालीगमने चैव तप्तकृच्छ्रत्रयं विदुः ।
 शुद्धिः शान्तपनेन स्यान्नान्यथा निष्कृतिः स्मृता ॥ ३०
 मातृगोत्रां समारुह्य समानप्रवरं तथा ।
 चान्द्रायणेन श्रुध्येत प्रयतात्मा समाहितः ॥ ३१
 ब्राह्मणो ब्राह्मणीं गत्वा कृच्छ्रमेकं समाचरेत् ।
 कन्यकां दूषयित्वा तु चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ॥ ३२
 समानुषीषु पुरुष उदपयायामयोनिषु ।
 रेतः सिक्त्वा जले चैव कृच्छ्रं शान्तपनं चरेत् ॥ ३३
 बन्धकीगमने विप्रस्त्रिरात्रेण विशुध्यति ।
 गवि मैथुनमासेव चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ॥ ३४
 राजावीमैथुनं कृत्वा राजापत्यं चरेद्विजः ।
 पतितश्च स्त्रियं गत्वा त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुध्यति ॥ ३५
 पुच्छयोगमथैव कृच्छ्रं चान्द्रायणं चरेत् ॥ ३६
 गटीं गेलपकीक्षेव रजकीं वेणुकीं विनौम् ।
 गत्वा चान्द्रायणं कुर्यात् तथा चर्मोपजीविनौम् ॥ ३७
 ब्रह्मचारी स्त्रियं गच्छेत् कथञ्चित् काममोहितः ।
 सप्तागारं चरेद्देवं वसित्वा गर्हभोजिनम् ॥ ३८
 उपस्थयेत् त्रिषवणं स्वपापं परिकीर्तयन् ।
 संवत्सरेण चैकेन तस्मात् पापात् प्रमुच्यते ॥ ३९

ब्रह्महत्याव्रतज्ञापि पञ्चाशानाचरेद्वयती ।
 मुच्यते श्रवकीर्णो तु ब्राह्मणानुमते स्थितः ॥ ४०
 सप्तरात्रमकृत्वा तु भैक्षचर्यान्निपूजनम् ।
 रेतसश्च समुत्सर्गं प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥ ४१
 गोहृत्पूर्विकाभिस्तु महाव्याहृतिभिः सह ।
 संवत्सरान्तु यज्वानो नक्तं भिक्षाशनः शुचिः ॥ ४२
 सावित्रीञ्च अपेक्षैव नित्यं क्रोधविवर्जितः ।
 नदीतीरेषु तोर्येषु तस्मान् पापादिमुच्यते ॥ ४३
 हत्वा तु चत्त्रियं विप्रः कुर्याद्ब्रह्महणो व्रतम् ।
 अकामतो वै पञ्चाशान् दद्यात् पञ्चशतं गवाम् ॥ ४४
 अष्टं चरेद्यानयुतो वनवासी समाहितः ।
 प्राजापत्यं सान्तपनं तप्तकृच्छ्रान्तु वा स्वयम् ॥ ४५
 प्रमार्थे कामतो वैष्णं कुर्यात् संवत्सरव्रतम् ।
 गोमहसन्तु पादन्तु कुर्याद्ब्रह्महणो व्रतम् ।
 कुच्छ्रातिकुच्छ्रा ॥ १ कुर्याच्चान्द्रायणमथापि वा ॥ ४६
 संवत्सरं व्रतं कुर्याच्छूद्रं हत्वा प्रमादतः ।
 गोसहस्राक्षपादश्च दद्यात् तत्पापमान्तये ॥ ४७
 अष्टौ वर्षाणि षट् द्रोणि कुर्याद्ब्रह्महणो व्रतम् ।
 हत्वा तु चत्त्रियं वैष्णं भूदाश्चैव यथाक्रमम् ॥ ४८
 निहत्य ब्राह्मणो विप्रश्चष्टवर्षं व्रतं चरेत् ।
 राजकन्यां वर्षषट्कं वैष्णं संवत्सरव्रतम् ॥ ४९
 संवत्सरेण शुध्यते भूदां हत्वा द्विजोत्तमः ।
 वैष्णं हत्वा द्विजातिस्तु किञ्चिद्दद्याद्विजातये ॥ ५०
 अन्यजानां वधे चैव कुर्याच्चान्द्रायणं व्रतम् ।
 पराक्रैणाश्ववा शुद्धिरित्याह भगवान् मनुः ॥ ५१
 मच्छूकं नकुलं काकं विडूवराहञ्च मूषकम् ।
 श्वानं हत्वा द्विजः कुर्यात् षोडशं भक्ष्यं महाव्रतम् ॥ ५२
 भयः पिबेत् तिरावन्तु श्वानं हत्वा अतन्द्रितः ।
 माण्यारं वाच नकुलं योजनश्चाध्वनो व्रजेत् ॥ ५३
 कृच्छ्रं दादृशरात्रान्तु कुर्याद्भ्रष्टवधे द्विजः ।
 अर्धं कार्णायसौ दद्यात् सपं हत्वा द्विजोत्तमः ॥ ५४
 पलाशमारकं घण्टे सौमज्जैकमाप्रकम् ।
 वृत्तकुशं वराहे तु तिलद्रोणान्तु तित्तिरे ॥ ५५
 शुके द्विहावनं वत्सं क्रौञ्चं हत्वा त्रिहायनम् ।
 हत्वा हंसं बलाकाञ्च वकं वर्हिणमेव च ॥ ५६
 श्वानं श्वेन-भासौ च सर्पधेहाह्मणाय गाम् ।

क्रव्यादांस्तु मृगान् हत्वा धेनुं दद्यात् पयस्विनीम् ॥ ५७
 अक्रव्यादान् वत्सतरीमुष्टं हत्वा तु कृष्णालम् ।
 किञ्चिदेव तु विप्राय दद्याद्दक्षिणतं वधे ॥ ५८
 भगवन्नास्त्रैव हिंसायां प्राणायामेन शुध्यति ।
 फलदानान्तु वृक्षाणां केदने जप्यमकुशतम् ॥ ५९
 गुल्म-वल्ली-क्षतानान्तु पुष्पितानाञ्च वीरुधाम् ।
 अन्येषाञ्चैव वृक्षाणां सरसानाञ्च सर्वशः ॥ ६०
 फलपुष्पोद्भवानाञ्च वृत्तप्रायो विशेषनम् ।
 हस्तिनाञ्च वधे दृष्टं तप्तकृच्छ्रं विशेषनम् ॥ ६१
 चान्द्रायणं पराकं वा गां हत्वा तु प्रमादतः ।
 मतिपूर्ववधे चास्याः प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ६२

इति श्रीकूर्मो महापुराणे उपरिभागे
 ब्रह्मविद्यायां प्रायश्चित्तनियमे
 द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

अथस्त्रिंशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

मनुष्याणान्तु हरणं कृत्वा स्त्रीणां ग्रहस्य च ।
 बापी-कूपजलानाञ्च शुध्येच्चान्द्रायणेन तु ॥ १
 द्रव्याणामल्पसाराणां स्तेयं कृतान्यवेश्मनः ।
 चरेत् सान्तपनं कृच्छ्रं तन्निर्यात्यात्मशुद्धये ॥ २
 धान्यान्नधनचौर्येण कृत्वा कामाद्विजोत्तमः ।
 सजातीयग्रहादेव कृच्छ्रादेन विशुध्यति ॥ ३
 भक्ष्य-भोज्योपहरणे दानशय्यासनस्य च ।
 पुष्प-मूल-फलानाञ्च पञ्चगव्यं विशेषनम् ॥ ४
 दण-काष्ठ-द्रुमाणाञ्च शुष्कान्नस्य गुडस्य च ।
 पैल-चर्मामिषाणाञ्च तिराजं स्याद्भोजनम् ॥ ५
 मणि-मुक्ता-प्रवालानां ताम्रस्य रजतस्य च ।
 अयःकांस्योपलानाञ्च दादृशं कणादनम् ॥ ६
 कार्पासकीटजोर्णाणां द्विषफैकशफस्य च ।
 पुष्पगन्धौषधीनाञ्च पिबेच्चैव व्यहं पयः ॥ ७
 नरमांसाशनं कृत्वा चान्द्रायणमथाचरेत् ।
 काकञ्चैव तथा श्वानं जम्घ्ना हस्तिनमेव वा ।
 वराहं कुक्कुटं वाच तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति ॥ ८
 क्रव्यादानाञ्च मांसानि पुरीषं मूलमेव वा ॥ ९

गो-गोमायु-कपीमास तदेव व्रतमाचरेत् ।
 उपोष्य द्वादशाहं कुम्भाखण्डैर्जुवाद्भुतम् ॥ ८
 मकुलीलक-मार्जारान् जग्ध्वा सान्तपनं चरेत् ॥ ९
 श्वापदोद्ग-खरान् जग्ध्वा तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति ।
 प्रकुर्याच्चैव संस्कारं पूर्व्वेण विधिमेव तु ॥ ११
 वक्रश्चैव मलाकाश्च हंसं कारण्डवं तथा ।
 चक्रवाकपक्षं जग्ध्वा द्वादशाहमभोजनम् ॥ १२
 कपोतं टिट्ठिमांश्चैव शुक्लं सारसमेव च ।
 ललूकं जालपादश्च जग्ध्वाप्येतद्व्रतं चरेत् ॥ १३
 शिशुमारं तथा चाणं मत्स्यमांसं तथैव च ।
 जग्ध्वा चैव कटाहारमेतदेव व्रतं चरेत् ॥ १४
 क्रोकिणश्चैव मस्याहान् मण्डूकं भुजंगं तथा ।
 गोमूत्रयावकाहारी मासेनैकेन शुध्यति ॥ १५
 जलेचरांश्च जलजान् प्रशुदानश्च विष्किरान् ।
 रक्तपादांस्तथा जग्ध्वा सप्ताहश्चेतदाचरेत् ॥ १६
 शुनो मांसं शुष्कमांसमात्मार्थं च तथा कृतम् ।
 भुक्त्वा मांसं चरेदितत् तत्पापस्यापमुत्तये ॥ १७
 वार्त्तिकं मूलकं शिशुं कुटकं चटकं तथा ।
 प्राजापत्यं चरेज्जग्ध्वा घण्टं कुम्भीकमेव वा ॥ १८
 पलाण्डुं लघुनश्चैव भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।
 नालिकां तण्डुलीवश्च प्राजापत्येन शुध्यति ॥ १९
 अश्वान्तकं तथा पातं तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति ।
 प्राजापत्येन शुद्धिः स्यात् कुसुमस्य च भक्षणे ॥ २०
 पलाण्डुं किंशुकश्चैव भुक्त्वाप्येतद्व्रतं चरेत् ।
 उदुम्बरश्च कालीन तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति ॥ २१
 वृषाकसर-संयाव-पायसापूपसङ्कुलम् ।
 भुक्त्वा चैवविधन्त्वन्यत् त्रिरात्रेण विशुध्यति ॥ २२
 पीला क्षीराण्यपेयानि ब्रह्मचारी समाहितः ।
 गोमूत्रयावकाहारी मासेनैकेन शुध्यति ॥ २३
 अनिर्हृषाहं गोक्षीरं माहिषश्चाजमेव च ।
 सन्निभ्याश्च विवत्तायाः पिबन् क्षीरमिदं चरेत् ॥ २४
 एतेषांश्च विकाराणि पीत्वा मोहेन मानवः ।
 गोमूत्रयावकाहारः सप्तरात्रेण शुध्यति ॥ २५
 भुक्त्वा चैव नवग्रहे मृतके सूतके तथा ।
 चान्द्रायणेन शुध्येत ब्राह्मणः सुसमाहितः ॥ २६
 वस्यानी हृत्ये नित्यमन्नस्याग्रं न हीयते ।

चान्द्रायणं चरेत् सम्यक् तस्यान्नप्राप्तने हिजः ॥ २७
 अभोज्यानान्तु सर्व्वेषां भुक्त्वा चान्नमुपस्कृतम् ।
 सन्धावसायिनाश्चैव तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति ॥ २८
 चण्डालानां हिजो भुक्त्वा सम्यक् चान्द्रायणं चरेत् ।
 बुद्धिपूर्व्वन्तु कृच्छ्रादं पुनः संस्कारमेव च ॥ २९
 असुरामद्यपानेन कुर्याच्चान्द्रायणव्रतम् ।
 अभोज्यान्तु भुक्त्वा तु प्राजापत्येन शुध्यति ॥ ३०
 विष्णुतप्राशनं कृत्वा रेतसश्चेतदाचरेत् ।
 अनादिष्टे तु पैकाहं सर्व्वत्र तु यथार्थतः ॥ ३१
 विडूवराह-खरीद्वाणां गोमायोः कपि-काकयोः
 प्राश्न्य मूत्र-पुरीषाणि हिजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥ ३२
 अश्वानात् प्राश्न्य विष्णुतं सुरासंस्मरणमेव च ।
 पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा हिजातयः ॥ ३३
 क्रव्यादां पक्षिणाश्चैव प्राश्न्य पुरीषकम् ।
 महासान्तपनं मोहात् तथा कुर्याद्द्विजोत्तमः ॥ ३४
 भास-मण्डूक-कुररे विष्किरे कृच्छ्रमाचरेत् ।
 प्राजापत्येन शुध्येत ब्राह्मणोच्छिष्टभोजने ॥ ३५
 चत्त्रिये तप्तकृच्छ्रं स्यादेवैवैवातिकृच्छ्रकम् ।
 शूद्रोच्छिष्टं हिजो भुक्त्वा कुर्याच्चान्द्रायणव्रतम् ॥ ३६
 सुराया माण्डके वारि पीत्वा चान्द्रायणं चरेत् ।
 समुच्छिष्टं हिजो भुक्त्वा त्रिरात्रेण विशुध्यति ।
 गोमूत्रयावकाहारः पीतशेषश्च वा गवाम् ॥ ३७
 अपो मूत्रपुरीषाद्यैर्दूषिताः प्राश्नयेद्वयम् ।
 तदा सान्तपनं कृच्छ्रं व्रतं पापविमोचनम् ॥ ३८
 चाण्डालकूप-माण्डेभु यदि ज्ञानात् पिबेज्जगम् ।
 चरेत् सान्तपनं कृच्छ्रं ब्राह्मणः पापमोचनम् ॥ ३९
 चण्डालेन तु संस्मृतं पीत्वा वारि हिजोत्तमः ।
 त्रिरात्रव्रतमुख्येन पञ्चगव्येन शुध्यति ॥ ४०
 महापातकिसंस्मर्य्य भुक्त्वा खाला हिजो यदि ।
 बुद्धिपूर्व्वन्तु मूढात्मा तप्तकृच्छ्रं समाचरेत् ॥ ४१
 स्पृष्ट्वा महापातकिनं चण्डालं वा रजस्वलाम् ।
 प्रमादाद्भोजनं कृत्वा त्रिरात्रेण विशुध्यति ॥ ४२
 खानाहो यदि भुञ्जीत अक्षीरात्रेण शुध्यति ।
 बुद्धिपूर्व्वन्तु कृच्छ्रेण भगवानाह पादजः ॥ ४३
 भुक्त्वा पर्युषितादीनि गवादिप्रतिदूषितान् ।
 भुक्तोपवासं कुर्व्वीत कृच्छ्रपादमवापि वा ॥ ४४

सर्वस्वरान्ते कृच्छ्रं चरेद्विप्रः पुनः पुनः ।
 अज्ञानभक्तशुभयं ज्ञातस्य तु विप्रपतः ॥ ४५
 ब्राह्मणां याजनं कृत्वा परेषामन्यकर्म च ।
 समिधारमहोदधौ त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुध्यति ॥ ४६
 ब्राह्मणादिहतानां कृत्वा दाहादिकं हिजः ।
 गोमूत्रयावकाहारः प्राजापत्येन शुध्यति ॥ ४७
 तस्माभ्यक्तोऽथ वान्तो वा कुर्यात्पूत-पुत्रीषके ।
 अहोरात्रेण शुध्येत श्लशुकर्मणि मैथुने ॥ ४८
 एकाहेन विवाहान्निं परिहृत्य हिजोत्तमः ।
 त्रिरात्रेण विशुध्येत त्रिरात्रात् सङ्घः परम् ॥ ४९
 दद्यात् दाह्यात् वा परिहृत्य प्रमादतः ।
 कृच्छ्रं चान्द्रायणं कुर्यात् तत्प्रापस्योपशान्तये ॥ ५०
 प्रतिताम्रव्यमाहाय तदुत्सर्गणं शुध्यति ।
 चरेत् विधिना कृच्छ्रमित्याह भगवान् मनुः ॥ ५१
 अनाथकान्निष्ठस्तस्तु मन्त्रध्यावर्जितास्तथा ।
 चरेद्युस्त्रीणि कृच्छ्राणि त्रीणि चन्द्रायणानि च ॥ ५२
 पुनश्च जातकर्मदिशंस्कारैः संस्क्रुता हिजाः ।
 शुध्येयुस्तद्वत् सम्यक् चरेद्युर्धर्मदर्शिनः ॥ ५३
 अनुपासितसन्धस्तु तद्दर्जापको वसेत् ।
 अनकम् संयतमना रात्रौ चेद्रात्रिमेव हि ॥ ५४
 अकृत्वा समिदाधानं शुचिः क्षाला समाहितः ।
 गायत्र्यष्टसहस्रस्य अयं कुर्याद्विशुध्यति ॥ ५५
 उपवासी चरेत् सन्धां गृहस्थो हि प्रमादतः ।
 क्षाला विशुध्यति सद्यः परिश्रान्तश्च संयमात् ॥ ५६
 वेदोदितानि नित्यानि कर्माणि च विलीप्य तु ।
 क्षातको व्रतलोपन्तु कृत्वा चोपवसेद्दिनम् ॥ ५७
 सर्वस्वरं चरेत् कृच्छ्रमग्न्युत्साही हिजोत्तमः ।
 चान्द्रायणं चरेद्वात्यो गोप्रदानेन शुध्यति ॥ ५८
 मास्तिव्यं यदि कुर्वीत प्राजापत्यं चरेद्विजः ।
 द्विद्रोहं शुद्रोऽहं तप्तच्छ्रेण शुध्यति ॥ ५९
 अष्टान्नकालता मार्सं संहिताजप एव च ।
 होमाश्च शाकला नित्यमयाच्यानां विशेषणम् ॥ ६०
 गौशं रक्तं वसिला च ब्राह्मणो वस्त्रमेव हि ।
 अहोरात्रोपितः क्षातः पशुगव्येन शुध्यति ॥ ६१
 छद्म्यान् समाकृत्वा खरयानश्च कामतः ।
 त्रिरात्रेण विशुध्येत् नग्नो वा प्रविशेज्जलम् ॥ ६२

वेदधर्मपुराणानां चण्डालस्य तु भाषणी ।
 चान्द्रायणेन शुचिः स्यान्न चान्या तस्य निष्कृतिः ॥ ६३
 उद्वेगनादिनिहतं संसृज्य ब्राह्मणः क्षयित् ।
 चान्द्रायणेन शुचिः स्यात् प्राजापत्येन वा पुनः ॥ ६४
 उच्छिष्टो यद्यनाचान्तखाण्डाकादीन् स्पृशेद्विजः ।
 प्रमादाहै जपेत् क्षाला गायत्र्यष्टसहस्रकम् ॥ ६५
 दुपदानां यतं वापि ब्रह्मचारी समाहितः ।
 त्रिरात्रोपोषितः सम्यक् पशुगव्येन शुध्यति ॥ ६६
 चाण्डालपतितादींश्च कामादयः संस्पृशेद्विजः ।
 उच्छिष्टस्तत्र कुर्वीत प्राजापत्यं विशुध्यति ॥ ६७
 चाण्डाल-सूतकि-शवांस्तथा गरीं रजस्वलाम् ।
 स्रष्टा क्षालादिशुभयं ग्राह देवः पितामहः ॥ ६८
 चाण्डाल-सूतकि-शवैः संस्पृष्टं संस्पृष्टयद्दि ।
 ततः क्षालाश्च प्राचन्य जपं कुर्यात् समाहितः ॥ ६९
 तत्स्रष्टस्यग्निं स्रष्टा बुद्धिपूर्वं हिजोत्तमः ।
 क्षालाशमेदिशुभयं ग्राह देवः पितामहः ॥ ७०
 भुक्षानस्य तु विप्रस्य कदाचित् संसवेद्गृहम् ।
 कृत्वा यौचं ततः क्षालादुपोष्य जुहुयाद्गृहम् ॥ ७१
 चाण्डालान्तु यवं स्रष्टा कृच्छ्रं कृत्वा विशुध्यति ।
 दृष्ट्वाभ्यक्तस्त्वसंसृज्य अहोरात्रेण शुध्यति ॥ ७२
 सुरां स्रष्टा हिजः कुर्यात् प्राणायामतयं शुचिः ।
 पलाण्डुं लघुनक्षत्रे च ततः प्राभ्य ततः शुचिः ॥ ७३
 ब्राह्मणस्तु शुना दृष्ट्वाहं सायं पयः पिबेत् ।
 नाभेकृदन्तु दृष्टस्य तद्विद्विगुणं भवेत् ॥ ७४
 स्यादेतत् त्रिगुणं बाह्योर्मूर्ध्नि च स्याच्चतुर्गुणम् ।
 क्षाला जपेदा सावित्रीं श्रमिर्दष्टो हिजोत्तमः ॥ ७५
 अग्निर्वैद्यं महावज्रान् यो भुङ्क्ते तु हिजोत्तमः ।
 अनातुरः सति धने कृच्छ्राहंन विशुध्यति ॥ ७६
 पाहितामिरुपस्त्रानं न कुर्याद्दयस्तु पर्वणि ।
 ऋतौ न गच्छेद्वाय्यां वा शोऽपि कृच्छ्राहंन चरेत् ॥ ७७
 विनाद्विरप्सु नाप्यार्तशरीरं सन्निवेश्य च ।
 सचेलो जलमाप्लव्य गामालम्ब्य विशुध्यति ॥ ७८
 बुद्धिपूर्वन्वभ्युदिते जपेदन्तर्जले हिजः ।
 गायत्र्यष्टसहस्रन्तु त्वहजोपवसेद्व्रतौ ॥ ७९
 अनुगम्येच्छया शूद्रं प्रेतीभूतं हिजोत्तमः ।
 गायत्र्यष्टसहस्रं जपं कुर्यान्नदीषु च ॥ ८०

कृत्वा तु यपयान् विप्रो विप्रस्यावधिसंयुतम् ।
 स वैव द्यावकान्नेन कुर्याच्चान्द्रायणं व्रतम् ॥ ८१
 पत्नी विषमदानन्तु कृत्वा कृच्छ्रेण शुध्यति ।
 छायां श्रुपाकस्यात्तु खाला सम्प्रापयेद्दृढतम् ॥ ८२
 ईनेहादित्यमशुचिदृष्टा स्नेच्छानमेव वा ।
 मानुषस्यास्त्रि संस्थस्य स्नानं कृत्वा विशुध्यति ॥ ८३
 कृत्वा तु मिथ्याध्ययनं चरेद्देवन्तु वत्सरम् ।
 कृतज्ञो ब्राह्मणग्रहे पञ्चसंवत्सरव्रती ॥ ८४
 ब्रह्मरं ब्राह्मणस्योक्ता सकारश्च गरीयसः ।
 खाला नास्त्रहःशेषं प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥ ८५
 ताडयित्वा दयिनापि कण्ठे बद्धाय वाससा ।
 विवाहे चापि निर्जित्य प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥ ८६
 अवगूथ्य चरेत् कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने ।
 कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्वीत विप्रस्योत्पाद्या शोणितम् ८७
 गुरोराक्रोशमनृतं कृत्वा कुर्याद्विशोधनम् ।
 एकरात्रं निराहारस्तत्पापस्यापनुत्तये ॥ ८८
 देवर्षीणामभिसुखं छौवनाक्रोशने कृते ।
 उत्कथा च दहेज्जिह्वां हातव्यञ्च क्षिरयश्मकम् ॥ ८९
 दिवोद्यानेषु यः कुर्याच्चूतोच्चारं सकृद्विजः ।
 हिन्द्याच्छिन्नं विशुध्यत्यं चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ॥ ९०
 देवतायतने मूढं कृत्वा मोहाद्विजोत्तमः ।
 शिष्यस्योत्कर्त्तनं कृत्वा चान्द्रायणमथाचरेत् ॥ ९१
 देवतानामृषीणाञ्च देवानाञ्चैव कुत्सनम् ।
 कृत्वा सम्यक् प्रकुर्वीत प्राजापत्यं दिजोत्तमः ॥ ९२
 तैस्तु सन्धापणं कृत्वा खाला देवं समर्चयेत् ।
 दृष्ट्वा वीक्षेत भास्वन्तं खाला विश्वेश्वरं क्षरेत् ॥ ९३
 यः सर्वभूताधिपतिं विश्वेशानं विमिन्दति ।
 न तस्य निष्कृतिः शक्या कर्तुं वर्षशतैरपि ॥ ९४
 चान्द्रायणं चरेत् पूर्वं कृच्छ्रश्चेवातिकृच्छ्रकम् ॥
 प्रपन्नः शरणं देवं नप्तात् पापादिमुच्यते ॥ ९५
 सर्वस्वदानं विधिवत् पातकानां विशोधनम् ।
 चान्द्रायणञ्च विधिना कृच्छ्रश्चेवाति कृच्छ्रकम् ॥ ९६
 पुण्यक्षेत्राभिगमनं सर्वपापविनाशनम् ।
 देवताभ्यर्चनं नृणामृषीणाञ्च विनाशनम् ॥ ९७
 समावास्यां तिथिं प्राप्य यः समाराधयेद्भवम् ।
 ब्राह्मणान् पूजयित्वा तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ९८

कृष्णाष्टम्यां महादेवौ तथा कृष्णचतुर्दशीम् ।
 सम्पूज्य ब्राह्मणमुखि सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ९९
 ज्योतिष्मां तथा रात्रौ शीपहारं त्रिलोचनम् ।
 इष्ट्यं प्रथमे यामे मुच्यते सर्वपातकीः ॥ १००
 उपोषितचतुर्दश्यां कृष्णपक्षे समाहितः ।
 यमाव घर्भराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।
 वैवस्वताय काश्याय सर्वपापक्षयाय च ॥ १०१
 प्रत्येकं तिलसंयुक्तान् दद्यात् सप्तोदकाच्छलीन् ।
 खाला दद्याच्च पूर्वार्द्धे मुच्यते सर्वपातकीः ॥ १०२
 ब्रह्मचर्यमधःशय्या उपवासी दिजाश्चनम् ।
 व्रतेष्वेतेषु कुर्वीत शान्तः संवतमानसः ॥ १०३
 समावास्यायां ब्रह्मोणं समुद्दिष्ट पितामहम् ।
 ब्राह्मणांस्त्रीन् समभ्यर्च्य मुच्यते सर्वपातकीः ॥ १०४
 षष्ठासुपोषितो देवं शुक्लपक्षे समाहितः ।
 सप्तम्यामर्चयेद्दानं मुच्यते सर्वपातकीः ॥ १०५
 भरण्याञ्च चतुर्थाञ्च शनैश्चरदिने यमम् ।
 पूजयेत् सप्तजन्मोत्थैमुच्यते सर्वपातकीः ॥ १०६
 एकादश्यां निराहारः समभ्यर्च्य जनार्दनम् ।
 द्वादश्यां शुक्लपक्षस्य महापापैः प्रमुच्यते ॥ १०७
 तपो जपस्तीर्थसेवा देव-ब्राह्मणपूजनम् ।
 ग्रहणादिषु कालेषु महापातकशोधनम् ॥ १०८
 यः सर्वपापयुक्तोऽपि पुण्यतीर्थेषु मानवः ।
 नियमेन त्यजेत् प्राणान् मुच्यते सर्वपातकीः ॥ १०९
 ब्रह्मचं वा कृतचं वा महापातकदूषितम् ।
 भर्तारमुद्धरेन्नाटीं प्रविष्टा सह पावकम् ॥ ११०
 एतदेव परं स्त्रीणां प्रायश्चित्तं विदुर्मुधाः ।
 सर्वपापसमूहतो नात्र कार्या विचारणा ॥ १११
 पतिव्रता तु या नारी भर्तृशुश्रूषणे रता ।
 न तस्या विद्यते पापमिह लोके परत्र च ॥ ११२
 पतिव्रता घर्भरता भद्राण्येव न संशयः ।
 नास्याः पराभवं कर्तुं शक्नोतीह जगः कश्चित् ॥ ११३
 यथा रामस्य सुभगा सीता त्रैलोक्यविश्रुता ।
 पत्नी दाशरथेर्देवी विजिज्घ्रे राक्षसेश्वरम् ॥ ११४
 रामस्य भार्यां सुभगां रावणो राक्षसेश्वरः ।
 सीतां विशालनयनां चक्रे कालनोदितः ॥ ११५
 गृहीत्वा मायया वेषं चरन्तीं विजने वने ।

समाहर्तुं मतिं चक्रे तापसः किल भाविनीम् ॥ ११६ ॥
 विज्ञाय सा च तद्भावं कृत्वा दाशरथिं पतिम् ।
 जगाम शरणं वङ्गिमावसथ्यं शुचिस्मिता ॥ ११७ ॥
 उपतस्थे महायोगं सर्वलोकविदाहकम् ।
 कृत्वास्त्रलिं रामपत्नी साक्षात् पतिमिवाच्युतम् ॥ ११८ ॥
 नमस्यामि महायोगं कृशानुं गङ्गरं परम् ।
 दाहकं सर्वभूतानामीशानं कालकृपिणम् ॥ ११९ ॥
 नमस्ये पावकं देवं साक्षिणं विश्रुतोमुखम् ।
 आत्मानं दीप्तवपुषं सर्वभूतहृदि स्थितम् ॥ १२० ॥
 प्रपद्ये शरणं वङ्गिं ब्रह्मण्यं ब्रह्मकृपिणम् ।
 योगिनं कृतिवसनं भूतेशं परमं पदम् ॥ १२१ ॥
 तं प्रपद्ये जगन्मूर्तिं प्रभवं सर्वतेजसाम् ।
 महायोगेश्वरं वङ्गिमादित्यं परमेष्ठिनम् ॥ १२२ ॥
 प्रपद्ये शरणं रुद्रं महाघ्रासं त्रिशूलिनम् ।
 कालाग्निं योगिनामीशं भोग-भोक्षफलप्रदम् ॥ १२३ ॥
 प्रपद्ये त्वां त्रिकपाशं भूर्भुवःसःस्वकृपिणम् ।
 हिरण्यसिं शङ्खे गुप्तं महान्तममितीजसम् ॥ १२४ ॥
 वैश्वानरं प्रपद्येऽहं सर्वभूतेष्ववस्थितम् ।
 हव्य-कव्यवहं देवं प्रपद्ये वङ्गिमीश्वरम् ॥ १२५ ॥
 प्रपद्ये तत् परं तत्त्वं वरेण्यं सवितुः शिवम् ।
 स्वर्गमग्निं परं ज्योती रश्मिं हव्यवाहनम् ॥ १२६ ॥
 इति वङ्गाष्टकं जज्ञा रामपत्नी यशस्विनी ।
 ध्यायन्ती मनसा तस्यो राममुन्मीलितेक्षणा ॥ १२७ ॥
 अवावसथ्याङ्गवान् हव्यवाहो महेश्वरः ।
 आविशतीत् सुदीप्तात्मा तेजसा निर्देहनिव ॥ १२८ ॥
 दृष्ट्वा मायामयीं सीतां स रावणवधेच्छया ।
 सीतामादाय रानेष्टां पावकोऽन्तरधीयत ॥ १२९ ॥
 तां दृष्ट्वा तादृशौ सीतां रावणो राक्षसेश्वरः ।
 ससादाय ययौ लज्जां सागरान्तरसंस्थिताम् ॥ १३० ॥
 कृत्वाच रावणवधं रामो लक्ष्मणसंयुतः ।
 समादायाभवत् सीतां गङ्गाकुलितमानसः ॥ १३१ ॥
 सा प्रत्ययाद्य भूतानां सीता मायामयी पुनः ।
 विवेश पावकं दीप्तं ददाह ज्वलनोऽपि ताम् ॥ १३२ ॥
 दग्ध्वा मायामयीं सीतां भगवानुष्णदौषितिः ।
 रामावाहर्षयत् सीतां पावकोऽभूत् सुरप्रियः ॥ १३३ ॥
 प्रपद्ये मर्त्येश्वरणीं कराभ्यां सा सुमथमा ।

चकार प्रणतिं भूमौ रामाय जनकात्मजा ॥ १३४ ॥
 दृष्ट्वा क्लृप्तमना रामो विस्मयाकुललोचनः ।
 ननाम वङ्गिं शिरसा तोषयामास राघवः ॥ १३५ ॥
 उवाच वङ्गिं भगवन् किमेषा वीरवर्यनि ।
 दग्धा भगवता पूर्वं दृष्ट्वा मत्पार्श्वमागता ॥ १३६ ॥
 तमाह देवो लोकानां दाहको हव्यवाहनः ।
 यथावृत्तं दाशरथिं भूतानामेव सन्निधौ ॥ १३७ ॥
 इयं सा मिथिलेशेन पार्वतीं रुद्रवल्गुभाम् ।
 आराध्य लब्ध्वा तपसा दिव्यास्वात्यन्तवल्गुभा ॥ १३८ ॥
 भर्तुः शुश्रूषोणीपेता सुधीक्षेयं पतिव्रता ।
 भवानीपार्श्वमानीता मया रावणकामिता ॥ १३९ ॥
 या नीता राक्षसेन सीता सा भक्ततां गता ।
 मया मायामयी दृष्ट्वा रावणस्य वधाय सा ॥ १४० ॥
 दह्यं भवता दृष्टो रावणो राक्षसेश्वरः ।
 मावोपसंस्कृता चैव हतो लोकविनाशनः ॥ १४१ ॥
 यद्वाण विमलानेनां जानकीं वचनान्मम ।
 पश्य नारायणं देवं स्वात्मानं प्रभवव्ययम् ॥ १४२ ॥
 इत्युक्त्वा भगवांस्रण्डो विश्वार्चिर्विश्रुतोमुखः ।
 मानितो राघवेणानिर्भूतेशान्तरधीयत ॥ १४३ ॥
 एतत् पतिव्रतानां वै माहात्म्यं कथितं मया ।
 स्त्रीणां सर्वप्रथमं प्रायश्चित्तमिदं कृतम् ॥ १४४ ॥
 यथेष्टपापसंयुक्तः पुरुषोऽपि सुसंयतः ।
 सदैवं पुण्यतीर्थेषु त्यक्त्वा मुच्येत किञ्चिदात् ॥ १४५ ॥
 पृथिव्यां सर्वतीर्थेषु स्नात्वा पुण्येषु वा हिजः ।
 मुच्यते पातकीः सर्वैः सञ्चितैरपि पूरुषः ॥ १४६ ॥
 इत्येष मानवो धर्म्मो युष्माकं कथितो मया ।
 महेश्वाराधनार्थाय ज्ञानयोगश्चाश्रितः ॥ १४७ ॥
 योऽनेन विधिना युक्तं ज्ञानयोगं समाचरेत् ।
 स पश्यति महादेवं नाभ्यः कल्पयतैरपि ॥ १४८ ॥
 स्नापयेद्दयः परं धर्म्मं ज्ञानं तत् पारमेश्वरम् ।
 न तस्मादधिको लोके स योगी परमो मतः ॥ १४९ ॥
 यः संस्नापयितुं शक्नोति न कुर्यान्मोहितो जनः ।
 स योगयुक्तोऽपि मुनिर्नात्यर्थं भगवत्प्रियः ॥ १५० ॥
 तस्मात् सदैव दातव्यं ब्राह्मणेषु विशेषतः ।
 धर्म्मयुक्तेषु शान्तेषु स्रज्या चान्वितेषु वै ॥ १५१ ॥
 यः पठेच्चरतां नित्यं संवाहं मम चैव हि ।

सर्वपापविनिर्मुक्तो गच्छेत् परमां गतिम् ॥ १५२
 आहै वा देविके कार्ये ब्राह्मणानाञ्च सन्निधौ ।
 पठेत् नित्यं समनाः श्रोतव्यञ्च हिजातिभिः ॥ १५३
 दोऽर्थं विचार्य युक्तात्मा आवर्षेहा हिजान् शुचीन् ।
 स दोषकञ्चकं त्यक्त्वा याति देवं महेश्वरम् ॥ १५४
 एतावदुक्ता भगवान् व्यासः सत्यवतीसुतः ।
 समाश्वास्य मुनीन् स्तुतं जगाम च यथागतम् ॥ १५५
 इति श्रीकौर्म महापुराणे उपरिभागे ब्रह्म-
 विद्यायां प्रायश्चित्तविवेको नाम ऋष-
 स्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

ऋषय ऊचुः ।

तीर्थानि यानि लोकेऽस्मिन् विद्युतानि महान्यपि ।
 तानि त्वं कथयाम्नाकं रोमहर्षण साम्प्रतम् ॥ १
 रोमहर्षण उवाच ।
 शृणुष्वं कथयिष्येऽहं तीर्थानि विविधानि च ।
 कथितानि पुराणेषु मुनिभिर्ब्रह्मादिभिः ॥ २
 यत्र स्नानं जपो होमः आश्व-दानादिकं कृतम् ।
 एकैकशो मुनियेष्टाः पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥ ३
 पञ्चयोजनविस्तीर्णं ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
 प्रयागं प्रथितं तीर्थं यस्य माहात्म्यमौरितम् ॥ ४
 अन्यच्च तीर्थप्रवरं कुरुणां देववन्दितम् ।
 ऋषीणामाश्रमैर्जटं सर्वपापविशोधनम् ॥ ५
 तत्र स्नात्वा विशुद्धात्मा दम्भ-मात्सर्यवर्जितः ।
 ददाति यत् किञ्चिदपि पुनात्युभयतः कुलम् ॥ ६
 परं गुह्यं गथातीर्थं पिष्टणास्त्रातिदुर्लभम् ।
 कृत्वा पिष्टप्रदानन्तु न भूयो जायते नरः ॥ ७
 सहस्रयाभिगमनं कृत्वा पिष्टं ददाति यः ।
 तारिताः पितरस्तेन यास्यन्ति परमां गतिम् ॥ ८
 तत्र लोकहितायैव रुद्रेण परमात्मना ।
 पिष्टातले पदं न्यस्तं तत्र पिष्टन् प्रसादयेत् ॥ ९
 गयाभिगमनं कर्तुं यः शक्नो नाभिगच्छति ।
 योचन्ति पितरस्तं वै तृया तस्य परिश्रमः ॥ १०
 गायन्ति पितरो गाथाः कीर्त्तयन्ति महर्षयः ।
 गयां यास्यति यः कश्चित्सोऽस्मान् सन्तारयिष्यति ॥ ११

वदि स्यात् पातकोपेतः स्वधर्मपरिवर्जितः ।
 गयां यास्यति वंशोत्थः सोऽस्मान् सन्तारयिष्यति ॥ १२
 एष्टव्या बहवः पुत्राः शीलनन्तो गुणान्विताः ।
 तेषान्तु समवेतानां यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ॥ १३
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन ब्राह्मणस्तु विधीयतः ।
 प्रदद्याद्विधिवत् पिष्टान् गयां गत्वा समाहितः ॥ १४
 धन्यास्तु खलु ते मर्त्या गत्वावां पिष्टदायिनः ।
 कुलान्युभयतः सप्त समुहत्यान्वयुः परम् ॥ १५
 अन्यच्च तीर्थप्रवरं सिद्धावासमुदाहृतम् ।
 प्रभासमिति विख्यातं यत्रास्ते भगवान् भवः ॥ १६
 तत्र स्नानं ततः आहं ब्राह्मणानाञ्च पूजनम् ।
 कृत्वा लोकमवाप्नोति ब्रह्मणोऽश्चयमुत्तमम् ॥ १७
 तीर्थं यत्रैश्वर्यं नाम सर्वदेवनमस्कृतम् ।
 पूजयित्वा तत्र रुद्रं ज्योतिष्टोमफलं लभेत् ॥ १८
 सुपर्णाक्षं महादेवं समभ्यर्च्य कपर्दिनम् ।
 ब्राह्मणान् पूजयित्वा च गाणपत्यं लभेद्भुवम् ॥ १९
 सोमेश्वरं तीर्थवरं रुद्रस्य परमेष्ठिनः ।
 सर्वव्याधिहरं पुण्यं रुद्रसालोक्यकारणम् ॥ २०
 तीर्थानां परमं तीर्थं विजयं नाम शोभनम् ।
 तत्र लिङ्गं महेशस्य विजयं नाम विद्युतम् ॥ २१
 प्रस्नासनियताहारो ब्रह्मचारी समाहितः ।
 उषित्वा तत्र विप्रेन्द्रा प्रयान्ति परमं पदम् ॥ २२
 अन्यच्च तीर्थप्रवरं पूर्वदेशेषु शोभनम् ।
 एकाम् देवदेवस्य गाणपत्यफलप्रदम् ॥ २३
 दत्त्वात्र शिवभक्ताणां किञ्चिच्छुश्रूषणार्हो भुभाम् ।
 सार्वभौमो भवेद्राजा मुमुक्षुर्भोक्षमाप्नुयात् ॥ २४
 महानदीजलं पुण्यं सर्वपापविनाशनम् ।
 ग्रहणे तदुपस्थञ्च मुच्यते सर्वपातकैः ॥ २५
 धन्या च विरजा नाम नदी तैलोक्यविश्रुता ।
 तस्यां स्नात्वा नरो विप्रा ब्रह्मलोके मसीयते ॥ २६
 तीर्थं नारायणस्यान्यन्नान्ना तु पुरुषोत्तमम् ।
 तत्र नारायणः श्रीमानास्ते परमपूज्यः ॥ २७
 पूजयित्वा परं विष्णुं स्नात्वा तत्र हिजोत्तमः ।
 ब्राह्मणान् पूजयित्वा तु विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥ २८
 तीर्थानां परमं तीर्थं गोकर्णं नाम विद्युतम् ।
 सर्वपापहरं यश्चोर्निवासः परमेष्ठिनः ॥ २९

दृष्ट्वा चिह्नं देवस्य गोकर्णेश्वरमुत्तमम् ।
 ईप्सितांशमते कामान् रुद्रस्य दयितो भवेत् ॥ ३०
 उत्तरस्यापि गोकर्णं चिह्नं देवस्य शूलिनः ।
 महादेवश्चासौ विद्या शिवसायुज्यमाप्नुयात् ॥ ३१
 तत्र देवो महादेवः स्थायुरित्यभिविश्रुतः ।
 तं दृष्ट्वा सर्वपापेभ्यस्तत्क्षणाभ्युच्यते नरः ॥ ३२
 अन्यत् कुलाश्रयं पुण्यं स्नानं विष्णोर्महात्मनः ।
 सम्पूज्य पुरुषं विष्णुं श्वेतद्वीपे महीयते ॥ ३३
 यत्र नारायणो देवो रुद्रेण त्रिपुरारिणा ।
 कृत्वा यज्ञस्य मन्त्रं दक्षस्य तु विस्मर्जितः ॥ ३४
 समन्ताद्भ्योजनं क्षैत्रं सिद्धिर्षिगणसेवितम् ।
 पुण्यमायतनं विष्णोस्तत्रास्ते पुरुषोत्तमः ॥ ३५
 अन्यत् कोकामुखं विष्णोस्तैर्यममृतकर्मणः ।
 मुक्तोऽत्र पातकीर्मर्ष्यो विष्णुसाक्यमाप्नुयात् ॥ ३६
 शाकधामं महातीर्थं विष्णोः प्रीतिविवर्धनम् ।
 प्राणांस्तत्र नरस्त्वक्ता हृषीकेशं प्रपश्यति ॥ ३७
 शश्वतीर्थमिति स्थातं सिद्धावासं सुपावनम् ।
 आस्ते हवयिरा नित्यं तत्र नारायणः स्वयम् ॥ ३८
 तीर्थं त्रैलोक्यविख्यातं (क) ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
 पुष्करं सर्वपापघ्नं मृतानां ब्रह्मलोकदम् ॥ ३९
 मनसा संजयेद्व्यस्तु पुष्करं वै दिजोत्तमः ।
 पूजते पातकीः सर्वैः यज्ञेण सह मोहते ॥ ४०
 तत्र देवाः सगन्धर्वाः सयक्षोरगराक्षसाः ।
 उपासते सिद्धसङ्गा ब्रह्माणं पद्मसन्धवम् ॥ ४१
 तत्र काला समेच्छुद्धो ब्रह्माणं परमेष्ठिनम् ।
 पूजयित्वा दिजवर ब्रह्माणं सम्यपश्यति ॥ ४२
 तत्राभिगम्य देवेशं पुरुषतममिन्दितम् ।
 तद्रूपो जायते मयः सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥ ४३
 सप्तगोदावरं तीर्थं ब्रह्माष्टैः परिविवृतम् ।
 पूजयित्वा तत्र रुद्रमश्वमेधफलं लभेत् ॥ ४४
 यत्र मङ्गणको रुद्रं प्रपन्नः परमेष्ठिनम् ।
 आराधयामास हरं पद्माक्षरपरायणः ॥ ४५
 नमः शिवायेति मुनिजपन् पद्माक्षरन्विदम् ।

(क) इतः परं कचिन् पुस्तके—

सिद्धावासं सुशोभनं तत्रास्ति पुण्यदं तीर्थमिति
 पाश्चत्यमधिक उच्यते ।

आराधयामास शिवं तपसा गोवृषध्वजम् ॥ ४६
 प्रजन्वालाय तपसा मुनिर्मङ्गलकस्तदा ।
 ननर्त्त हर्षवेगीण आत्मा रुद्रं समागतम् ।
 तं प्राह भगवान् रुद्रः किमर्थं नर्त्तितं त्वया ॥ ४७
 दृष्ट्वापि देवमीशानं नृत्यति स पुनःपुनः ।
 सोऽन्वीक्ष्य भगवानीशः सगन्धं गन्धेशान्तये ॥ ४८
 स्वकं देहं विद्वार्ध्यासौ भक्ताराधिमदर्शयत् ।
 यस्मै न मच्छूरीरोत्यं भक्तापि त्वं दिजोत्तम ।
 माहात्म्यमेतत् तपसस्त्वादृशोऽप्योऽपि विद्यते ॥ ४९
 यः सगन्धं हि भवता नर्त्तितं मुनिपुङ्गव ।
 न युक्तं तापसस्ततत् तत्तोऽप्यभ्यधिको ह्यहम् ॥ ५०
 इत्याभाष्य मुनिश्रेष्ठं स रुद्रः किल विश्रवःकु ।
 आस्थाव परमं भावं ननर्त्त जगतो हरः ॥ ५१
 सहस्रशीर्षा भूत्वा स सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
 दंष्ट्राकराक्षवदनो ज्वालाभाली भयङ्करः ॥ ५२
 सोऽन्वपश्यद्व्येषस्य पार्श्वे तस्य त्रिशूलिनः ।
 विशाललोचनामेकां देवीं चारुविकासिनीम् ॥ ५३
 सूर्यायुतसमाकारां प्रसन्नवदनं शिवाम् ।
 सन्धितं प्रेक्ष्य विश्वेयं तिष्ठन्तीममितद्युतिम् ॥ ५४
 दृष्ट्वा सन्नस्तहृदयो वेपमानो मुनीश्वरः ।
 नगम शिरसा रुद्रं रुद्राध्यायं जपन् वशी ॥ ५५
 प्रसन्नो भगवानीशस्त्वाम्बको भक्तवत्सलः ।
 पूर्ववेषं स जगद्दे देवो चान्तर्हिताभवत् ॥ ५६
 शालिश्र भक्तं प्रणतं देवदेवः स्वयं शिवः ।
 न भेतव्यं त्वया वत्स प्राह किं ते ददाम्यहम् ॥ ५७
 प्रणम्य मूर्ध्ना गिरिधं हरं त्रिपुरसूदनम् ।
 विश्वापयामास तदा हृष्टः प्रद्युम्ना मुनिः ॥ ५८
 नमोऽस्तु ते महादेव महेश्वर नमोऽस्तु ते ।
 किमेतद्भगवद्रूपं सुवीरं विश्रुतो मुखम् ॥ ५९
 का च सा भगवत्पार्श्वे राजमाना व्यवस्थिता ।
 चान्तर्हितैव सहसा सर्वमिच्छामि वेदितुम् ॥ ६०
 इत्युक्तो व्याजहारेणस्तदा मङ्गणकं हरः ।
 महेशः स्वात्मनो योगं देवीञ्च त्रिपुरानलः ॥ ६१
 पद्मं सहस्रनयनः सर्वाला सर्वतोमुखः ।
 दाहकः सर्वपापानां कालः कालहरो हरः ॥ ६२
 मयव प्रथ्येति विश्वं चेतनाचेतनात्मकम् ।

कोऽन्तर्यामी स पुरुषो ब्रह्म वै पुरुषोत्तमः ॥ ६३
तस्य सा परमा माया प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिका ।
प्रोच्यते मुनिभिः शक्तिर्जगद्वयोनिः सनातनो ॥ ६४
स एष मायया विश्वं व्यामोहयति विश्वकृत् ।
नारायणः परोऽव्यक्तो मायाकूप इति श्रुतिः ॥ ६५
एवमेतज्जगत् सर्वं सर्वदा स्थापयाम्यहम् ।
लोकयामि प्रकृत्याहं पुरुषं पञ्चविंशकम् ॥ ६६
तथा स सङ्गतो देवः कूटस्थः सर्वगोऽमलः ।
ऊक्त्यथेषमेवेदं समूर्तः प्रकृतेरजः ॥ ६७
स देवो भगवान् ब्रह्मा विश्वरूपः पितामहः ॥ ६८
तवैतत् कथितं सम्यक् स्रष्टुं परमेष्ठिनः ।
एकोऽहं भगवान् कालो सनादिशान्तहृदिभुः ॥ ६९
समास्त्राय परं भावं प्रोक्तो रुद्रो मनोधिभिः ।
ममैव सा परा शक्तिर्देवी विद्येति विश्रुता ।
इष्टो हि भवता नूनं विद्यादेहः स्वयं ततः ॥ ७०
एवमेतानि तत्त्वानि प्रधानपुरुषिश्चरः ।
विष्णुर्ब्रह्मा च भगवान् रुद्रः काल इति श्रुतिः ॥ ७१
ब्रह्मेतदनाद्यन्तं ब्रह्मण्येव व्यक्षितम् ।
तदात्मकं तदव्यक्तं तद्व्यवस्थिति श्रुतिः ॥ ७२
आत्मानन्दपरं तत्त्वं चिन्मात्रं परमं पदम् ।
आकाशं निष्कलं ब्रह्म तस्मादव्यक्तं विद्यते ॥ ७३
एवं विज्ञाय भवता भक्तियोगाश्रयेण तु ।
सम्युच्यो वन्दनीयोऽहं ततस्तं पञ्चषीश्चरम् ॥ ७४
एतावदुक्त्वा भगवान् जगामादर्शनं हरः ।
तत्रैव भक्तियोगेन रुद्रमाराधयन्मुनिः ॥ ७५
एतत् पवित्रमतुलं तीर्थं ब्रह्मर्षिसेवितम् ।
संख्येय ब्राह्मणो विद्वान् मुच्यते सर्वपातकीः ॥ ७६
इति श्रीकौर्म्य महापुराणे उपरिभागे तीर्थो-
पाख्याने षतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

अन्यत् पवित्रं विपुलं तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
रुद्रकोटिरिति श्रुतं रुद्रस्य परमेष्ठिनः ॥ १
पुरा पुण्यतमे काले देवदर्शनतत्पराः ।

कोटिब्रह्मर्षयो दान्तास्तं देशमगमन् परम् ॥ २
ब्रह्मं दृष्ट्वाभि गिरिशं पूर्वमेव पिनाकिनम् ।
अन्योन्यं भक्तियुक्तानां विवादोऽभूत्तद्वान् किञ्च ॥ ३
तेषां भक्तिं तदा दृष्ट्वा गिरिशो योगिनां गुरुः ।
कोटिब्रह्मोऽभवद्रुद्रो रुद्रकोटिस्ततः स्मृतः ॥ ४
ते सा सर्वं महादेवं हरं गिरिशुहाययम् ।
पश्यन्तः पार्वतीनाथं दृष्टपुष्टिधियोऽभवन् ॥ ५
अनाद्यन्तं महादेवं पूर्वमेवाहमीश्वरम् ।
दृष्टवानिति भक्त्या ते रुद्रम्यस्तधियोऽभवन् ॥ ६
पश्चान्तरौचि विमलं पश्यन्ति सा महत्तरम् ।
ज्योतिस्तत्रैव ते सर्वं त्यक्तौद्यन्त परं पदम् ॥ ७
यतः स देवोऽध्युषितस्तोत्रं पुण्यतमं शुभम् ।
दृष्ट्वा रुद्रं समन्यथा रुद्रसमीपमाप्नुयात् ॥ ८
अन्यथा तीर्थप्रवरं नाम्ना मधुवनं शुभम् ।
तत्र गत्वा नियमवानिन्द्रस्यार्दासनं लभेत् ॥ ९
अथान्या पद्मनगरी (क) देशः पुण्यतमः शुभः ।
तत्र गत्वा पिबन् पूज्य कुलानां तारयिष्यतम् ॥ १०
कालकारं महातीर्थं लोके रुद्रो महेश्वरः ।
कालं जरितवान् देवो यत्र भक्तप्रियो हरः ॥ ११
श्वेतो नाम शिवे भक्तो राजर्षिप्रवरः पुरा ।
तदायोस्तज्जमस्कारः पूजयामास शूलिनम् ॥ १२
संस्थाप्य विधिना लिङ्गं भक्तियोगपुरःसरः ।
जलाप रुद्रमनिर्धं तत्र सन्ध्यास्तमानसः ॥ १३
सितं कालोऽथ दीप्तात्मा शूलमादाय भीषणम् ।
नेतुमभ्यागतो देशं स राजा यत्र तिष्ठति ॥ १४
वीक्ष्य राजा भयाविष्टः शूलहस्तं समागतम् ।
कालं कालकरं घोरं भीषणं बद्धदीधितिम् ॥ १५
उभाभ्यामथ हस्ताभ्यां स्पृष्ट्वासी लिङ्गमुत्तमम् ।
ननाम शिरसा रुद्रं जलाप शतरुद्रियम् ॥ १६
अपस्तमाह राजानं नमन्तमसकृद्वयम् ।
एच्छेद्दीति पुरः स्त्रिया कृतान्तः प्रहसन्निव ॥ १७
तमुवाच भवाविष्टो राजा रुद्रपरायणः ।
एकमीशार्शनरतं विहायान्यान् स निसृज्य ॥ १८
इत्युक्तवन्तं भगवानब्रवीद्दीप्तमानसम् ।
रुद्रास्मिनरतो वाक्यो महर्षे को न तिष्ठति ॥ १९

(क) पुण्यनगरीति पाठान्तरम् ।

एवमुक्त्वा च राजानं कालो लोकाप्रकाशनः ।

बबन्ध पाशं राजापि जज्ञाप यतस्तद्विवम् ॥ २०

अयान्तरीक्षे विपुलं दीप्यमानं

तेजोराशिं भूतभर्तुः पुराणम् ।

ज्वालामालासंहतं व्याप्य विश्वं

प्रादुर्भूतं संस्थितं सन्दर्श्य ॥ २१

तन्मध्येऽसौ पुरुषं रुक्मवर्णं

दिव्या दिवं चन्द्रलोकोच्छ्रिताङ्गम् ।

तेजोरूपं पश्यति आतिष्ठष्टौ

मेमे चाक्षन्नाथ पाशच्छृतीति ॥ २२

पाशच्छृत्वा नातिदूरेऽथ दृष्ट्वा

कालो रुद्रं दिवदिव्या महेष्मन् ।

व्यपेतभीरुखिलेयैकनाथं

राजर्षिस्तं नेतुमभ्याजगाम ॥ २३

प्राचीक्यासौ भगवानुग्रहकर्मा

दिवो रुद्रो भूतभर्ता पुराणः ।

एवं भक्तं सत्वरं नां जरन्तं

दिशोतीमं कालरूपं ममेति ॥ २४

श्रुत्वा वाक्यं गोपतेरुग्रभावः

काक्षात्मासौ मन्यमानः स्वभावम् ।

बद्धा भक्तं पुनरेवाथ पाशैः

क्रुद्धो रुद्रश्चामिदुद्राव वेगात् ॥ २५

प्रेक्षावान्तं यैलपुत्रीमधेशः

सोऽन्वीप्सन्ते विश्रमावाविधिषः ।

आवृण्वं वै वामपादेन कालं

राश्वसेनं पश्यतो ज्ञाजवान् ॥ २६

ममार सोऽतिभीषणो महेष्मपादधातितः ।

रिराज दिवनापतिः सहोमवा पिनाकधृक् ॥ २७

मिरीच्य दिवमौश्वरं प्रकृष्टमानसो हरम् ।

ननाम सास्त्रमव्ययं च राजपुङ्गवस्तदा ॥ २८

नमो भवाय हेतवे हराय विश्वशश्ववे ।

नमः शिवाय सीमते नमोऽपवर्गदायिने ॥ २९

नमो नमो नमोऽस्तु ते महाविभूतये नमः ।

विभागहीनरूपिणे नमो नराधिपाय ते ॥ ३०

नमोऽस्तु ते गणेश्वर प्रपन्नदुःखनाशन ।

अनादिनित्यभूतये वराहमुङ्घारिणे ॥ ३१

नमो वृषध्वजाय ते कपालमालिने नमः ।

नमो महानटाय ते विवाहवे हराय ते (क) ॥ ३२

अथानुष्टुप् षड्वरः प्रणामतत्परं नृपम् ।

स्वगाणपत्यमव्ययं स्वकृपतामसो हरी ॥ ३३

सहोमवा सपार्श्वः सराजपुङ्गवो हरः ।

मुनीशसिद्धवन्दितः शृणाद्दृष्टतामगात् ॥ ३४

कालो महेष्मनिहते लोकनाथः पितामहः ।

अवाचत वरं रुद्रं सजीवोऽयं भवत्विति ॥ ३५

नास्ति कश्चिदपीशान् होमक्षेपो वृषध्वज ।

कृतास्तस्यैव भवता तत्कार्यं विनिवोजितः ॥ ३६

अ दिवदेववचनाद्देवदेवेश्वरो हरः ।

तथास्त्रित्याह विश्वात्मा सोऽपितादृन्विषोऽभवत् ॥ ३७

इत्येतत् परमं तीर्थं कालकारमिति श्रुतिः ।

गन्ताम्यर्क्षं महादिवं गाणपत्यञ्च विन्दति ॥ ३८

इति श्रीकौर्म महापुराणे उपरिभागे तीर्थो-

पाख्याने कालवधे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

इदमन्यत् परं स्थानं शुद्धाहुस्ततं महत् ।

महादेवस्य देवस्य महालय इति श्रुतिः ॥ १

तत्र देवादिदेवेन रुद्रेण त्रिपुरारिणा ।

शिखातले पदं न्यस्तं नास्तिकानां निदर्शनम् ॥ २

तत्र पाशुपताः शान्ता भस्मोद्धतविग्रहाः ।

उपासते महादिवं वेदाध्ययनतत्पराः ॥ ३

क्वात्मा तत्र पदं शान्तं दृष्ट्वा भक्तिपुरःसरम् ।

नमस्कृत्याथ शिरसा रुद्रसमीप्यमाप्नुयात् ॥ ४

अन्यच्च देवदेवस्य स्थानं यश्चोर्महात्मनः ।

केदारमिति विख्यातं सिदानामात्मनं शुभम् ॥ ५

तत्र क्वात्मा महादेवमभ्यर्क्ष्य वृषकोतनम् ।

पोत्वा चैवोदकं शुद्धं गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥ ६

आह-दानादिकं कृत्वा अर्चयं लभते फलम् ।

दिजातिप्रवरैर्कुण्डं योगिभिर्जितमानसैः ॥ ७

(क) इत्यः परं—“विभूतिभूषणाय ते नमो महाभटाय ते”

इति पद्याहंमधिकं कथितम् ।

तीर्थं प्रचावतरणं सर्वपापविनाशनम् ।
 तत्राभ्यर्च्य श्रीनिवासं विष्णुलोके महीयते ॥ ८
 अन्यच्च भगधारण्यं स्वर्गलोकगतिप्रदम् ।
 अक्षयं विन्दते स्वर्गं तत्र गत्वा द्विजोत्तमः ॥ ९
 तीर्थं कनकलं पुण्यं महापातकनाशनम् ।
 यत्र देवेन रुद्रेण यज्ञो दक्षस्य नाथितः ॥ १०
 तत्र गङ्गामुपसङ्गं शुचिर्भावसमन्वितः ।
 मुच्यते सर्वपापैस्तु ब्रह्मलोके वसेन्नरः ॥ ११
 महातीर्थमिति स्नातं पुण्यं नारायणप्रियम् ।
 तत्राभ्यर्च्य कृष्णोक्तं श्वेतहीनं निगच्छति ॥ १२
 अन्यच्च तीर्थप्रवरं नाम्ना श्रीपर्वतं शुभम् ।
 यत्र प्राणान् परित्यज्य रुद्रस्य दधितो भवेत् ॥ १३
 तत्र सन्निहितो रुद्रो देव्या सह महेश्वरः ।
 स्नान-पिण्डादिकं तत्र दत्तमक्षय्यमुत्तमम् ॥ १४
 गोदावरी नदी पुण्या सर्वपापप्रणायनी ।
 तत्र स्नात्वा पिबन् देवांस्तर्पयित्वा यथाविधि ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १५
 यत्र सलिका पुण्या कावेरी विपुला नदी ।
 तस्यां स्नात्वा दत्तं कृत्वा मुच्यते सर्वपातकैः ॥ १६
 त्रिरात्रोपोषितेनाथ एकरात्रोपितेन वा (क) ।
 द्विजातीनान्तु कथितं तीर्थानामिह सेवकम् ॥ १७
 यस्य वाक्पुत्रो भूते हस्त-पादौ च संयतौ ।
 अक्षोक्षुषो ब्रह्मचारी तीर्थानां फलमाप्नुयात् ॥ १८
 स्नातितीर्थं महातीर्थं त्रिषु लोकेषु विभुतम् ।
 तत्र सन्निहितो नित्यं स्कन्दोऽमरनमस्कृतः ॥ १९
 स्नात्वा कुमारधारायां कृत्वा देवादितर्पणम् ।
 धाराय्यं पशुखं देवं स्कन्देन सह मोदते ॥ २०
 नदी त्रैलोक्यविष्णाता तान्त्रपर्णीति नामतः ।
 तत्र स्नात्वा पिबन् भक्त्या तर्पयित्वा यथाविधि ।
 पापकर्षणं पिबन् स्तारयेन्नात्र संशयः ॥ २१
 चन्द्रतीर्थमिति स्नातं कावेर्याः प्रभवेऽक्षयम् ।
 तीर्थं तत्र भवेदत्तं मृतानां सहस्रप्रदम् ॥ २२
 विन्ध्यपादे प्रपद्यन्ति देवदेवं सदाशिवम् ।
 भक्त्या ये ते न पश्यन्ति यमस्य वदनं हिजाः ॥ २३

(क) इतः परं—विभुतः सर्वं पापं रुद्रवाक्य-
 माह यादृशधिकः पाठः कश्चिदुच्यते ।

दिविकादां वृषो नाम तीर्थं सिद्धनिधिवितम् ।
 तत्र स्नात्वा दत्तं कृत्वा योगसिद्धिं विन्दति ॥ २४
 द्वापारमेधिकं तीर्थं सर्वपापविनाशनम् ।
 द्वापारमेधिकं तीर्थं तत्राप्नोति फलं नरः ॥ २५
 पुण्डरीकं तथा तीर्थं ब्राह्मणैरुपगोभितम् ।
 तत्राभिमन्य युक्तात्मा पुण्डरीकफलं लभेत् ॥ २६
 तीर्थेभ्यः परमं तीर्थं ब्रह्मतीर्थमिति श्रुतम् ।
 ब्रह्माणमर्चयित्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥ २७
 सरस्वत्या विनयनं प्रक्षप्रक्षवर्णं शुभम् ।
 व्यासतीर्थमिति स्नातं मैनाकस्य नगोत्तमः ।
 यमुनाप्रभवस्यैव सर्वपापविनाशनः ॥ २८
 पिबन्नां दुहिता देवी गन्धकासीति विभुता ।
 तस्यां स्नात्वा दिवं वाप्ति मृतो जातिहारी भवेत् ॥ २९
 कुबेरतुल्यं पापघ्नं सिद्ध-चारणसेवितम् ।
 प्राणांस्तत्र परित्यज्य कुबेरानुचरो भवेत् ॥ ३०
 उमातुङ्गमिति स्नातं यत्र सा रुद्रवक्त्रभा ।
 तत्राभ्यर्च्य महादेवो गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ३१
 भगुतुङ्गे तपस्तप्तं आहं दानं तथा कृतम् ।
 कुलाभ्युभवतः सप्त पुनातीति मतिर्मम ॥ ३२
 काष्ठापस्य महानीलं कालसर्पिरिति श्रुतम् ।
 तत्र आहानि दयानि नित्यं पापक्षयीच्छवा ॥ ३३
 द्वापार्यां तथा दानं आहं होमस्तपो जपः ।
 अक्षयव्यायवस्यैव कृतं भवति सर्वदा ॥ ३४
 तीर्थं द्विजातिभिरुष्टं नाम्ना वै कुरुजाङ्गलम् ।
 दत्त्वा दानं विधिवद्ब्रह्मलोके महीयते ॥ ३५
 वैतरण्यां महातीर्थं स्वर्गवेद्यां तथैव च ।
 ब्रह्मपृष्ठे च शिरसि (क) ब्रह्मणः परमे शुभे ॥ ३६
 भरतस्याग्रमे पुण्ये पुण्ये रुद्रवने शुभे ।
 महाकृदे च कौशिक्यां दत्तं भवति चाक्षयम् ॥ ३७
 मुष्णपृष्ठे पदं न्यस्तं महादेवेन धीमता ।
 हिताय सर्वभूतानां नास्तिकानां निदर्शनम् ॥ ३८
 अत्येनापि तु कालेन नरो धर्मपरायणः ।
 पाप्मानगुह्यजेदुयत जीर्णं सप्तमिवोरगः ॥ ३९
 नाम्ना कनकनन्देति तीर्थं त्रैलोक्यविभुतम् ।
 उदीच्यां मुष्णपृष्ठस्य ब्रह्मार्पणसेवितम् ।

(क) दक्षपृष्ठे च सरसीति पाठान्तरम् ।

तत्र स्नात्वा दिवं यान्ति कुशीला वा दिजातयः ॥४०॥
 इत्तं वापि सदा आत्ममन्त्रं समुदाहृतम् ।
 ऋषेस्त्रिभिर्नरः स्नात्वा मुच्यते क्षीणकल्मषः ॥ ४१ ॥
 मानसे सरसि स्नात्वा ब्रह्मसाक्षात्समं लभेत् ।
 उत्तरं मानसं गत्वा सिद्धिं प्राप्नोत्यनुत्तमाम् ॥ ४२ ॥
 तस्मिन् निर्वर्त्तयेच्छास्त्रं यथाशक्ति यथावसम् ।
 स कामान् लभते दिव्यान् मोक्षोपायश्च विन्दति ॥ ४३ ॥
 प्रव्येतो हिमवान् नाम नागाघातुविभूषितः ।
 बोजनानां सहस्राणि साधौतिस्त्रायतो गिरिः ॥ ४४ ॥
 सिद्ध-चारणसङ्कीर्णो देवर्षिगणसेवितः ।
 तत्र पुष्करिणी रम्या सुधुन्वा नाम नामतः ॥ ४५ ॥
 तत्र गत्वा दिजो विद्वान् ब्रह्महत्यां विमुञ्चति ।
 आहं भवति चाक्षयं तत्र इत्तं महादेवम् ।
 तारयिष्य पिबन् सम्यग्दध्म पूर्वान् दद्यापरान् ॥ ४६ ॥
 सर्व्वत्र हिमवान् पुण्यो गङ्गा पुण्या समन्ततः ।
 नद्यः समुद्रगाः पुण्याः समुद्राश्च विशेषतः ॥ ४७ ॥
 बह्वर्थाश्रमभासाद्य मुच्यते सर्व्वकिष्किपात् ।
 तत्र नारायणो देवो नरेणास्ते सनातनः ॥ ४८ ॥
 सच्चयं तत्र दानं स्याज्जप्यं वापि तथाविधम् ।
 महादेवप्रियं तीर्थं पावनं तद्विशेषतः ।
 तारयिष्य पिबन् सर्व्वान् दत्त्वा आहं समाहितः ॥ ४९ ॥
 देवदास्यं पुण्यं सिद्ध-गन्धर्व्वसेवितम् ।
 महता देवदेवेन तत्र इत्तं महाफलम् ॥ ५० ॥
 मोहविद्या मुनीन् सर्व्वान् समस्तैः सम्पूजितः ।
 प्रसन्नो भगवानोऽग्रे मुनीन्द्रान् प्राह भावितान् ॥ ५१ ॥
 दृष्ट्वात्मवरे रम्ये निवसिष्यस्य सर्व्वदा ।
 मद्भाषनासमायुक्तास्ततः सिद्धिमवाप्स्यथ ॥ ५२ ॥
 यैस्तु मामर्चयन्तीह लोके धर्मपरायणाः ।
 तेषां दद्यामि परमं गाणपत्यं हि श्राद्धतम् ॥ ५३ ॥
 अत्र नित्यं वसिष्यामि सह नारायणेन तु ।
 प्राणानिह नरस्यक्ता न भूयो जस्य चाप्नुयात् ॥ ५४ ॥
 संहरन्ति च ये तीर्थं दिशान्तरगता जनाः ।
 तेषाञ्च सर्व्वपापाणि नाशयामि दिशोत्तमाः ॥ ५५ ॥
 आहं दानं तपो होमः पिण्डनिर्व्वपणं तथा ।
 ध्यानं जपश्च नियमः सर्व्वमत्राक्षयं कृतम् ॥ ५६ ॥
 ज्ञप्त्वा सर्व्वप्रयत्नेन द्रष्टव्यं हि दिजातिभिः ।

देवदास्यं पुण्यं महादेवनिषेवितम् ॥ ५७ ॥
 यत्रेश्वरो महादेवो विष्णुर्वा पुरुषोत्तमः ।
 तत्र सन्निहिता गङ्गा तीर्थान्यायतनानि च ॥ ५८ ॥
 इति श्रीकूर्मो महापुराणे उपरिभागे तीर्थो-
 पाख्याने षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशोऽध्यायः ।

अथ उचुः ।

कथं दास्यं प्राप्तो भगवान् गोतृष्वध्वजः ।
 मोहयामास विप्रेन्द्रान् सूत तदकुमर्हसि ॥ १ ॥
 सूत सवाच ।
 पुरा दास्यने रम्ये देव-सिद्धनिषेविते ।
 सपुत्र-दारा सुनवस्तपसेरुः सहस्रयः ॥ २ ॥
 प्रवृत्तं विविधं कर्म प्रकुर्व्वाणा यथाविधि ।
 यजन्ति विविधैर्यज्ञैस्तपन्ति च महर्षयः ॥ ३ ॥
 तेषां प्रवृत्तिविन्यस्त-चेतसाम्भूतम् ।
 व्याख्यापयन् सदा दोषं ययौ दास्यं हरः ॥ ४ ॥
 ज्ञत्वा विश्वगुरुं विष्णुं पार्श्वे देवो महेश्वरः ।
 ययौ निवृत्तविज्ञान-स्वापनार्थं च श्वरः ॥ ५ ॥
 पाश्चात् विपुलं वेषमूर्ध्वं प्रतिवत्सरः ।
 लीलासुखो महाबाहुः पीनाङ्गसारुखीचनः ॥ ६ ॥
 चामीकरवपुः श्रीमान् पूर्य्यचन्द्रनिभाननः ।
 भक्तमातङ्गगमनो दिग्वासा जगद्गोश्वरः ॥ ७ ॥
 जातकपमयीं मातां सर्व्वरत्नैरलङ्किताम् ।
 दधानो भगवानोऽथः समागच्छति सजितः ॥ ८ ॥
 योगेनन्तः पुरुषो योगिर्लोकानामव्ययो हरिः ।
 स्त्रीवेषं विष्णुरास्याय सोऽनुगच्छति शूलिनम् ॥ ९ ॥
 सम्पूर्य्यचन्द्रवदनं पीनोन्नतपयोधरम् ।
 शुचिञ्जितं सुप्रसन्नं रणनूपुरकदम्बम् ॥ १० ॥
 सुपीतवसनं दिव्यं श्यामलं वारुखीचनम् ।
 सद्धारहस्यगमनं विज्ञासि सुमनोहरम् ॥ ११ ॥
 एवं स भगवानोऽग्रे देवदास्यं हरः ।
 चत्वार हरिणा साहं मायया मोहयन् जगत् ॥ १२ ॥
 दृष्ट्वा चरन्तं विश्वेयं तत्र तत्र पिनाकिनम् ।
 मायया मोहिता नाय्यो देवर्षिर्वं समन्वयुः ॥ १३ ॥

विम्वस्तवस्त्राभरणाख्यक्ता लज्जां पतिव्रताः ।
सहैव तेन कामार्त्तां विहासिन्यश्नरन्ति हि ॥ १७
ऋषीणां पुत्रका ये स्युर्यवानो जितमानसाः ।
अन्वगच्छन् ऋषीकेर्यं सर्वं कामप्रपौडिताः ॥ १५

गायन्ति नृत्यन्ति विहासयुक्ता
नारोगणा नायकनेकमीशम् ।
दृष्ट्वा सपत्नीकमतौव कान्त-
मिष्टं तच्छालिङ्गितमाश्नरन्ति ॥ १६
ते सन्निपत्य स्मितमाश्नरन्ति
गायन्ति गीतानि सुनीयपुत्राः ।
आलोक्य पद्मापतिमादिदिवं
भूभङ्गमन्ये विचरन्ति तेन ॥ १७
आसामयैषामपि वासुदेवो
मायौ मुरारिमनसि प्रविष्टः ।
करोति भोगान् मनसि प्रवृत्तिं
मायानुभूतान् स इतीव सम्यक् ॥ १८
विभाति विश्वामरविश्वनाथः
समाधव-स्त्रीगणसन्निविष्टः ।
अशेषशक्त्या समयं निविष्टो
यद्यैकशक्त्या सच्च देवदेवः ॥ १९
करोति नित्यं परं प्रधानं
तदा विरुद्धः पुनरेव भूयः ।
ययौ समारुह्य हरिः स्वभावं
तमौदृश्यं नाम तमादिदेवम् ॥ २०

दृष्ट्वा नारीकुलं रुद्रं पुत्रानपि च कैशवम् ।
मोहयन्तं मुनिश्रेष्ठाः कीपं सन्धिरे भूयम् ॥ २१
अतीव परुषं वाक्यं प्रोचुर्दिवं कपर्दिनम् ।
शेषुश्च शार्पैर्विविधैर्मायया तस्य मोहिताः ॥ २२
तपांसि तेषां सर्वेषां प्रत्याहन्यन्त यक्षदे ।
यक्षादित्यप्रतीकाणि तारका नभसि स्थिताः ॥ २३
तं भर्त्स्य तापसा विप्राः समेध वृषभध्वजम् ।
को भवानिति देवेशं शृङ्क्षन्ति न विमोहिताः ॥ २४
शोऽब्रवीन्नृगवानौ यस्तपश्चर्तुमिहागतः ।
इदानीं भार्यया द्वेषे भवद्विरिह सुव्रताः ॥ २५
तस्य ते वाक्यमाकर्ण्य भृगवाद्या मुनिपुङ्गवाः ।
अपुष्टहीला वसनं त्यक्त्वा भार्यां तपसर ॥ २६

अथोवाच विद्वत्सेनः पिनाकी नीललोहितः ।
सम्येध जगतां योनिं पार्श्वस्थं जनाद्देनम् ॥ २७
कथं भवद्विरुद्धितं स्वभार्यापोषणीत्सुकीः ।
त्यक्तव्या मम भार्येति धर्मज्ञैः शान्तमानसैः ॥ २८

ऋषय ऊचुः ।

व्यभिचाररता भार्याः सन्ध्याज्याः पतिनेरिताः ।
अस्माभिरेषा सुभगा तादृशी त्यागमर्हति ॥ २९

महादेव उवाच ।

न कदाचिद्विदं विप्रा मनसाप्यन्यमिच्छति ।
नाहमेनामपि तथा विमुञ्चामि कदाचन ॥ ३०

ऋषय ऊचुः ।

दृष्ट्वा व्यभिचरन्तीह स्त्रियाभिः पुरुषाधम ।
उक्तं सत्यं भवता गम्यतां क्षिप्रमेव हि ॥ ३१
एवमुक्ते महादेवः सत्यमेव मयिरितम् ।
भवतां प्रतिभात्येति युक्तासौ विचचारह ॥ ३२
शोऽगच्छद्दरिणा साहं सुनीन्द्रस्य महात्मनः ।
वसिष्ठस्याश्रमं पुण्यं भिक्षार्थी परमेश्वरः ॥ ३३
दृष्ट्वा समागतं देवं भिक्षमागमस्तस्मती ।
वसिष्ठस्य प्रिया भक्त्या प्रत्यङ्मुख्यं ननाम तम् ॥ ३४
प्रक्षाल्य पादौ विमलं दृष्ट्वा चासनमुत्तमम् ।
सम्येध घिथिलं गात्रमभिधातुं हतं हिजैः ॥ ३५
सन्ध्यामास भणज्यैर्विषण्वदना सती ।
चकार महतीं पूजां पार्श्वयामास भार्यया ॥ ३६
को भवान् कुत आयातः किमाचारी भवानिति ।
उत्पत्तामास भगवान् सिद्धानां प्रवरो ब्रह्म ॥ ३७
वदितकण्ठलं शुद्धं भाति ब्रह्ममयं सदा ।
एषेव देवता मङ्गं धारयामि सहैव तु ॥ ३८
इत्युक्त्वा प्रययौ श्रीमाननुगृह्य पतिव्रताम् ।
ताड्याशुक्रिरे दण्डैर्योष्टिभिर्मृष्टिभिर्बिजाः ॥ ३९
दृष्ट्वा चरन्तं गिरिशं ममं विकृतलक्षणम् ।
प्रोचुरेतद्ब्रवांश्चिन्मत्पाटव तु दुर्मेने ॥ ४०
तानब्रवीन्महायोगी करिष्यामीति शङ्करः ।
युष्माकं मामके लिङ्गे यदि देहोऽभिजायते ॥ ४१
इत्युक्त्वोत्पाटवामास भगवान् भगनेतदा ।
नापश्यंस्तत् क्षणाद्येवं कैशवं क्षिप्रमेव च ॥ ४२

तदोत्पाता बभूवुहि लोकानां भयघंसिनः ।
 नाराजत सहस्रांशुसचाक पृथिवी पुनः ।
 निष्प्रभास ग्रहाः सर्वे शुचुभे च महोदधिः ॥ ४३
 अपमृच्छानसूयात्रेः स्वप्नं भार्या पतिव्रता ।
 कथयामास विप्राणां भयाद्वाकुलितेन्द्रिया ॥ ४४
 तजसा भासयन् कृत्स्नं नारायणसहायवान् ।
 मिथुमाणः धियो नूनं दृष्टोऽस्माकं गृहेऽस्मिन् ॥ ४५
 तस्या वचनमाकर्ण्य शङ्कमाना महर्षयः ।
 सन्व जन्ममहायोगं ब्रह्माणं विश्वसम्भावम् ॥ ४६
 उपास्यमानममलैर्योगिभिर्ब्रह्मवित्तमैः ।
 चतुर्वेदैर्मूर्तिमद्भिः सावित्र्या सहितं प्रभुम् ॥ ४७
 आसीनमासने रम्ये नानासर्थ्यसमन्विते ।
 प्रभासहस्रकलिले शनैश्चर्यादिभ्युते ॥ ४८
 विभ्राजमानं वपुषा सज्जितं सधु खोचनम् ।
 चतुर्मुखं महाबाहुं हृन्दोमयमलं परम् ॥ ४९
 विलोक्य देववपुषं प्रसन्नवदनं मुचिम् ।
 प्रिरोभिर्धरणौ गत्वा तोषयामासुरीश्वरम् ॥ ५०
 तान् प्रसन्नो महादेवचतुर्भुजस्तुर्मुखः ।
 व्याजहार मुनिश्रेष्ठाः किमागमनकारणम् ॥ ५१
 तस्य ते वृत्तमखिलं ब्रह्मणः परमात्मनः ।
 प्रापवाङ्मन्त्रिरे सर्वं कृत्वा शिरसि चाक्षस्मि ॥ ५२

शेषय ऊचुः ।

कषिहारुवनं पुण्यं पुरुषोऽतीवशोभनः ।
 माथ्येया चारुसन्वाङ्मा प्रविष्टो मम एव हि ॥ ५३
 मोक्षयामास वपुषा नारीणां कुलमीश्वरः ।
 कृण्वकानां प्रिया चास्य दूषयामास पुत्रकान् ॥ ५४
 सत्ताभिर्विविधाः प्रापाः प्रवृत्तास पराहताः ।
 ताडितोऽस्माभिरत्यर्थं लिङ्गन्तु विनिपातितम् ॥ ५५
 सन्तर्हितस्य भगवान् सभास्यो लिङ्गमेव च ।
 उत्पातासामवन् घोराः सर्वभूतभयङ्कराः ॥ ५६
 क एष पुरुषो देव भोताः काः पुरुषोत्तम ।
 भवन्तमेव शरणं प्रपन्ना वचमच्युत ॥ ५७
 कं हि वेत्ति जगत्पञ्चिन् यत्किञ्चिदिह चेष्टितम् ।
 अनुग्रहेण युक्तेन तदाजानुपपात्य ॥ ५८
 विश्वापितो मुनिगणैर्विश्रुता कमलोद्भवः ।
 ध्यात्वा देवं त्रिशूलाङ्गं कृताञ्जलिभाषत ॥ ५९

ब्रह्मोवाच ।

हा कष्टं भवतामद्य जातं सर्वार्थनाशमम् ।
 धिग्वनं धिक् तपस्यार्था मित्येव भवतामिह ॥ ६०
 सम्प्राप्य पुण्यसंस्थानां निधीनां परमं निधिम् ।
 उपेक्षितं वृथाभावैर्भवद्भिरिह मोक्षितैः ॥ ६१
 काङ्क्षन्ति योगिनो नित्यं यतन्तो यतयो निधिम् ।
 यमेव तं समासाद्य हा भवद्भिरुपेक्षितम् ॥ ६२
 यं समासाद्य देवानामैश्वर्यमखिलं ध्रुवम् ।
 तमासाद्याच्चर्यं देवं हा भवद्भिरुपेक्षितम् (क) ॥ ६३
 यमस्यैविला सततं विश्वेयत्नमिदं मम ।
 स देवोपेक्षितो दृष्ट्वा निधानं भाग्यवर्जिताः ॥ ६४
 यस्मिन् समाहितं दिव्यमैश्वर्यं यत्तदव्ययम् ।
 तमासाद्य निधिं ब्रह्मा हा भवद्भिरुपेक्षितम् ॥ ६५
 एष देवो महादेवो विश्वेयस्तु महेश्वरः ।
 न तस्य परमं किञ्चित् पदं समधिगम्यते ॥ ६६
 देवतानामृषीणां वा पितृणाञ्चापि प्राश्रुतः ।
 सहस्रयुगपर्यन्ते प्रकथ्य सर्वदेहिनाम् ॥ ६७
 संहरत्येष भगवान् कालो भूत्वा महेश्वरः ।
 एषैव प्रजाः सर्वाः सृजत्येकः स्वतेजसा ॥ ६८
 एष चक्री चक्रवर्ती श्रीवत्सकृतलक्षणः ।
 योगी कृतयुगी देवस्तेतायां यच्च एव च ।
 हापरे भगवान् कालो चर्माकेतुः कालो युगी ॥ ६९
 रुद्रस्य मूर्तयस्तिस्त्री दामिर्विश्वमिदं ततम् ।
 तमो जम्नी रक्षो ब्रह्मा सत्त्वं विष्णुरिति श्रुतिः ॥ ७०
 मूर्तिरन्या श्रुता चास्य दिग्वासा वै शिवा मुवा ।
 यत्र तिष्ठति तद्ब्रह्म योगीन तु समन्वितम् ॥ ७१
 वा चास्य पार्श्वगा भार्या भवद्भिरभिभाषिता ।
 स हि नारायणो देवः परमात्मा सनातनः ॥ ७२
 तस्मात् सर्वमिदं जातं तत्रैव च जयं व्रजेत् ।
 स एष मोक्षयेत् कृत्स्नं स एष च परा गतिः ॥ ७३
 सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
 एकशृङ्गो महानात्मा पुराणात्माशरी इन्द्रिः ॥ ७४
 चतुर्वेदस्तुर्भुजस्तुर्मुखः परमेश्वरः ।

(क) "यजन्ति यन्निर्विघ्नेषु प्रतिर्पदेवादिनः ।

महानिधिं समासाद्य हा भवद्भिरुपेक्षितम् ।"

इति कश्चित् पाठान्तरं ।

एकमूर्तिरमन्तात्मा नारायण इति श्रुतिः ॥ ७५
 च तस्य गर्भो भगवानापोमयतनुः प्रभुः ।
 श्रुते विविधैर्मन्त्रैर्ब्रह्माणैर्मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥ ७६
 संस्तुत्य सकलं विश्वं कल्पान्ते पुरुषोत्तमः ।
 श्रुते योगाश्रितं पीत्वा वसुधैविभ्योः परं पदम् ॥ ७७
 न जायते न म्रियते वर्धते न च विश्वदृक् ।
 मूलप्रकृतिरव्यक्ता गीयते वैदिकैरजः ॥ ७८
 ततो निषायां व्यष्टायां सिद्धदुरखिलं जगत् ।
 सजनाभौ तु तद्गौर्जं त्रिपत्येष महेश्वरः ॥ ७९
 तं मां विस्र गह्वात्मानं ब्रह्माणं विश्वतोमुखम् ।
 महान्तं पुरुषं विश्वमपां गर्भमनुत्तमम् ॥ ८०
 न तं जानीत जनकं मोहितास्तस्य मायया ।
 देवदेवं महादेवं भूतानामौश्वरं हरम् ॥ ८१
 एष देवो महादेवो ज्ञानादिर्भगवान् हरः ।
 विष्णुना सह संयुक्तः करोति विकरोति च ॥ ८२
 न तस्य विद्यते कार्यं न तस्माद्विद्यते परम् ।
 च वेदान् प्रददौ पूर्वं योगमायातनुर्मम ॥ ८३
 च मायौ मायया सर्वं करोति विकरोति च ।
 तमेव सुकृते ज्ञात्वा ब्रजध्वं शरणं शिवम् ॥ ८४
 इतीरिता भगवता मरौचिप्रमुखा विभुम् ।
 प्रणम्य देवं ब्रह्माणं पृच्छन्ति स्म समाहिताः ॥ ८५
 मुनय ऊचुः ।
 कथं पश्येम तं देवं पुनरेव पिनाकिनम् ।
 ब्रूहि विश्वामरेधान ज्ञानात्वं शरणैषिणाम् ॥ ८६
 ब्रह्मोवाच ।
 बहुष्टं भवता तस्य लिङ्गं भुवि निपातितम् ।
 तज्जिज्ञानुकृतीष्य कृत्वा लिङ्गमनुत्तमम् ॥ ८७
 पूजयध्वं सपत्नीकाः सादरं पुत्रसंयुताः ।
 वैदिकैरेव नियमैर्विविधैर्ब्रह्मचारिणः ॥ ८८
 संज्ञाप्य शास्त्रैर्मन्त्रैर्ऋग्यजुःसामसम्भवेः ।
 तपः परं समाख्याय शृणुतः यतरुद्रियम् ॥ ८९
 समाहिताः पूजयध्वं सपुत्राः सह वन्सुभिः ।
 सर्वे प्राञ्जलाग्र्यो भूत्वा शूलपाणिं प्रपद्यथ ॥ ९०
 ततो द्रव्यस्य देवेण दुर्दैर्मनज्ज्ञातमभिः ।
 वं दृष्ट्वा सर्वेन ज्ञानमधर्मैश्च प्रणम्यति ॥ ९१
 ततः प्रणम्य वरदं ब्रह्माणममितीजसम् ।

जम्मुः संदृष्टमनसो देवदासवनं पुनः ॥ ९२
 शाराधयितुमारब्धा ब्रह्मणा कथितं वचा ।
 सजानन्तः परं भावं वीतरागा विमत्सराः ॥ ९३
 स्थण्डिलेषु विचित्रेषु पर्वतानां गुहासु च ।
 नदीनाञ्च विविक्तेषु पुष्पिनेषु शुभेषु च ॥ ९४
 शवालभोजनाः केचित् केचिदन्तर्जलशय्याः ।
 केचिदभावकाशास्तु पादाङ्गुष्ठे श्लिष्टिताः ॥ ९५
 दन्तीलूखलिनस्त्वय्ये शस्त्रकुट्टास्तथा परे ।
 शकपर्णाश्रयाः केचित् सम्यग्ज्ञात्वा मरौचिपाः ॥ ९६
 रुद्रमूलानिकेताश्च शिलाशय्यास्तथापरे ।
 काशं नयन्ति तपसा पूजयन्तो महेश्वरम् ॥ ९७
 ततस्तेषां प्रसादायं प्रपन्नार्तिहरो हरः ।
 चकार भगवान् बुद्धिं प्रबोधाय वृषध्वजः ॥ ९८
 देवः कृतयुगे शस्त्रिन् शृङ्गे हिमवतः शुभे ।
 देवदासवनं प्राप्तः प्रसन्नः परमेश्वरः ॥ ९९
 मलयपाण्डुरदिग्धाङ्गो नमो विकृतलक्षणः ।
 सख्यकव्यग्रहस्तस्य रक्तपिङ्गललोचनः ॥ १००
 कश्चिच्च सते रौद्रं कश्चिदायति विस्मितः ।
 कश्चिन्मृत्युतिं शृङ्गारौ कश्चिद्वीति मुहुर्मुहुः ॥ १०१
 शायमे श्रुते भिक्षुर्याचते च पुनःपुनः ।
 मावां कुत्सात्मनो रूपं देवस्तदनमागतः ॥ १०२
 कृत्वा गिरिसुतां गौरीं पार्श्वे देवः पिनाकधृक् ।
 सा च पूर्ववद्देवेशी देवदासवनं गता ॥ १०३
 दृष्ट्वा समागतं देवं दिव्या सह कपर्दिनम् ।
 प्रणम्य शिरसा भूमौ तोषयामासुरीश्वरम् ॥ १०४
 वैदिकैर्विविधैर्मन्त्रैस्तोत्रैर्माहेश्वरैः शुभैः ।
 सख्यैश्चिरसा चान्ये रुद्रादौ रक्षयन् भवम् ॥ १०५
 नमो देवाधिदेवाय महादेवाय ते नमः ।
 व्यस्यकाय नमस्तुभ्यं त्रिशूलवरधारिणे ॥ १०६
 नमो दिग्वाससे तुभ्यं विकृताय पिनाकिने ।
 सर्वप्रणतदेहाय स्वयमप्रणतात्मने ॥ १०७
 यन्तकान्तकृते तुभ्यं सर्वसंहरणाय च ।
 नमोऽस्तु नृत्यशीलाय नमो भैरवरूपिणे ॥ १०८
 नरनारीशरीराय योगिने गुरवे नमः ।
 नमो दान्ताय शान्ताय तापसाय हराय च ॥ १०९
 विभीषणाय रुद्राय नमस्ते कृत्तिवाससे ।

नमस्ते लीलिहामाय चितिकण्ठाय ते नमः ॥ ११०
 यधोरधोररूपाय वामदेवाय वै नमः ।
 नमः कनकमालाय देव्याः प्रियकराय च ॥ १११
 गङ्गासलिलधाराय शश्वे परमेष्ठिने ।
 नमो योगाधिपतये भूताधिपतये नमः ॥ ११२
 प्राणाय च नमस्तुभ्यं नमो भस्माङ्गधारिणे ।
 नमस्ते हृद्यवाहाय दंष्ट्रिणे हृद्यरेतसे ॥ ११३
 ब्रह्मणस शिरोहर्त्रे नमस्ते कालरूपिणे ।
 आगतिं ते न जामीमो गतिं नैव च नैव च ।
 विश्वेश्वर महादेव सोऽसि सोऽसि नमोऽस्तु ते ॥ ११४
 नमः प्रमथनायाय हात्रे च शुभ-सम्पदाम् ।
 कपालपाणये तुभ्यं नमो जुष्टतमाय ते ॥ ११५
 नमः कनकपिङ्गाय वारिलिङ्गाय ते नमः ।
 नमो वज्रार्कलिङ्गाय आनलिङ्गाय ते नमः (क) ॥ ११६
 नमो भुजङ्गहाराय कर्णिकारप्रिवाय च ।
 किरीटिने कुण्डलिने कालकालाय ते नमः ॥ ११७
 वामदेव महेशान देवदेव त्रिखोचन ।
 हृम्यतां यत् कृतं मोहात् तमेव शरणं हि नः ॥ ११८
 चरितानि विचित्राणि गुह्यानि गहनानि च ।
 ब्रह्मादीनाञ्च सर्वेषां दुर्विज्ञेयोऽसि शङ्कर ॥ ११९
 यजानादृयहि वा ज्ञानात् किञ्चिद्वयत् कुरुते नरः ।
 तत् सर्वं भगवानेव कुरुते योगमायया ॥ १२०
 एवं स्तुत्वा महादेवं प्रविष्टैरन्तरात्मभिः ।
 उचुः प्रणम्य गिरिषं पञ्चामस्यां यथा पुरा ॥ १२१
 तेषां संस्तवमाकर्ण्य सोमः सोमविभूषणः ।
 स्वमेव परमं कर्पं दर्शयामास शङ्करः ॥ १२२
 तं ते दृष्ट्वा गिरिषं देव्या सह पिनाकिनम् ।
 यथापूर्वं स्थिता विप्राः प्रणीमुह्यन्तमानसाः ॥ १२३
 ततस्ते मुनयः सर्वे संस्तुय च महेश्वरम् ।
 भृग्वङ्गरा वसिष्ठस्तु विश्वामित्रस्तथैव च ॥ १२४
 गौतमोऽपिः सुकेशश्च पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
 मरीचिः कश्यपश्चापि संवर्तकमहातपाः ।
 प्रणम्य देवदेवेमनिदं वचनमब्रुवन् ॥ १२५

(क, इतः परं -

‘विश्वेश्वर महादेव योगिन् योगिप्रियाय ते ।’

इत्यष्टश्लोकोऽधिकः कश्चित् ।

कर्म त्वां देवदेव्य कर्मयोगिण वा प्रभो ।
 ज्ञानेन वाय योगिन पूजयामः सदैव हि ॥ १२६
 केन वा देव मार्गेण सम्युज्यो भगवानिह ।
 किं तत् सेव्यमसेव्यं वा सर्वमेतद्विहीहि नः ॥ १२७
 देवदेव उवाच ।
 एतदः सम्भवञ्चामि गाढं गहनमुत्तमम् ।
 ब्रह्मणा कथितं पूर्वमाहावेव महर्षयः ॥ १२८
 सांख्ययोगाद्विधा ज्ञेयं पुरुषाणां हि साधनम् ।
 योगिन सहितं सांख्यं पुरुषाणां विमुक्तिदम् ॥ १२९
 न केवलं हि योगेन दृश्यते पुरुषः परः ।
 ज्ञानन्तु केवलं सम्यगपवर्गफलप्रदम् ॥ १३०
 भवन्तः केवलं योगं समाश्रित्य विमुक्तये ।
 विहाय सांख्यं विमलमकुञ्चितं परिश्रमम् ॥ १३१
 एतस्मात् कारणादिप्रा कृतां केवलकर्मणाम् ।
 यागतोऽहमिमं देयं प्रापयन् मोहसम्भवम् ॥ १३२
 तस्माद्भवद्भिर्विमलं ज्ञानं केवलसाधनम् ।
 ज्ञातव्यं हि प्रयत्नेन श्रोतव्यं दृश्यमेव च ॥ १३३
 एकः सर्वत्रगो ज्ञात्मा केवलस्यतिमात्रकः ।
 ज्ञानन्दो निर्मलो नित्य एतदे सांख्यदर्शनम् ॥ १३४
 एतदेव परं ज्ञानमय मोक्षोऽनुगम्यते ।
 एतत् केवल्यममलं ब्रह्मभावश्च वर्णितः ॥ १३५
 आश्रित्य चैतत् परमं तन्निष्ठास्तत्परावणाः ।
 पश्यन्ति मां महात्मानो यतयो विश्वमोक्षवरम् ॥ १३६
 एतत् तत् परमं ज्ञानं केवलं सन्निरञ्जनम् ।
 यदं हि वेद्यो भगवान् मम भूर्तिरियं शिवा ॥ १३७
 ब्रह्मणि साधनानीह सिद्धये कथितानि तु ।
 तेषामभ्यधिकं ज्ञानं मामकं हि जपुङ्गवाः ॥ १३८
 ज्ञानयोगरताः शान्ता मामेव शरणं गताः ।
 ये हि मां भक्तनिरता ध्यावन्ति सततं हृदि ॥ १३९
 मज्जिततत्परा नित्यं यतयः क्षीणकल्मषाः ।
 नाशयाम्यचिरात् तेषां घोरं संसारसागरम् ॥ १४०
 निर्मितं हि मया पूर्वं व्रतं पाशुपतं शुभम् ।
 गुह्याहुस्तमं सूक्ष्मं वेदसारं विमुक्तये ॥ १४१
 प्रशान्तः संयतमना मञ्जोद्धूलितविग्रहः ।
 ब्रह्मचर्यरतो नमो व्रतं पाशुपतं चरेत् ॥ १४२
 यदा कोपीनवसनः स्यादिकवसनो मुनिः ।

वेदाभ्यासरतो विद्वान् ध्यायेत् पशुपतिं शिवम् ॥ १४३ ॥
 एष पशुपतो योगः सेवनीयो मुमुक्षुभिः ।
 भक्त्यर्चनैर्हि सततं निष्कामैरिति हि श्रुतम् ॥ १४४ ॥
 वीतराग-भय-क्रोधा ममया मानुषाश्रिताः ।
 बहवोऽनेन योगेन पूता मङ्गावभागताः ॥ १४५ ॥
 अन्यानि चैव शास्त्राणि लोकेऽस्मिन् मोहनानि च ।
 वेदवाद्दिव्यद्वानि मयैव कथितानि तु ॥ १४६ ॥
 वामं पाशुपतं सोमं छाङ्गलक्ष्यैव भैरवम् ।
 असेशमेतत् कथितं वेदवाद्यं तथेतद्वत् ॥ १४७ ॥
 वेदमूर्तिरहं विप्रा नान्यशास्त्रार्थनेदिभिः ।
 ध्यायेते मत्संस्मरन्तु मुक्ता देवं सनातनम् ॥ १४८ ॥
 ज्ञापयध्वमिमं मार्गं पूजयध्वं महेश्वरम् ।
 ततोऽचिरादहं ज्ञानमुत्पत्यति न संशयः ॥ १४९ ॥
 अयि भक्तिश्च विपुला भवतामस्तु सत्तमाः ।
 ध्यातमात्रो हि सान्निध्यं दास्यामि मुनिसत्तमाः ॥ १५० ॥
 इत्युक्त्वा भगवान् सोमस्तत्रैवान्तर्हितोऽभवत् ।
 तेषां हारुवने स्थित्वा श्रद्धयन्ति स्म यश्चरम् ॥ १५१ ॥
 ब्रह्मचर्यरताः शान्ता सांख्ययोगपरायणाः ।
 समेत्य ते महात्मानो मुनयो ब्रह्मवादिनः ।
 विचक्रिरे बहून् वादान् स्वात्मज्ञानसमाश्रयान् ॥ १५२ ॥
 किमस्य जगतो मूलमात्मा साक्षात्कमेव हि ।
 कोऽपि स्यात् सर्वभावाणां हेतुरीश्वर एव च ॥ १५३ ॥
 इत्येवं मन्यमानानां ध्यानमार्गावलम्बिनाम् ।
 आविरासीन् महादेवो ततो गिरिवरात्मजा ॥ १५४ ॥
 कोटिसूर्यप्रतीकाया ज्वालाभासासमावृता ।
 स्वभाभिर्मिमैलाभिः सा पूरयन्ती नमस्तलम् ॥ १५५ ॥

तामन्वपश्यन् गिरिजामभेदां
 ज्वालासहस्रान्तरसन्निविष्टाम् ।
 प्रथेसुरेतामखिलेषुपत्नीं
 जानन्ति चेतत् परमस्य बीजम् ॥ १५६ ॥
 अस्माकमेवा परमस्य पत्नी
 गतिस्तथात्मा गगनाभिधाना ।
 पश्यन्त्ययात्मानमिदं कृत्वा
 तस्यामयेते मुनयः प्रहृष्टाः ॥ १५७ ॥
 निरौक्षितास्ते परमेशपत्न्या
 तदन्तरे देवमेषेयहेतुम् ।

पश्यन्ति यन्मुं कविमौघितारं
 रुद्रं रुद्रन्तं पुरुषं पुराणम् ॥ १५८ ॥
 आलोक्य देवीमथ देवमीशं
 प्रथेसुरानन्दमवापुरग्रामम् ।
 ज्ञानं तदैशं भगवत् प्रसादा-
 दावित्येभौ जन्मविनाशहेतु ॥ १५९ ॥
 इदं वा सा जगतो योनिरेका
 सर्वात्मिका सर्वनियामिका च ।
 माहेश्वरी शक्तिरनादिसिद्धा
 व्योमाभिधाना दिवि राजतीव ॥ १६० ॥
 अस्यां महान् परमेशो परस्ता-
 न्महेश्वरः शिव एकः स रुद्रः ।
 चकार विश्वं परशक्तिनिष्ठं
 मायामयारुह्य च देवदेवः ॥ १६१ ॥
 एको देवः सर्वभूतेषु गूढो
 मायी रुद्रः सकलो निष्कलश्च ।
 स एव देवो न च तदिभिन-
 मेतज्ज्ञात्वा अमृतं ब्रजन्ति ॥ १६२ ॥
 अन्तर्हितोऽभूद्भगवान् महेशो
 दिव्या तया सह देवाधिदेवः ।
 आराधयन्ति स्म तमादिदेवं
 वनौकसस्ते पुनरेव रुद्रम् ॥ १६३ ॥
 एतदः कथितं सर्वं देवदेवस्य चेष्टितम् ।
 दिव्यहारुवने पूर्वं पुराणे यन्मया श्रुतम् ॥ १६४ ॥
 यः पठेच्छृणुयान्नित्यं मुच्यते सर्वपातकैः ।
 आवयेद्वा हिजाङ्कान्तान् स याति परमांगतिम् ॥ १६५ ॥

इति श्रीकौर्म महापुराणे उपरिभागे
 तीर्थमाहात्म्ये दिव्यहारुवणप्रवेशो नाम
 सप्तविंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

रुद्र उवाच ।

एषा पुण्यतमा देवी दिव्यगन्धर्वसेविता ।
 नर्मदा लोकविख्याता तीर्थानामुत्तमा नदी ॥ १ ॥
 तस्याः शृणुध्वं माहात्म्यं मार्कण्डेयेन भाषितम् ।

युधिष्ठिराव तु शुभं सर्वपापप्रणाशनम् ॥ २
 युधिष्ठिर उवाच ।
 मृतास्ते विविधा धर्मास्तत्रसाक्षाद्दामुने ।
 माहात्म्यं प्रयागस्य तीर्थानि विविधानि च ॥ ३
 नर्मदा सर्वतीर्थानां सुखा हि भवतेरिता ।
 तस्यास्त्रिदानीं माहात्म्यं वक्तुमर्हसि सत्तम ॥ ४
 मार्कण्डेय उवाच ।
 नर्मदा सरितां श्रेष्ठा रुद्रदेहादिनिःसृता ।
 तारयेत् सर्वभूतानि स्थावरानि चराणि च ॥ ५
 नर्मदावास्तु माहात्म्यं पुराणे बभूवा श्रुतम् ।
 इदानीं तत् प्रवक्ष्यामि शृणुष्वेकमनाः शुभम् ॥ ६
 पुण्या कनकलो गङ्गा रुद्रक्षेत्रे सरस्वती ।
 घ्राणे वा यदि वारुणे पुण्या सर्वत्र नर्मदा ॥ ७
 त्रिभिः सारस्वतं तोयं सप्ताहाद्वासुनं जलम् ।
 सद्यः पुनाति गात्रेण दर्शनादेव नार्मदम् ॥ ८
 कश्चिद्द्विपयार्द्धं पर्वतेऽमरकण्टके ।
 पुण्या च त्रिषु लोकेषु रमणीया मनोरमा ॥ ९
 रुद्रेश्वरगन्धर्वा ऋषयश्च तपोधनाः ।
 तपस्तप्ता तु राजेन्द्र सिद्धान्त परमां गताः ॥ १०
 तत्र स्नात्वा नरो राजन् नियमस्यो जितेन्द्रियः ।
 उपोष्य रजनीमेकां कुशानां तारयेच्छ्रुतम् ॥ ११
 लोकानां शतं सागं जूयते सरिदुत्तमा ।
 विस्तारेण तु राजेन्द्र योजनद्वयमायता ॥ १२
 षष्टितौर्यसहस्राणि षष्टिकोऽन्यस्येव च ।
 पर्वतस्य समन्तात् तु तिष्ठन्मरकण्टके ॥ १३
 ब्रह्मचारी शुचिर्भूत्वा जितक्रोधो जितेन्द्रियः ।
 सर्वहिंसानिष्ठस्तु सर्वभूतहिते रतः ॥ १४
 एवं शुद्धसमाचारी वस्तु प्राणान् परित्यजेत् ।
 तस्य पुष्पफलं राजन् शृणुष्वारहितोऽनघ ॥ १५
 शतं वर्षसहस्राणि स्वर्गं मोदति पाण्डव ।
 अप्सरोगणसङ्कीर्णो दिव्यस्त्रीपरिवारितः ॥ १६
 दिव्यगन्धानुस्रितश्च दिव्यपुष्पोपशोभितः ।
 ब्रीहते दिव्यलोके तु विबुधैः सह मोदते ॥ १७
 ततः स्वर्गात् परिभ्रष्टो राजा भवति धार्मिकः ।
 गृह्णन्तु बभूवैः नै नानारत्नसमन्वितम् ॥ १८
 स्वर्गोर्मणिमयेर्दिव्यैर्वज्रैर्द्यूयैर्भूषितम् ।

पालेख्य-वाहनैः शुभेर्दोषीयतसमन्वितम् ॥ १९
 राजरालेश्वरः श्रीमान् सर्वस्त्रीजनवल्लभः ।
 जीवेद्वर्षशतं सागं तत्र भोगसमन्वितः ॥ २०
 अग्निप्रवेशेऽयं जले प्रथवानशने कृते ।
 अग्निवर्तिका गतिस्तस्य पवनस्याम्बरे यथा ॥ २१
 पश्चिमे पर्वततटे सर्वपापविनाशनः ।
 रुद्रो जलेश्वरो नाम त्रिषु लोकेषु विद्युतः ॥ २२
 तत्र पिण्डप्रदानेन सर्वोपासनकर्म्मणा ।
 दश वर्षसहस्राणि तर्पिताः स्युर्न संशयः ॥ २३
 दक्षिणे नर्मदाकूले कपिलाख्या मन्वानदी ।
 सरलार्जुनसकृन्ना नातिदूरे व्यवस्थिता ॥ २४
 सा तु पुण्या महाभागा त्रिषु लोकेषु विद्युता ।
 तत्र कोटिशतं सागं तीर्थानान्तु युधिष्ठिर ॥ २५
 तस्मिंस्तीर्थे तु यि वृक्षाः पतितः कालपथीयात् ।
 नर्मदातीयसंस्पर्शास्ते यान्ति परमां गतिम् ॥ २६
 द्वितीया तु महाभाग विप्रत्यकरणी शुभा ।
 तत्र तीर्थे नरः स्नात्वा विप्रत्यो भवति क्षणात् ॥ २७
 कपिला च विप्रत्या च जूयते सरिदुत्तमे ।
 ईश्वरेण पुरा प्रोक्ते लोकानां हितकाम्यया ॥ २८
 अनाशकन्तु यः कुर्यात् तस्मिंस्तीर्थे नराधिप ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा रुद्रलोकं च गच्छति ॥ २९
 तत्र स्नात्वा नरो राजन्मन्त्रमेधफलं लभेत् ।
 यि वसन्त्युत्तरे कूले रुद्रलोके वसन्ति ते ॥ ३०
 सरस्वत्याश्च गङ्गायां नर्मदायां युधिष्ठिर ।
 समं स्नानञ्च दानञ्च यथा मे शङ्करोऽब्रवीत् ॥ ३१
 परित्यजति यः प्राणान् पर्वतेऽमरकण्टके ।
 वर्षकोटिशतं सागं रुद्रलोके महीयते ॥ ३२
 नर्मदायां जलं पुष्पं फेनोर्मिसमकृतम् ।
 पवित्रं शिरसा धृत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३३
 नर्मदा सर्वतः पुण्या ब्रह्महत्यापहारिणी ।
 अहोरात्रोपवासिन मुच्यते ब्रह्महत्याया ॥ ३४
 जालेश्वरं तीर्थवरं सर्वपापप्रणाशनम् ।
 तत्र गत्वा नियमवान् सर्वकामान् कमेन्नरः ॥ ३५
 चन्द्र-सूर्योपरागौ तु गत्वा चामरकण्टकम् ।
 अश्वमेधाह्वयगुणं पुण्यमाप्नोति मानवः ॥ ३६
 एष पुण्यो गिरिवरो द्वि-गन्धर्वसेवितः ।

नानादुम-कताकौर्णो नानाप्रयोपयोभितः ॥ ३०
तत्र सन्निहितो राजन् देव्या सह महेश्वरः ।
ब्रह्मा विष्णुस्तथा रुद्रो विद्याधरगणैः सह ॥ ३८
प्रदक्षिणन्तु यः कुर्यात् पूर्वतोऽमरकण्ठके ।
पौण्डरीकस्य वक्षस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ३८
कावेरी नाम विष्णुता नदी कल्मषनाशिनी ।
तत्र स्नात्वा महादेवमर्चयेत्तद्वत्तु ॥ ४०
सहमे नर्मदायास्तु रुद्रलोके महीयते ।
इति श्रीकौर्म महापुराणे उपरिभागे तीर्थ-
माहात्म्ये मार्कण्डेय-युधिष्ठिरसंवादे नर्मदा-
माहात्म्यं नामाष्टविंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ।

मार्कण्डेय उवाच ।

नर्मदा सरितां श्रेष्ठा सर्वपापविनाशिनी ।
मुनिभिः कथिता पूर्वमीश्वरेण स्वयम्भुवा ॥ १
मुनिभिः संस्तुता श्रेष्ठा नर्मदा प्रवरा नदी ।
रुद्रगात्रादिनिष्क्रान्ता लोकानां हितकाम्यया ॥ २
सर्वपापहरा नित्यं सर्वदेवनमस्कृता ।
संस्तुता देवैश्चैव गन्धर्वैरप्सरामिस्तथैव च ॥ ३
उत्तरे चैव तस्मिन् तीर्थे त्रैलोक्यविभुते ।
नान्ना भद्रेश्वरं पुण्यं सर्वपापहरं शुभम् ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन् देवतैः सह मोदते ॥ ४
ततो गच्छेत् राजेन्द्र तीर्थमास्नातकोश्वरम् ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन् गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ५
ततोऽङ्गारेश्वरं गच्छेन्नियतो नियताग्रनः ।
सर्वपापविशुद्धात्मा रुद्रलोके महीयते ॥ ६
ततो गच्छेत् राजेन्द्र केदारं नाम पुण्यदम् ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन् कर्मान् कामानवाप्नुयात् ॥ ७
निष्कलेशं ततो गच्छेत् सर्वपापविनाशनम् ।
तत्र स्नात्वा महाराज रुद्रलोके महीयते ॥ ८
ततो गच्छेत् राजेन्द्र वाणतीर्थमनुत्तमम् ।
तत्र प्राणान् परित्यज्य रुद्रलोकमवाप्नुयात् ॥ ९
ततः पुष्करिणीं गच्छेत् स्नानं तत्र समाचरेत् ।
स्नातमात्रो नरस्तत्र इन्द्रस्यार्द्धाशनं लभेत् ॥ १०

ततो गच्छेत् राजेन्द्र भूतभेदमिति श्रुतिः ।
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ११
ततो गच्छेत् राजेन्द्र बलितीर्थमनुत्तमम् ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन् सिंहासनपतिर्भवेत् ॥ १२
यत्र तीर्थं ततो गच्छेत् कृते चैव तु दक्षिणे ।
उपोष्य रजनौमेकां स्नानं कृत्वा यथाविधि ॥ १३
भाराधयेन्महायोगं देवदेवं नरोऽमलः ।
गोसहस्रफलं प्राप्य विष्णुलोके च गच्छति ॥ १४
ऋषितीर्थं ततो गत्वा सर्वपापहरं नृणाम् ।
स्नातमात्रो नरस्तत्र शिवलोके महीयते ॥ १५
नारदस्य तु तत्रैव तीर्थं परमशोभनम् ।
स्नातमात्रो नरस्तत्र गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १६
यत्र तप्तं तपः पूर्वं नारदेन सुरर्षिणा ।
प्रीतस्तस्य देवो योगं देवदेवो महेश्वरः ॥ १७
ब्रह्मणा निमित्तं लिङ्गं ब्रह्मेश्वरमिति श्रुतम् ।
यत्र स्नात्वा नरो राजन् ब्रह्मलोके महीयते ॥ १८
ऋषतीर्थं ततो गच्छेद्वाणामुज्ज्वली ध्रुवम् ।
वटेश्वरं ततो गच्छेत् पर्याप्तं जन्मनः फलम् ॥ १९
भीमेश्वरं ततो गच्छेत् सर्वव्याधिविनाशनम् ।
स्नातमात्रो नरस्तत्र सर्वदुःखैः प्रमुच्यते ॥ २०
ततो गच्छेत् राजेन्द्र पिङ्गलेश्वरसुत्तमम् ।
अक्षीराक्षीपवासेन त्रिरात्रफलमाप्नुयात् ॥ २१
तस्मिंस्तीर्थे तु राजेन्द्र कपिलां यः प्रयच्छति ।
यावन्ति तस्या रोमाणि तत्प्रसूतिर्लुक्लिपु च ।
तावदर्धसहस्राणि रुद्रलोके महीयते ॥ २२
यस्तु प्राणपरित्यागं कुर्यात् तत्र नराधिप ।
अक्षयं मोदते कालं यावच्चन्द्रदिव्यकरो ॥ २३
नर्मदातटमाश्रित्य ये च तिष्ठन्ति मानवाः ।
ते मृताः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥ २४
ततो दीपेश्वरं गच्छेद्व्यासतीर्थं तपोवनम् ।
निर्वर्त्तिता पुरा तत्र व्यासभीता महानदी ।
हृत्कारिता तु व्यासेन दक्षिणेन ततो गता ॥ २५
प्रदक्षिणन्तु यः कुर्यात् तस्मिंस्तीर्थे युधिष्ठिर ।
प्रीतस्तत्र भवेद्व्यासो वाङ्मृतं लभते फलम् ॥ २६
ततो गच्छेत् राजेन्द्र दधुनद्यास्तु सप्तमम् ।
त्रैलोक्यविभुतं पुण्यं तत्र सन्निहितः शिवः ।

तत्र स्नात्वा नरो राजन् गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥ २०
 स्कन्दतीर्थं ततो गच्छेत् सर्वपापप्रणाशनम् ।
 आ जम्बनः कृतं पापं स्नातस्तत्र व्यपोहति ॥ २८
 तत्र देवाः सगन्धर्वा भर्गात्मजमनुत्तमम् ।
 उपसते महात्मानं स्कन्दं शक्तिधरं प्रभुम् ॥ २९
 ततो गच्छेद्वाङ्गिरसं स्नानं तत्र समाचरेत् ।
 गोसहस्रफलं प्राप्य रुद्रलोकं च गच्छति ॥ ३०
 अङ्गिरा यत्र देवेशं ब्रह्मपुत्रो दृषध्वजम् ।
 उपसाराध्य विश्वेशं लब्धवान् योगमुत्तमम् ॥ ३१
 कुशतीर्थं ततो गच्छेत् सर्वपापप्रणाशनम् ।
 तत्र स्नानं प्रकुर्वीत शशमेघफलं लभेत् ॥ ३२
 कोटितीर्थं ततो गच्छेत् सर्वपापप्रणाशनम् ।
 आ जम्बनः कृतं पापं स्नातस्तत्र व्यपोहति (क) ॥ ३३
 चन्द्रभागां ततो गच्छेत् स्नानं तत्र समाचरेत् ।
 स्नातमात्रो नरस्तत्र सोमलोके महीयते ॥ ३४
 नर्मदादक्षिणे कूले सङ्गमेध्वरमुत्तमम् ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन् सर्ववैद्यफलं लभेत् ॥ ३५
 नर्मदायोत्तरे कूले तीर्थं परमशोभनम् ।
 आदित्यायतनं रम्यमौश्वरेण तु भाषितम् ॥ ३६
 तत्र स्नात्वा तु राजेन्द्र दत्त्वा दानन्तु शक्तिः ।
 तस्य तीर्थप्रभावेण लभते चाक्षयं फलम् ॥ ३७
 हरिद्रा व्याधिता ये च ये च दुष्कृतकर्मिणः ।
 मुच्यन्ते सर्वपापेभ्यः सूर्यलोकं प्रवान्ति च ॥ ३८
 आढतीर्थं ततो गच्छेत् स्नानं तत्र समाचरेत् ।
 स्नातमात्रो नरस्तत्र स्वर्गलोकमवाप्नुयात् ॥ ३९
 ततः पश्चिमतो गच्छेत् रुद्रालयमुत्तमम् ।
 तत्र स्नात्वा तु राजेन्द्र शुचिर्भूत्वा समाहितः ॥ ४०
 आह्वयन् यतेर्दद्याद्यथाविभवविस्तरम् ।
 सुष्यकेण विमानेन वायुलोकं च गच्छति ॥ ४१
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र पद्मलतातीर्थमुत्तमम् ।
 स्नातमात्रादप्सरोभिर्मोहते काष्ठमुत्तमम् ॥ ४२
 पैतमासे तु सम्प्राप्ते शुक्लपद्मे तयोद्दहौ ।
 कामदेवदिने तस्मिन्नक्षत्रां यस्तु पूजयेत् ॥ ४३
 यत्र तत्र समुत्पन्नो नरोऽत्यर्थप्रियो भवेत् ।

(क) तत्र स्नात्वा नरो राज्यं लभते नात्र संशयः
 इति पाठान्तः कश्चिदुद्दिश्यते ।

स्त्रीवल्लभो भवेच्छ्रीमान् कामदेव इवापरः ॥ ४४
 सरिहरां समासाद्य तीर्थं शक्रस्य विश्रुतम् ।
 स्नातमात्रो नरस्तत्र गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ४५
 सोमतीर्थं ततो गच्छेत् स्नानं तत्र समाचरेत् ।
 स्नातमात्रो नरस्तत्र सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४६
 सोमग्रहे तु राजेन्द्र पापक्षयकरं भवेत् ।
 वैशोक्यविश्रुतं राजन् सोमतीर्थं महाफलम् ॥ ४७
 यस्तु चान्द्रायणं कुर्यात् तत्र तीर्थं समाहितः ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा सोमलोके च गच्छति ॥ ४८
 अग्निप्रवेशं यः कुर्यात् सोमतीर्थं नराधिप ।
 लोके चानयनं वापि नासी मर्यादं हि जायते ॥ ४९
 स्नानतीर्थं ततो गच्छेत् स्नानं तत्र समाचरेत् ।
 स्नातमात्रो नरस्तत्र सोमलोके महीयते ॥ ५०
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र विष्णुतीर्थमनुत्तमम् ।
 योधनीपुरमाख्यातं विष्णोः स्नानमनुत्तमम् ।
 असुरा योधितास्तत्र वासुदेवेन कोटिभ्यः ॥ ५१
 तत्र तीर्थं समुत्पन्नं विष्णुश्रीको भवेद्दिह ।
 यद्वीरात्रोपवासेन ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥ ५२
 नर्मदादक्षिणे कूले तीर्थं परमशोभनम् ।
 कामतीर्थमिति स्नातं यत्र कामोऽक्षयश्चरम् ॥ ५३
 तस्मिंस्तीर्थं नरः स्नात्वा उपवासपरायणः ।
 कुसुमायुधरूपेण रुद्रलोके महीयते ॥ ५४
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र ब्रह्मतीर्थमनुत्तमम् ।
 यमोघमिति विख्यातं तत्र सन्तर्पयेत् पिण्डम् ।
 पौर्यमास्याममावास्यां श्राद्धं कुर्याद्यथाविधि ॥ ५५
 गजकृपा शिला तत्र तोयमध्ये व्यवस्थिता ।
 तस्मिंस्तु द्वापयेत् पिण्डान् वैशाखे तु समाहितः ॥ ५६
 स्नात्वा समाहितमना दश-भास्वयैवर्जितः ।
 दृष्यन्ति पितरस्तस्य यावत् तिष्ठति मेदिनी ॥ ५७
 सिद्धेश्वरं ततो गच्छेत् स्नानं तत्र समाचरेत् ।
 स्नातमात्रो नरस्तत्र गाणपत्यपदं लभेत् ॥ ५८
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र शिङ्गो यत्र जनार्दनः ।
 तत्र स्नात्वा नरो भक्त्या विष्णुलोके महीयते ॥ ५९
 यत्र नारायणो देवो सुनीनां भावितात्मनाम् ।
 स्वात्मानं दर्शयामास लिङ्गं तत् परमं पदम् ॥ ६०
 यद्वीर्यवान् ततो गच्छेत् सर्वपापविनाशनम् ।

ज्ञानं दानञ्च तत्रैव ब्राह्मणानाञ्च भोजनम् ॥ ६१
 पिण्डप्रदानञ्च कृतं प्रेत्यान्तफलप्रदम् ।
 त्रिवन्धकेण तोयेन यक्षसं अपयेद्भिजः ॥ ६२
 अङ्गोलमूले दद्याच्च पिण्डांश्चैव यथाविधि ।
 तारिताः पितरस्तेन दध्यन्त्याचन्द्र-तारकम् ॥ ६३
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र तापसेश्वरमुत्तमम् ।
 तत्र खाला तु राजेन्द्र प्राप्नुयात् तपसः फलम् ॥ ६४
 शुक्रतीर्थं ततो गच्छेत् सर्वपापविनाशनम् ।
 नास्ति तेन समं तीर्थं नर्मदायां शुचिष्ठिर ॥ ६५
 इर्यनात् स्पर्शनात् तस्य खानाहनात् तपोजपात् ।
 होमाश्चैवोपवासाञ्च शुक्रतीर्थं भक्षत् फलम् ॥ ६६
 वोजनं तत् कृतं क्षेत्रं देव-गन्धर्वैर्वितम् ।
 शुक्रतीर्थमिति ख्यातं सर्वपापविनाशनम् ॥ ६७
 पादपात्रेण दृष्टेन ब्रह्महत्यां व्यपोहति ।
 दिव्या सद्यः सदा भर्गस्तत्र तिष्ठति शङ्करः ॥ ६८
 कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां वैशाखे मासि सुव्रत ।
 लोकात् स्वकादिनिष्क्रम्य तत्र सन्निहितो हरः ॥ ६९
 देव-दानव-गन्धर्वाः सिद्ध-विद्याधरास्तथा ।
 गणाध्याप्यरसो नागास्तत्र तिष्ठन्ति पुङ्गवाः ॥ ७०
 रक्षितं हि यथा वस्त्रं शुक्रं भवति वारिणा ।
 आलम्बनितं पापं शुक्रतीर्थं व्यपोहति ॥ ७१
 ज्ञानं दानं तपः आहमनन्तं तत्र दृश्यते ।
 शुक्रतीर्थात् परं तीर्थं न भूतं न भविष्यति ॥ ७२
 पूर्वं वयसि कर्माणि कृत्वा पापानि मानवः ।
 अहोरात्रोपवासिन शुक्रतीर्थं व्यपोहति ॥ ७३
 कार्तिकस्य तु मासस्य कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।
 वृतेन स्नापयेद्देवमुपोष्य परमेश्वरम् ॥ ७४
 एकविंशत्कुलोपतो न अवेदीश्वरालयात् ।
 तपसा ब्रह्मचर्येण यज्ञैर्दानेन वा पुनः ।
 न तां गतिमवाप्नोति शुक्रतीर्थं तु यां लभेत् ॥ ७५
 शुक्रतीर्थं महातीर्थमृषि-सिद्धनिषिवितम् ।
 तत्र खाला नरो राजन् पुनर्जन्म न विन्दति ॥ ७६
 अवने वा चतुर्दश्यां संक्रान्तौ विषुवे तथा ।
 खाला तु उपोवासः सन् विजिताला समाहितः ॥ ७७
 दानं दद्याद्दययाशक्तिं प्रीयतां हरि-शङ्करौ ।
 एतत्तीर्थप्रभावेण सर्वं भवति चाक्षयम् ॥ ७८

अनाद्यं दुर्गतं विप्रं नाश्वन्तमथापि वा ।
 उदाहयति वस्तोर्थं तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ ७९
 यावत् तद्गोमसंस्था तु तत्प्रसूतिकुक्षेषु च ।
 तावदर्धसहस्राणि रुद्रलोके महीयते ॥ ८०
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र यमतीर्थमनुत्तमम् ।
 कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां माघमासे शुचिष्ठिर ॥ ८१
 ज्ञानं कृत्वा गन्तभीती न पश्येद्योनिमुत्तमम् ।
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र एरण्डीतीर्थमुत्तमम् ॥ ८२
 सङ्गमे तु नरः खाला उपवासपरावणः ।
 ब्राह्मणं भोजयेदिकं कीटिर्मवति भोजिताः ॥ ८३
 एरण्डीसङ्गमे खाला भक्तिभावानुरक्षितः ।
 मत्तिकां शिरसि स्नाप्य श्रवणाञ्च च तज्जलम् ।
 नर्मदोदकसंमिश्रं मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥ ८४
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र तीर्थं कलोलकेश्वरम् ।
 गङ्गावतरते तत्र दिने पुण्ये न संशयः ॥ ८५
 तत्र खाला च पीत्वा च दत्त्वा चैव यथाविधि ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो ब्रह्मलोके महीयते ॥ ८६
 नन्दितीर्थं ततो गच्छेत् तत्र ज्ञानं समाचरेत् ।
 प्रीयते तस्य नन्दीशः सोमलोके महीयते ॥ ८७
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र तीर्थं नन्दनरकं शुभम् ।
 तत्र खाला नरो राजन् नरकं नैव पश्यति ॥ ८८
 तज्जिंस्तीर्थं तु राजेन्द्र खान्यस्त्रीनि विनिश्चिपेत् ।
 अपवान् जायते लोके धनभोगसमन्वितः ॥ ८९
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र कपिलातीर्थमुत्तमम् ।
 तत्र खाला नरो राजन् गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ९०
 ज्येष्ठमासे तु सम्भाषे चतुर्दश्यां विशेषतः ।
 तत्रोपोष्य नरो भक्ष्या दत्त्वा दीपं वृतेन तु ॥ ९१
 वृतेन स्नापयेद्दुर्गं सप्ततं श्रीफलं ददेत् ।
 घण्टाभरणसंयुक्तां कपिलां वै प्रदापयेत् ॥ ९२
 सर्वाभरणसंयुक्ताः सर्वदेवनमस्कृतः ।
 शिवतुल्यबलो भूत्वा शिववत् क्रीडते सदा ॥ ९३
 अङ्गारकदिने प्राप्ते चतुर्ध्यान्तु विशेषतः ।
 स्नापयित्वा शिवं दद्याद्ब्राह्मणीभ्यस्तु भोजनम् ॥ ९४
 सर्वभोगसमायुक्तो विमाने सार्वकामिके ।
 गत्वा यत्रस्य भवनं यत्रेण सद्य मोहते ।
 ततः स्वर्गात् परिभ्रष्टो धनवान् भोगवान् भवेत् ॥ ९५

अङ्गारकनवम्यान्तु समावास्यां तथैव च ।
 ज्ञापयेत् तत्र यत्नेन कृपवान् सुभगो भवेत् ॥ ८६
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र गणेश्वरमनुत्तमम् ।
 श्रावणे मासि सम्प्राप्ते कृष्णपक्षे (क)चतुर्दशौ ॥ ८७
 ज्ञातमात्रो नरस्तत्र ब्रह्मलोकं महीयते ।
 पिङ्गणां तर्पणं कृत्वा मुच्यते स ऋणवशात् ॥ ८८
 गङ्गेश्वरसमीपे तु गङ्गावहनमुत्तमम् ।
 सकामो वा असकामो वा तत्र ज्ञात्वा तु मानवः ।
 साजस्यजनितैः पापैर्मुच्यते नात्र संशयः ॥ ८९
 तस्य वै पश्चिमे भागे समीपे नातिदूरतः ।
 द्वापद्विधेः किञ्चिन् तीर्थं त्रिषु लोकेषु विद्युतम् ॥ ९०
 उपोष्य राजनीशेकां मासि भाद्रपदे शुभे ।
 समावास्यां नरः ज्ञात्वा पूजयेद्गोतृजघ्जम् ॥ ९१
 काञ्चनेन विमानेन किङ्किणीजातमालिना ।
 गत्वा रुद्रपुरं रम्यं रुद्रेण सह मोदते ॥ ९२
 सर्वत्र सर्वदिवसे ज्ञानं तत्र समाचरेत् ।
 पिङ्गणां तर्पणं कृत्वा चाश्वमेधफलं लभेत् ॥ ९३

इति श्रीकौर्म महामुखाय उपरिभागे
 नक्षत्रादीर्यमाहात्म्ये एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

चत्वारिंशोऽध्यायः ।

मार्कण्डेय उवाच ।

ततो गच्छेत् राजेन्द्र भृगुतीर्थमनुत्तमम् ।
 तत्र देवं भृगुर्महं रुद्रमाराधयत् पुरा ।
 इमं नात् तस्य देवस्य सद्यः पापात् प्रमुच्यते ॥ १
 एतत् क्षीरं सुविपुलं सर्वपापप्रणाशनम् ।
 तत्र ज्ञात्वा देवं यान्ति ये मृतास्तेऽपुनर्मवाः ॥ २
 उपानह्य तत्रा युग्मं देवमन्त्रं काञ्चनम् ।
 शोभनञ्च यथाशक्ति तदस्याहयमुच्यते ॥ ३
 चरन्ति सर्वद्वानानि यच्च दानं तपः क्रिया ।
 न चरेद्दयत् तपस्तप्तं भृगुतीर्थं युधिष्ठिर ॥ ४
 तस्यैव तपस्येण तुष्टेन त्रिपुरारिणा ।
 सान्निध्यं तत्र कथितं भृगुतीर्थं युधिष्ठिर ॥ ५

(क) शुक्लः च इति वा पाठः ।

ततो गच्छेत् राजेन्द्र गौतमेश्वरमुत्तमम् ।
 यत्नाराधय त्रिशूलाहं गौतमः सिद्धिमाप्नुयात् ॥ ६
 तत्र ज्ञात्वा नरो राजन्नुपवासपरायणः ।
 काञ्चनेन विमानेन ब्रह्मलोकं महीयते ॥ ७
 उपोष्य ततो गच्छेच्छाश्वतं पद्माम्बुजात् ।
 न जानन्ति नरा मूढा विष्णोर्मायाविद्योहिताः ॥ ८
 धौतपापं ततो गच्छेद्धौतं यत्र तृषण तु ।
 नक्षत्राद्यां स्थितं राजन् सर्वपातकनाशनम् ।
 तत्र तीर्थं नरः ज्ञात्वा ब्रह्महत्यां विमुच्यते ॥ ९
 तत्र तीर्थं तु राजेन्द्र प्राणत्यागं करोति यः ।
 चतुर्भुजस्त्रिनेत्रश्च हरतुल्यबली भवेत् ॥ १०
 वसेत् कल्पायुतं सायं शिवतुल्यपराक्रमः ।
 कालेन महता जातः पृथिव्यामेकराड्भवेत् ॥ ११
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र चंसतीर्थमनुत्तमम् ।
 तत्र ज्ञात्वा नरो राजन् ब्रह्मलोकं महीयते ॥ १२
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र यत्र सिद्धो जगद्देवः ।
 वराहतीर्थमाख्यातं विष्णुलोकगतिप्रदम् ॥ १३
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र चन्द्रतीर्थमनुत्तमम् ।
 पौर्णमास्यां विधेयं ज्ञानं तत्र समाचरेत् ।
 ज्ञातमात्रो नरस्तत्र चन्द्रलोकं महीयते ॥ १४
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र कन्यातीर्थमनुत्तमम् ।
 ज्ञात्वा तत्र नरो राजन् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १५
 शुक्लपक्षे वृत्तीयायां ज्ञानं तत्र समाचरेत् ।
 ज्ञातमात्रो नरस्तत्र पृथिव्यामेकराड्भवेत् ॥ १६
 देवतीर्थं ततो गच्छेत् सर्वदिवनमस्त्रतम् ।
 तत्र ज्ञात्वा च राजेन्द्र देवतेः सह मोदते ॥ १७
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र त्रिखित्तीर्थमनुत्तमम् ।
 यत् तत्र दीयते दानं सर्वं कोटिगुणं भवेत् ॥ १८
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र तीर्थं पैतामहं शुभम् ।
 यत् तत्र दीयते साहं सर्वं तस्याहयं भवेत् ॥ १९
 सावित्रीतीर्थमासाद्य यस्तु प्राणान् परित्यजेत् ।
 विधूय सर्वपापाणि ब्रह्मलोकं महीयते ॥ २०
 मगधरन्तु तत्रैव तीर्थं परमशोभनम् ।
 तत्र ज्ञात्वा नरो राजन् रुद्रलोकं महीयते ॥ २१
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र मानसं तीर्थमुत्तमम् ।
 तत्र ज्ञात्वा नरो राजन् रुद्रलोकं महीयते ॥ २२

ततो गच्छेत् राजेन्द्र कल्पतीर्थमनुत्तमम् ।
 द्वात्रिंशत् ततो राजन् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २३
 सर्गविन्दुं ततो गच्छेत् तीर्थं दिवनमस्तुतम् ।
 तत्र द्वात्रिंशत् ततो राजन् दुर्गतिं वै न पश्यति ॥ २४
 अप्सरेषु ततो गच्छेत् स्नानं तत्र समाचरेत् ।
 त्रौड्गतिं नाकलोकस्थो ह्यप्सरोभिः स मोहते ॥ २५
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र भारभूतिमनुत्तमम् ।
 उपोषितो यजेतेषु रुद्रलोके महीयते ।
 अग्निंस्तोत्रं श्रुत्वा राजन् गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥ २६
 कार्तिके मासि द्वेयमर्चयेत् पार्वतीपतिम् ।
 अश्वमेधाह्वयगुणं प्रवहन्ति मनोषिणः ॥ २७
 त्रयमं यः प्रयच्छेत् तत्र कुन्देन्दुसप्रभम् ।
 त्रयमुत्तेन यानेन रुद्रलोकं स गच्छति ॥ २८
 एतत् तीर्थं समासाद्य यस्तु प्राणान् परित्यजेत् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो रुद्रलोकं स गच्छति ॥ २९
 जलप्रेषणं यः कुर्यात् तस्मिंस्तोत्रं नराधिप ।
 हंसमुत्तेन यानेन स्वर्गलोकं स गच्छति ॥ ३०
 एरण्डा नर्मदायास्तु सङ्गमं लोकत्रियुतम् ।
 तत्र तीर्थं महापुण्यं सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ३१
 उपवासपरो भूत्वा नित्यं व्रतपरायणः ।
 तत्र द्वात्रिंशत् राजेन्द्र मुच्यते ब्रह्महत्याया ॥ ३२
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र नर्मदादधिसङ्गमम् ।
 जमदग्निमिति स्थातुं सिद्धो यत्र जनाईनः ॥ ३३
 तत्र द्वात्रिंशत् ततो राजन् नर्मदादधिसङ्गमे ।
 त्रिगुणह्यश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ३४
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र विमलेश्वरमुत्तमम् ।
 तत्र द्वात्रिंशत् ततो राजन् रुद्रलोके महीयते ॥ ३५
 ततोपवासं यः कृत्वा पश्येत् विमलेश्वरम् ।
 सप्तजन्मकृतं पापं हित्वा याति शिवालयम् ॥ ३६
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र अलकातीर्थमुत्तमम् ।
 उपोष्य रजनीमेकां नियतो नियताशनः ।
 अथ तीर्थं य माहात्म्यमुच्यते ब्रह्महत्याया ॥ ३७
 एतानि तत्र संक्षेपात् प्राधान्यात् कथितानि च ।
 न यथा विस्तरादस्तु संख्या तीर्थेषु पाण्डव ॥ ३८
 एषा पवित्रा विपुला नदी त्रैलोक्यविश्रुता ।
 नर्मदा हरितां चेष्टा महादेवस्य वत्सला ॥ ३९

भगवा संखरेद्वस्तु नर्मदां वै युधिष्ठिर ।
 चाम्पावण्यतं सायं समते नात्र संशयः ॥ ४०
 अश्वमेधानाः पुण्या नास्तिक्यं घोरमाश्रिताः ।
 पतन्ति नरके घोरं इत्याह परमेश्वरः ॥ ४१
 नर्मदां सेवते नित्यं स्वयं देवो महेश्वरः ।
 तेन पुण्या नदी चेवा ब्रह्महत्यापहारिणी ॥ ४२
 इति श्रीकौर्मो महापुराणे उपरिभागे नर्मदा-
 माहात्म्यं नाम चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

इदं त्रैलोक्यविख्यातं तीर्थं नैमिषमुत्तमम् ।
 महादेवप्रियतरं महापातकनाशनम् ॥ १
 महादेवं दिदृक्षुषामपीणां परमेष्ठिना ।
 ब्रह्मणा निर्मितं स्थानं तपस्तप्तं दिजोत्तमाः ॥ २
 नरीचयोऽत्रयो विप्रा वसिष्ठाः क्रतवस्तथा ।
 भृगवोऽङ्गिरसः पूर्वं ब्रह्माणं कमलोद्भवम् ॥ ३
 समेता सर्ववरदं चतुर्भूतिं चतुर्भुजम् ।
 पृच्छन्ति प्रणिपत्येनं विश्वकर्माणमव्ययम् ॥ ४

षट्कुलीवा जघुः ।

भगवन् देवमीशानं तमेवैकं कपर्दिनम् ।
 केनोपायेन पश्येम ब्रूहि देव नमस्तव ॥ ५

ब्रह्मोवाच ।

सर्वं महत् समासध्वं वाङ्मनोदोषवर्जिताः ।
 दिशश्च यः प्रवक्ष्यामि यस्मिन् देशे चरिष्यथ ॥ ६
 मुक्ता मनोमयं चक्रं संस्पृष्ट्वा तानुवाच च ।
 क्षिप्रमेतन्मया चक्रमनुव्रजत मा चिरम् ॥ ७
 यत्रास्य नेमिः शीर्येत स दिशस्तपसः शुभः ।
 ततो मुनोच तच्चक्रं ते च तत् समनुव्रजन् ॥ ८
 तस्य वै व्रजतः क्षिप्रं यत्र नेमिरशीर्येत ।
 नैमिषं तत् कृतं नाम्ना पुण्यं सर्वत्र पूजितम् ॥ ९
 सिद्ध-चारणसङ्कीर्णं यच्च-गन्धर्वसेवितम् ।
 स्थानं भगवतः शङ्कोरेतनैमिषमुत्तमम् ॥ १०
 यत्र देवाः सगन्धर्वाः सयसोरग-राक्षसाः ।
 तपस्तप्ता पुरा देवा केमिरे प्रवरान् वरान् ॥ ११

इमं देवं समान्निव्य षट्कुलीयाः समाहिताः ।
 वनेणाराध्य देवेशं दृष्टवन्तो महेश्वरम् ॥ १२
 यत्र दानं तपस्तप्तं श्राद्ध-वागादिकञ्च यत् ।
 एकैकं नाशयेत् पापं सप्तजन्मकृतं तथा ॥ १३
 यत्र पूर्वं स भगवानृषीणां सत्रमासताम् ।
 स वै प्रोवाच ब्रह्माण्ड पुराणं ब्रह्माभावितम् ॥ १४
 यत्र देवो महादेवो रुद्राणां किञ्च विश्वदृक् ।
 इमतेऽद्यापि भगवान् प्रमथैः परिवारितः ॥ १५
 यत्र प्राणान् परित्यज्य मियमेन दिजातयः ।
 ब्रह्मलोकं गमिष्यन्ति यत्र गत्वा न जायते ॥ १६
 यत्रैव तीर्थप्रवरं जाप्येश्वरमिति श्रुतम् ।
 जलाप रुद्रमनिधं यथा नन्दी महागणः ॥ १७
 प्रीतस्तस्य महादेवो देव्या सह पिनाकदृक् ।
 इहावात्मसमानत्वं नृत्यवद्भनमेव च ॥ १८
 यभूदृषिः स धर्मात्मा शिखादो नाम धर्मवित् ।
 आराधयन्महादेवं पुत्राद्यं वृषभध्वजम् ॥ १९
 तस्य वर्षसहस्रान्ते तप्यमानस्य विश्वदृक् ।
 ब्रह्मैः सोमो गणवतो वरदोऽस्मीत्यभाषत ॥ २०
 स वने वरमौघानं वरेण्यं गिरिजापतिम् ।
 यद्योजिनं नृत्युहीनं वाचि पुत्रं तदा समम् ॥ २१
 तत्रास्त्वित्याह भगवान् देव्या सह महेश्वरः ।
 पश्यतस्तस्य विप्रर्षरन्तर्धानं गतो हरः ॥ २२
 ततो विवदुः स्त्रां भूमिं शिखादो धर्मवित्तमः ।
 सकर्षं क्षात्रक्षेत्रोर्ध्वीं भित्त्वादृश्यत धोभनः ॥ २३
 सर्वर्षकोऽगस्त्यप्रस्थः कुमारः प्रहसन्निव ।
 जपसावण्यसम्पन्नस्तेजसा भासवन् दिशः ॥ २४
 कुमारतुल्योऽप्रतिभो मेघमन्धोरवा गिरा ।
 शिखादं तात तातेति प्राह नन्दी पुनःपुनः ॥ २५
 तं दृष्ट्वा नन्दनं जातं शिखादः परिप्लवजे ।
 मुनीनां दर्शयामास तत्राश्वमनिवासिनाम् ॥ २६
 जातकर्मोदिकाः सर्वाः त्रिवास्तस्य चकार ह ।
 उपनीय यथाशास्त्रं वेदमध्यापयत् स्वयम् ॥ २७
 यधीतवेदो भगवान् नन्दी सतिमनुत्तमान् ।
 यजे महेश्वरं दृष्ट्वा जेष्ये नृत्यमिति प्रभुम् ॥ २८
 स गत्वा सागरं पुष्पमेकाग्रः अन्त्यान्वितः ।
 जलाप रुद्रमनिधं महेशासक्तमानसः ॥ २९

तस्य कीर्त्याह पूर्णायां यक्षुरो भक्तवत्सलः ।
 आगत्य सायः सगणो वरदोऽस्मीत्यभाषत ॥ ३०
 स वने पुनरेवेशं जपेयं कीटिमौश्वरम् ।
 तावदायुर्महादेवं दिङ्हीति वरमौश्वर ॥ ३१
 एवमस्त्विति सम्भोष्य देवोऽप्यन्तरधीयत ।
 जलाप कीटिं भगवान् भूयस्तद्वतमानसः ॥ ३२
 द्वितीयायाह कीर्त्यां वै पूर्णायाह वृषध्वजः ।
 आगत्य वरदोऽस्मीति प्राह भूतगणैर्वृतः ॥ ३३
 तृतीयां जपुमिच्छामि कीटिं भूयोऽपि यक्षुर ।
 तत्रास्त्वित्याह विश्वात्मा देव्या चान्तरधीयत ॥ ३४
 कीटिप्रयेऽह सम्पूर्णं देवः प्रीतमना भयम् ।
 आगत्य वरदोऽस्मीति प्राह भूतगणैर्वृतः ॥ ३५
 जपेयं कीटिमन्यां वै भूयोऽपि तव तेजसा ।
 इत्युक्ते भगवानाह न जपेयं त्वया पुनः ॥ ३६
 यमरो जरवा त्यक्तो मम पार्श्वगतः सदा ।
 महागणपतिर्देव्याः पुत्रो भव महेश्वरः ॥ ३७
 योगीश्वरो योगनेत्रो गणानामीश्वरेश्वरः ।
 सर्वलोकाधिपः श्रीमान् सर्वज्ञो महेशान्वितः ॥ ३८
 ज्ञानं तन्मामकं दिव्यं हस्तामलकवत् तव ।
 आभूतसंभ्रवस्थायी ततो यास्यसि तत्पदम् ॥ ३९
 एतदुक्त्वा महादेवो गणानाह्वय यक्षुरः ।
 यभिषिकेण युक्तेन नन्दीश्वरमयोजयत् ॥ ४०
 सदाहवामास च तं स्वयमेव पिनाकदृक् ।
 मरुताह शुभां कन्यां सुयशेति च विश्रुताम् ॥ ४१
 एतज्जाप्येश्वरं स्थानं दिवदेवस्य शूलिनः ।
 यत्र तत्र मृतो मर्त्यो रुद्रलोके महीयते ॥ ४२

इति श्रीकौर्म महापुराणे उपरिभागे
 नैमिषारण्ये जाप्येश्वरमाहात्म्ये
 एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

यत्रैव तीर्थप्रवरं जाप्येश्वरमपीपतः ।
 नाम्ना यक्षुनहं पुण्यं सर्वपापप्रणाशनम् ॥ १
 त्रिरात्रमुषितस्तत्र पूजयित्वा महेश्वरम् ।

सर्वपापविशुद्धात्मा रुद्रलोके महीयते ।
 अन्यच्च तीर्थप्रवरं यज्ञस्यामिततेजसः ।
 महाभैरवमित्युक्तं महापातकनाशनम् ॥ ३
 तीर्थानाञ्च परं तीर्थं वितस्ता परमा नदी ।
 सर्वपापहरा पुण्या स्वमेव गिरीन्द्रका ॥ ४
 तीर्थं पशुतपो नाम यक्षीरमिततेजसः ।
 यत्र देवादिदेवेन यज्ञाभं पूजितो भवः ॥ ५
 पिण्डदानादिकं तत्र प्रेत्यानन्दसुखप्रदम् ।
 नृतस्तत्राथ निवमाऽऽज्ञां लोके महीयते ॥ ६
 कावावरोहणं नाम महादेवालयं शुभम् ।
 यत्र माहेश्वरा यन्मो मुनिभिः सम्पवर्जिताः ॥ ७
 आशं दानं तपो होम उपवासस्तथाशुचः ।
 परित्यजति यः प्राणान् रुद्रलोके स गच्छति ॥ ८
 अन्यच्च तीर्थप्रवरं कन्यातीर्थमनुत्तमम् ।
 तत्र गत्वा त्यजन् प्राणां लोकानाप्नोति ब्राह्मणान् ॥ ९
 कामदम्बस्य च शुभं रामस्याङ्गिष्टकर्मणः ।
 तत्र स्नात्वा तीर्थवरे गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १०
 महाकालमिति स्नातं तीर्थं लोकेषु विश्रुतम् ।
 गत्वा प्राणान् परित्यज्य गच्छत्यमवाप्नुयात् ॥ ११
 गुह्याहुस्तमं तीर्थं नकुलीश्वरमुत्तमम् ।
 तत्र सन्निहितः श्रीमान् भगवान् नकुलीश्वरः ॥ १२
 हिमवच्छिखरे रम्ये गङ्गादारे सुयोगने ।
 दिव्या सद्य महादेवो नित्यं यिष्येद्य संततः ॥ १३
 तत्र स्नात्वा महादेवं पूजयित्वा तृप्तलवम् ।
 सर्वपापात् प्रमुच्येत नृतस्तत्त्वज्ञानमाप्नुयात् ॥ १४
 अन्यच्च देवदेवस्य स्नानं पुण्यतमं शुभम् ।
 भीमेश्वरमिति स्नातं गत्वा मुच्यते पातकम् ॥ १५
 तत्रान्यसखवेगाद्याः सखेहः पापनाशनः ।
 तत्र स्नात्वा च पीत्वा च मुच्यते ब्रह्मचर्यवा ॥ १६
 सर्वेषामपि त्रैलोक्यां तीर्थानां परमा पुरी ।
 गङ्गा वाराणसी दिव्या कोटिकोव्युताधिका ॥ १७
 तस्याः पुरस्तादाद्यात्मं भाषितं वो मवा सिद्धि ।
 गङ्गायाम् समते मुक्तिं योगिनाप्येकजम्बवा ॥ १८
 एते प्राधान्यतः प्रोक्ता दिवाः पापहरा नृपान् ।
 गत्वा संशालयेत् पापं जन्मान्तरयतेः कृतम् ॥ १९
 यः स्रग्भान् परित्यज्य तीर्थसेवां करोति हि ।

न तस्य फलते तीर्थमिह लोके परत्र च ॥ २०
 प्रायश्चित्ती च विधुरस्तथा वायावरो यही ।
 प्रकुर्यात् तीर्थसंसेवां यक्षान्यस्तादृशो जनः ॥ २१
 सहाभिर्वा सपत्नीको गच्छेत् तीर्थानि यत्नतः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो यक्षोक्ता गतिमाप्नुयात् ॥ २२
 ऋणानि त्रीन्पातकान्य कुर्वादा तीर्थसेवनम् ।
 विधाव हस्तिं पुच्छाणां भार्यां तेषु निधाय च ॥ २३
 प्रायश्चित्तप्रसङ्गेन तीर्थमाहात्म्यमौरितम् ।
 यः पठेच्छुवादापि सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २४
 इति श्रीकौर्म महापुराणे उपरिभागे तीर्थ-
 माहात्म्यं नाम द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

एतदाकर्ण्य विज्ञानं नारायणमुदिरितम् ।
 कूर्मैकपधरं देवं परच्छुर्मुनयः प्रभुम् ॥ १
 ऋषय ऊचुः ।
 कथितो भवता यन्मो मोक्षज्ञानं सविस्तरम् ।
 लोकानां सर्गविस्तारो वंशो मन्वन्तराणि च ॥ २
 इदानीं देवदेवेन प्रलयं वक्तुमर्हसि ।
 भूतानां भूतमव्ययं यथापूर्वं लवोदितम् ॥ ३
 सूत उवाच ।
 श्रुत्वा तेषां तदा वाक्यं भगवान् कूर्मैकपधक ।
 व्याजहार महायोगी भूतानां प्रतिसृष्टम् ॥ ४
 कूर्म उवाच ।
 नित्यो नैमित्तिकश्चैव प्राकृतात्यन्तिकौ तथा ।
 चतुर्धा च पुराणैऽस्मिन् प्रोच्यते प्रतिसृष्टः ॥ ५
 योऽयं संहृष्टते नित्यं लोके भूतस्यस्त्वित् ।
 नित्यः सहीर्ष्यते गङ्गा मुनिभिः प्रतिसृष्टः ॥ ६
 ब्राह्मो नैमित्तिको नाम कल्पान्ते यो भविष्यति ।
 त्रैलोक्यस्यास्य कथितः प्रतिसर्गो मनीषिभिः ॥ ७
 महदायं विशेषान्तं वहा संजाति संशयम् ।
 प्राकृतः प्रतिसर्गोऽयं प्रोच्यते कालचिन्तकैः ॥ ८
 ज्ञानादात्यन्तिकः प्रोक्तो योगिनः परमात्मनि ।
 प्रलयः प्रतिसर्गोऽयं कालचिन्तापरैर्दिनैः ॥ ९
 आत्यन्तिकस्तु कथितः प्रलयो ज्ञानसाधनः ।
 नैमित्तिकमिदानीं यः कञ्चिद्विषयं समासतः ॥ १०

चतुर्दशसहस्रान्ते सम्प्राप्ते प्रतिसृष्टे ।
 स्वात्मसंस्थाः प्रजाः कर्तुं प्रतिपेदे प्रजापतिः ॥ ११
 ततोऽभवत् जनाष्टष्टिसौम्रा वा यतवार्धिकी ।
 भूतचवकरो घोरा सर्वभूतचवकरो ॥ १२
 ततो बान्यल्पसाराणि सत्त्वानि पृथिवीतले ।
 तानि चापे प्रक्षोवन्ते भूमिलसुपवान्ति च ॥ १३
 सप्तरश्मिरथो भूमा समुत्तिष्ठन् दिवाकरः ।
 सप्तस्ररश्मिर्भवति पिवन्नद्यो गमस्तिभिः ॥ १४
 तस्य ते रश्मयः सप्त पिवन्त्यम्बु महाहवि ।
 तेनाहारेण ते दीप्ताः सूर्याः सप्त भवन्ति हि ॥ १५
 ततस्ते रश्मयः सप्त शीघ्रविला चतुर्दशम् ।
 चतुर्लोकमिदं सर्वं दहन्ति शिखिनी वधा ॥ १६
 व्याधुवन्तश्च ते दीप्ता जर्णवाचः स्ररश्मिभिः ।
 दीप्यन्ते भास्कराः सप्त युगान्ताग्निप्रदीपिताः ॥ १७
 ते सूर्या वारिणा दीप्ता बहुसाक्षरश्मयः ।
 खं समावृत्य तिष्ठन्ति प्रदहन्ती वसुन्धराम् ॥ १८
 ततस्तेषां प्रतापेन दह्यमाना वसुन्धरा ।
 साहि-नद्यर्थव-दोषा निक्षेहा सम्पद्यते ॥ १९
 मरीचिभिः प्रदीप्ताभिः सन्तताभिः समन्ततः ।
 पथशोभंश्च सन्नाभिस्तियैकु वैव समावृतम् ॥ २०
 सूर्याग्निना प्रमृष्टानां संमृष्टानां परस्परम् ।
 एकलसुपयातानामेकज्वालं भवत्युत ॥ २१
 सर्वलोकप्रणाशश्च शोभिमूला तु मण्डली ।
 चतुर्लोकमिदं सर्वं निर्दहत्याशु तेजसा ॥ २२
 ततः प्रक्षीने सर्वेस्मिन् जङ्गमे स्वावरे तथा ।
 निवृत्ता निवृत्ता भूमिः कूर्मपृष्ठा प्रकाशते ॥ २३
 स्रग्धरीषनिवाभाति सर्वमापूरितं जगत् ।
 सर्वमेतत् तदर्चिभिः पूर्णं जाज्वल्यति पुनः ॥ २४
 पाताली वानि सत्त्वानि महोदधिगतानि च ।
 तत्र तानि प्रक्षोवन्ते भूमिलसुपवान्ति च ॥ २५
 दीपाश्च पर्वताश्चैव वर्णाण्यथ महोदधीन् ।
 तान् सर्वान् भक्षसाक्षके सप्तात्मा पावकः प्रभुः ॥ २६
 समुद्रेभ्यो नदीभ्यश्च पातालीभ्यश्च सर्वत्रः ।
 पिवन्नपः समिहोऽग्निः पृथिवीमाश्रितोऽज्ज्वलत् ॥ २७
 ततः संवर्तकः घेलानतिक्रम्य महांस्तथा ।
 लोकान् दहति दीप्तात्मा स्रग्धरीजीविच्छ्रितः ॥ २८

च दग्धा पृथिवी देवो रसातलमधोभवत् ।
 यधस्तात् पृथिवी दग्धा दिवमूर्ध्वं दृश्यति ॥ २९
 दोजनानां यतानीह सहस्रास्त्युतानि च ।
 उत्तिष्ठन्ति शिखास्तस्य वक्त्रेः संवर्तकस्य तु ॥ ३०
 गन्धर्वाश्च पिशाचाश्च सवधोरगराक्षसान् ।
 तदा दहत्यथो दीप्तः काशरुद्रप्रणोदितः ॥ ३१
 भूर्लोकश्च भुवर्लोकं स्वर्लोकश्च तथा मरुः ।
 दहेदग्निं काशान्निः काशाविष्टतनुः स्वयम् ॥ ३२
 व्याप्तयेतेषु लोकेषु तिर्यगूर्ध्वमशानिना ।
 तत् तेजः समनुप्राप्य कृत्वां जगदिदं ग्रैः ।
 पयोशुद्धनिभं सर्वं तदा वैकं प्रकाशते ॥ ३३
 ततो गजकुलीनादास्तडिद्धिः समकङ्कताः ।
 उत्तिष्ठन्ति तदा व्योम्नि घोराः संवर्तका घनाः ॥ ३४
 कैचिन्नीलोत्पलश्यामाः कैचित् कुमुदसन्निभाः ।
 धूमवर्णास्तथा कैचित् कैचित् पीताः पयोधराः ॥ ३५
 कैचिद्रासभवर्णास्तु साक्षारसन्निभाः परे ।
 यङ्ग-कुन्दनिभास्तान्ये जात्यज्जननिभास्तथा ॥ ३६
 मनःशिलाभास्तान्ये च कपोतसदृशाः परे ।
 कैचिद्रुद्राक्षवर्णाभास्तान्ये शीरसन्निभाः ॥ ३७
 तथा कर्णूरवर्णाश्च भिन्नाज्जननिभास्तथा ।
 इन्द्रगोपनिभाः कैचिदरितालनिभास्तथा ।
 इन्द्रचापनिभाः कैचिदुत्तिष्ठन्ति घना दिवि ॥ ३८
 कैचित् पर्वतसङ्काशाः कैचिदजकुलीपमाः ।
 कूटागरनिभास्तान्ये कैचिन्नीनकुलीदहाः ॥ ३९
 बहुक्षपा शीरक्षपा शीरक्षरनिमाद्भिः ।
 तदा जलधराः सर्वे पूरयन्ति नभस्तलम् ॥ ४०
 ततस्ते जलदा घोरा राविणो भास्करात्मजाः ।
 सप्तधासक्ततात्मानं तमस्मिं प्रमथन्त्युत ॥ ४१
 ततस्ते जलदा वर्षं मुकुन्तीह महारवम् ।
 सुवीरमग्निं सर्वं नाशयन्ति च पावकम् ॥ ४२
 प्रवृत्तेस्तेस्तदात्यर्थमश्वसा पूर्यते जगत् ।
 चक्षुस्तेजोऽभिभूतात्मा तदाग्निः प्रविशत्यपः ॥ ४३
 गृहे चान्नो वर्षयतेः पयोदाः चवसश्च वाः ।
 प्रावसन्ती जगत् सर्वं महानजसपरिखैः ॥ ४४
 धाराभिः पूरयन्तीदं मोद्यमानाः स्वयन्मुवा ।
 यत्यन्तसखिनीवास्तु वेद्या इव महोदधेः ।

आदिद्वीपा ततः पृथ्वी जलोः संकाशते चरैः ॥ ४५
 आदित्यरश्मिभिः पौतं जलमग्नेषु तिष्ठति ।
 पुनः पतति तद्भूमौ पूर्यन्ते तेन चार्णवाः ॥ ४६
 ततः समुद्राः स्वां वेष्टामतिक्रान्तास्तु कल्पायः ।
 पर्वताश्च विक्षीयन्ते मही चाप्सु निमज्जति ॥ ४७
 तस्मिन्नेकार्णवे बोधे नष्टे स्वावर-जङ्गले ।
 योगनिद्रां समाख्याय शैते देवो जगत्पतिः ॥ ४८
 चतुर्दुर्गसहस्रान्तं कल्पमाहर्म्मनीषिणः ।
 वाराहो वर्तते कल्पो वक्ष्य विस्तर ईरितः ॥ ४९
 असंख्यातास्तथा कल्पा ब्रह्म-विष्णु-पिवात्मकाः ।
 कविता हि पुराणेषु मुनिभिः कावचिन्तकैः ॥ ५०
 सात्त्विकेष्वथ कल्पेषु माहात्म्यमधिकं उदेः ।
 तामसेषु हरस्योक्तं राजसेषु प्रजापतेः ॥ ५१
 त्र्योऽयं प्रवर्तते कल्पो वाराहः सात्त्विको मतः ।
 अन्ये च सात्त्विकाः कल्पा मम तेषु परिग्रहः ॥ ५२
 ध्यानं तपस्तप्ता चानं सत्या तेज्येव योगिनः ।
 आराध्य गिरिषं माह्व दान्ति तत् परमं पदम् ॥ ५३
 सोऽहं तत्त्वं समाख्याय माधो भावामयं स्वयम् ।
 एकार्णवे जगत्पञ्चिन्म योगनिद्रां ब्रजामि तु ॥ ५४
 मां पश्यन्ति महात्मानः सप्त काले महर्षयः ।
 जनकोके वर्तमानास्तापसा योगचक्षुषा ॥ ५५
 अहं पुराणः पुरुषो भूर्भुवःप्रभवो विभुः ।
 सहस्रचरणः श्रीमान् सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥ ५६
 मन्त्रोऽभिर्दक्षिणा गावः कुशाक्ष समिधो ज्ञहम् ।
 प्रोक्षणी च शुवश्चैव सोमो घृतमवासाग्रहम् ॥ ५७
 संवर्त्तकी महानात्मा पवित्रं परमं वयः ।
 वेदो वेद्यं प्रभुर्गोप्ता गोपतिर्ब्राह्मणो मुखम् ॥ ५८
 अनन्तस्तारको योगी गतिर्गतिमतां वरः ।
 हंसः प्राणोऽहं कपिनी विश्वमूर्तिः सनातनः ॥ ५९
 क्षेत्रज्ञः प्रकृतिः काको जगदीजमभ्यामृतम् ।
 माता पिता महादेवो मत्तो ह्यन्यत्र विद्यते ॥ ६०
 आदित्यवर्णो भुवनस्थ गोप्ता
 नारायणः पुरुषो योगमूर्तिः ।
 मां पश्यन्ते वतयो योगनिद्रा
 आत्मात्मानं मम तत्त्वं ब्रजन्ति ॥ ६१
 इति श्रीकौर्म त्रिषत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

चतुसत्वारिंशोऽध्यायः ।

कूर्म उवाच ।

यतः परं प्रवक्ष्यामि प्रतिसर्गमनुत्तमम् ।
 प्राकृतं तत् समासेन शुशुब्धं गङ्गी मम ॥ १
 गते परार्धरितये काले लोकप्रकाशनः ।
 काशान्निर्मलसात् कर्तुं चरते चास्त्रिकं जगत् ॥ २
 स्वात्मन्यात्मानमावेष्ट भूत्वा देवो भवेत्तुरः ।
 दृष्टेदृष्टं ब्रह्माक्षं सदेवासुरमानुषम् ॥ ३
 तमाविष्ट महादेवो भगवान् नौकलोहितः ।
 करोति लोकसंहारं भीषणं रूपमाश्रितः ॥ ४
 प्रविष्ट मण्डलं सौरं कलासौ बद्धवा पुनः ।
 निर्द्वन्द्वस्त्रिकं लोकं सप्तसप्तिस्रक्षपञ्चक ॥ ५
 स दृष्ट्वा सकलं विश्वमस्त्रं ब्रह्मधिरो महत् ।
 देवतानां ग्ररीरेषु क्षिपत्यस्त्रिदशकम् ॥ ६
 दृष्ट्वेष्ट्वेष्वेष्टेष्टेषु देवी गिरिवरात्मजा ।
 एका सा साक्षिणी यन्मोक्षिष्ठते वैदिकी मृतिः ॥ ७
 मिरःकपासेर्देवानां कृतसङ्गरभूषणः ।
 आदित्य-चन्द्रादिगणः पूरयन् व्योममण्डलम् ॥ ८
 सहस्रनवनो देवः सहस्राकृतिरीश्वरः ।
 सहस्रहस्तचरणः सहस्रार्द्धिर्महाभुजः ॥ ९
 दंष्ट्राकराक्षवदनः प्रदीप्तानललोचनः ।
 त्रिशूली कृत्तिवसनो योगमैश्वरमाश्रितः ॥ १०
 पीत्वा तत्परमानन्दं प्रभूतममृतं स्वयम् ।
 करोति ताण्डवं देवीमाकोष परमेश्वरः ॥ ११
 पीत्वा नृत्यामृतं देवी मर्तुः परममङ्गलम् ।
 योगमाख्याय दिवस्य द्दिहमावाति शुक्तिनः ॥ १२
 सन्मङ्गा ताण्डवरसं स्नेच्छयेव पिनाकपृक् ।
 वाति स्वभावं भगवान् दृष्ट्वा ब्रह्माक्षमण्डलम् ॥ १३
 संस्त्रितेष्वथ देवेषु ब्रह्म-विष्णु-पिनाकिषु ।
 गुणरथैः पृथिवी विस्त्रयं वाति वारिषु ॥ १४
 स वारितस्त्रं सगुणं ग्रसते हव्यवाहनः ।
 तेजः सगुणसंगुणं वावो संवाति संघयम् ॥ १५
 पाकाये सगुणो वायुः प्रकयं वाति विश्वमृतम् ।
 भूतादी च तमाकाशं क्षीयते गुणसंगुतम् ॥ १६
 इन्द्रिवाणि च सर्वाणि तेजसे दान्ति संघयम् ।

वैकारिके द्वैगणाः प्रलयं यान्ति सत्तमाः ॥ १७
 वैकारिकस्तोजस्य भूतादिष्वेति सत्तमाः ।
 त्रिविधोऽयमहङ्कारी महति प्रलयं प्रजेत् ॥ १८
 महान्तमेभिः सहितं ब्रह्माणमनितौजसम् ।
 अव्यक्तं जगती वोनिः संहरेद्वैकमव्ययम् ॥ १९
 एवं संहृत्य भूतानि तत्त्वानि च महेश्वरः ।
 वियोजयति चान्योन्यं प्रधानं पुरुषं परम् ॥ २०
 प्रधानपुंसोरजवोरेष संहार इरितः ।
 महेश्वरेच्छाजनितो न स्वयं विद्यते लयः ॥ २१
 गुणसाम्यं तदव्यक्तं प्रकृतिः परिगोयते ।
 प्रधानं जगती वोनिर्मावातस्त्वमचेतनम् ॥ २२
 कूटस्थश्चिन्मयो ज्ञाता कैवल्यः पञ्चविंशकः ।
 गौवते मुनिभिः साक्षी महाभेष पितामहः ॥ २३
 एवं संहारयत्किञ्च यत्किर्माहेश्वरी ध्रुवा ।
 प्रधानाद्यं विधिषान्तं दहेदुद्र इति श्रुतिः ॥ २४
 योगिनामथ सर्वेषां ज्ञानविन्यस्तचेतसाम् ।
 सात्यन्तिकैवैव लयं विदधातीह प्रभुरः ॥ २५
 इत्येष भगवान् रुद्रः संहारं कुरुते वधो ।
 स्त्रापिका मोहिनी यत्किर्नारायण इति श्रुतिः ॥ २६
 हिरण्यगर्भो भगवान् जगत् सदसदात्मकम् ।
 सृजेदेषं प्रकृतेस्तत्त्ववः पञ्चविंशकः ॥ २७
 सर्वज्ञाः सर्वगाः शान्ताः स्वात्मन्येव व्यवस्थिताः ।
 यत्कथो ब्रह्मविष्ण्वीश यत्कि-मुक्तिफलप्रदाः ॥ २८
 सर्वेश्वराः सर्ववन्धाः शाश्वतानन्तभोगिनः ।
 एकमेवासुरं तत्त्वं पुन्यधामेश्वरात्मकम् ॥ २९
 अन्याथ यत्कथो दिव्यास्तत्र सन्ति सहस्रशः ।
 इत्यन्ते विविधैर्वैश्वैः यत्क्रादित्यादयोऽमराः ॥ ३०
 एकैकस्याः सहस्राणि दिहानां वै यत्तानि च ।
 कथ्यन्ते देवमाहात्म्याच्छ्रुतिरेकीव निर्गुणा ॥ ३१
 इमां यत्किं समाख्याय स्वयं देवो महेश्वरः ।
 करोति विविधान् दिहान् यस्मते नैव लीलया ॥ ३२
 इत्यन्ते सर्वयज्ञेषु ब्राह्मणैर्वेदवादिभिः ।
 सर्वकामप्रदो रुद्र इत्येषा वैदिकी श्रुतिः ॥ ३३
 सर्वसाभेव यत्कीनां ब्रह्म विष्णु-महेश्वराः ।
 प्राधान्येन कृता देवाः यत्तयः परमात्मनः ॥ ३४
 आम्भः परस्ताद्भगवान् परमात्मा समात्मनः ।

गौवते सर्वमावाता ग्रूपाणिर्महेश्वरः ॥ ३५
 एनमेको वदन्ममिं नारायणमवापरे ।
 इन्द्रमेको परे प्रार्थ्य ब्रह्माणमपरे जगुः ॥ ३६
 ब्रह्म-विष्ण्वग्नि-वरुणाः सर्वे देवास्तथैव ।
 एकस्यैवाय रुद्रस्य भेदास्ते परिकीर्तिताः ॥ ३७
 यं यं भेदं समाश्रित्य यजन्ति परमेश्वरम् ।
 तत्तद्रूपं समाख्याय प्रददाति फलं शिवः ॥ ३८
 तस्मादेकतरं भेदं समाश्रित्यापि शाश्वतम् ।
 आराधयन्महादेवं याति तत् परमं पदम् ॥ ३९
 किन्तु देवं महादेवं सर्व्ययत्किं समात्मनम् ।
 आराधयेद्गिरियं समुणं वायु निर्गुणम् ॥ ४०
 मया प्रोक्तो हि भवतां योगः प्रागैव निर्गुणः ।
 आरुरुदुस्तु समुणं पूजयेत् परमेश्वरम् ॥ ४१
 पिनाकिनं त्रिनयनं जटिलं कृत्तिवाससम् ।
 रुक्माभं वा सहस्रार्काश्विन्तधैदिकी श्रुतिः ॥ ४२
 एष योगः समुद्दिष्टः सर्वोजो मुनिपुङ्गवाः ।
 यदाप्ययत्किं रुद्रं विष्णुं ब्रह्माणमर्चयेत् ॥ ४३
 यच्च त्रैदसमर्थः स्यात् तत्रापि मुनिपुङ्गवाः ।
 ततो वायुमि-यत्क्रादीन् पूजयेद्भक्तिसंयुतः ॥ ४४
 तस्मात् सर्वान् परित्यज्य देवान् ब्रह्मपुरोगमान् ।
 आराधयेद्विष्णुपादमादिमध्यान्तसंस्मितम् ॥ ४५
 भक्तियोगसमायुक्तः स्वकर्मनिरतः शुचिः ।
 तादृशं रूपमाख्याय समायात्यन्तिकं शिवः ॥ ४६
 एष योगः समुद्दिष्टः सर्वोजोऽत्यन्तभावनः ।
 यथाविधि प्रकुर्व्याणः प्राप्नुवाद्देश्वरं पदम् ॥ ४७
 यि चान्ये भावने शुद्धे प्रागुक्ते भवतामिह ।
 यदापि कथितो योगो निर्वीजश्च सर्वोजकः ॥ ४८
 ज्ञानं तदुक्तं निर्वीजं पूर्वं हि भवतां मया ।
 विष्णुं रुद्रं विरञ्च सर्वोजे साधयेद्दुधः ॥ ४९
 यच्च वाय्वादिकान् देवांस्तत्परो नियतात्मजान् ।
 पूजयेत् पुरुषं विष्णुं चतुर्भुजं त्रिचरं हरिम् ॥ ५०
 यमादिनिधनं देवं वासुदेवं समात्मनम् ।
 नारायणं जगद्द्वोनिमाकारं परमं पदम् ॥ ५१
 तज्जिह्वधारी निवर्त तद्भक्तस्तदुपायवः ।
 एष एव विधिर्ब्राह्मे भावने चान्तिमे मतः ॥ ५२
 इत्येतत् कथितं ज्ञानं भावनासंशयं परम् ।

इन्द्रयाज्ञाय मुनये कथितं यक्षवा पुरा ॥ ५३

यक्षक्तात्मकमेवेदं चेतनाचितनं जगत् ।

तदीश्वरः परंप्रज्ञा तस्माद्ब्रह्ममयं जगत् ॥ ५४

स्तुत उवाच ।

एतावदुक्ता भगवान् विरराम जनाह्वितः ।

तुष्टुबुर्गमयो विष्णुं यज्ञेण सह माधवम् ॥ ५५

ऋषय ऊचुः ।

नमस्ते कूर्मरूपाय विष्णवे परमात्मने ।

नारायणाय विश्वाय वासुदेवाय ते नमः ॥ ५६

नमो नमस्ते कृष्णाय गोविन्दाय च ते नमः ।

माधवाय च ते नित्यं नमो वज्रोश्वराय च ॥ ५७

सहस्रशिरसे तुभ्यं सहस्राक्षाय ते नमः ।

नमः सहस्रहस्ताय सहस्रवरणाय च ॥ ५८

भो नमो ज्ञानरूपाय विष्णवे परमात्मने ।

ज्ञानन्दाय नमस्तुभ्यं मायातीताय ते नमः ॥ ५९

नमो गूढस्वरूपाय निर्गुणाय नमोऽस्तु ते ।

पुरुषाय पुराणाय सत्तामात्रस्वरूपिणे ॥ ६०

नमः सांख्याय योगाय केवलाय नमोऽस्तु ते ।

धर्मज्ञानाधिगम्याय निष्कलाय नमो नमः ॥ ६१

नमस्ते योगतत्त्वाय महायोगेश्वराय च ।

परावराणां प्रभवे वेदवेद्याय ते नमः ॥ ६२

नमो बुद्धाय शुद्धाय नमो मुक्ताय चैतवे ।

नमो नमो नमस्तुभ्यं मायिने वेधसे नमः ॥ ६३

नमोऽस्तु ते वराहाय नारसिंहाय ते नमः ।

वामनाय नमस्तुभ्यं हृषीकेशाय ते नमः ॥ ६४

नमोऽस्तु कालरुद्राय कालरूपाय ते नमः ।

स्वर्गापवर्गदात्रे च नमोऽप्रतिहतात्मने ॥ ६५

नमो योगाधिगम्याय योगिने योगदायिने ।

देवानां पतये तुभ्यं दिवार्चिश्मनाय ते ॥ ६६

भगवंस्त्वत्पदादिन सर्वसंसारमायनम् ।

यक्षाभिर्विहितं ज्ञानं यज्ञज्ञात्मात्मतममुते ॥ ६७

श्रुताय विविधा धर्मा वंशा मन्वन्तराणि च ।

सर्गश्च प्रतिर्गर्गश्च ब्रह्माण्डस्यास्य विस्तरः ॥ ६८

त्वं हि सर्वजगत्साक्षी विश्वो नारायणः परः ।

आत्मर्हस्यनन्तात्मा त्वमेव धरणं गताः ॥ ६९

स्तुत उवाच ।

एतदः कथितं विष्णो भोग-भोक्षप्रदायकम् ।

कीर्त्तं पुराणमखिलं यक्षगाद् गदाधरः ॥ ७०

यस्मिन् पुराणे लक्ष्म्यास्तु संभवः कथितः पुरा ।

मोहायशिषभूतानां वासुदेवेन योजितः ॥ ७१

प्रजापतीनां सर्गस्तु वर्णधर्माश्च वृत्तयः ।

धर्मार्थ-काम-मोक्षानां वयावलक्षणं शुभम् ॥ ७२

पितामहस्य विष्णोश्च महेशस्य च धीमतः ।

एकत्वञ्च पृथक्त्वञ्च विशेषबोधपरिचितः ॥ ७३

भक्तानां लक्षणं प्रोक्तं समाधारः सुप्रोभनः ।

वर्णाश्रमाणां कथितं यमावद्विह लक्षणम् ॥ ७४

आदिसर्गस्ततः प्रसादच्छावरणसप्तकम् ।

हिरण्यगर्मसर्गश्च कीर्त्तितो मुनिपुङ्गवाः ॥ ७५

कालसंस्थाप्रकथनं माहात्म्यञ्चेष्टरस्य च ।

ब्रह्मणः शवनच्छाप्सु नामनिर्वचनं तथा ॥ ७६

वराहवपुषा भूयो भूमेरुहरणं पुनः ।

मुखादिसर्गकथनं मुनिसर्गस्तथापरः ॥ ७७

व्याख्यातो रुद्रसर्गश्च ऋषिसर्गश्च तापसः ।

धर्मस्य च प्रजासर्गस्तामसात् पूर्वमेव तु ॥ ७८

ब्रह्म-विष्णोर्विवादः स्यादन्तर्देहप्रविधनम् ।

पद्मोद्भवत्वं देवस्य मोक्षस्तस्य च धीमतः ॥ ७९

दर्शनञ्च महेशस्य माहात्म्यं विष्णुनेरितम् ।

दिव्यदृष्टिप्रदानञ्च ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ॥ ८०

संस्तवो देवदेवस्य ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।

प्रसादो गिरिशस्याश्च वरदानं तथैव च ॥ ८१

संवादो विष्णुना साहं शङ्करस्य महात्मनः ।

वरदानं तथा पूर्वमन्तर्दानं पिनाकिनः ॥ ८२

वधश्च कथितो विष्णो मधु-कैटभयोः पुरा ।

शवतारोऽयं देवस्य ब्रह्मणो नाभिपङ्कजात् ॥ ८३

एकौभावश्च देवेन ब्रह्मणा कथितः पुरा ।

विमोहो ब्रह्मणस्याथ संज्ञालाभो हरेस्ततः ॥ ८४

तपश्चरणमाख्यातं देवदेवस्य धीमतः ।

प्रादुर्भावो महेशस्य जलाटात् कथितस्ततः ॥ ८५

रुद्राणां कथिता दृष्टिर्ब्रह्मणः प्रतिविधनम् ।

ततश्च देवदेवस्य वरदानोपदेशको ॥ ८६

मन्तर्दानञ्च देवस्य तपश्चर्याष्टजस्य च ।

दर्शनं देवदेवस्य नरनारीशरीरता ॥ ८७
 देव्या विभागकथनं देवदेवात् पिनाकिनः ।
 देव्याश्च पश्चात् कथितं दक्षपुत्रीलमेव च ॥ ८८
 हिमवदुद्दिष्टस्य देव्या माहात्म्यमेव च ।
 दर्शनं दिव्यरूपस्य विश्वरूपस्य दर्शनम् ॥ ८९
 नाभ्यां सहस्रं कथितं पिता हिमवता स्वयम् ।
 उपदेशो महादेव्या वरदानं तथैव च ॥ ९०
 शृङ्गादीनां प्रजाशर्गो राज्ञां वंशस्य विस्तरः ।
 प्राचेतसत्वं दक्षस्य दक्षयज्ञविमर्शनम् ॥ ९१
 दक्षोचस्य च यज्ञस्य विवादः कथितस्तदा ।
 ततश्च ग्रापः कथितो मुनीनां मुनिपुङ्गवाः ॥ ९२
 रुद्रागतिः प्रसादश्च सन्तर्धानं पिनाकिनः ।
 पितामहोपदेशः स्यात् कोर्त्यते रक्षणाय तु ॥ ९३
 दक्षस्य च प्रजाशर्गः कथ्यपस्य महात्मनः ।
 हिरण्यकशिपोर्नामो हिरण्याक्षवधस्तथा ॥ ९४
 ततश्च ग्रापः कथितो देवदासवनीकसाम् ।
 निग्रहशान्तकस्याश्च गाणपत्यमनुत्तमम् ॥ ९५
 प्रह्लादनिग्रहश्चाश्च बलीः संवमनन्त्यथ ।
 वाणस्य निग्रहश्चाश्च प्रसादस्तस्य भूक्तिनः ॥ ९६
 ऋषीणां वंशविस्तारो राज्ञां वंशः प्रकीर्तिताः ।
 वसुदेवात् ततो विष्णोरुत्पत्तिः स्वेच्छ्वा हरेः ॥ ९७
 दर्शनं ह्योपमन्योर्वै तपश्चरणमेव च ।
 वरलाभो महादिवं दृष्ट्वा शास्त्रं त्रिलोचनम् ।
 कैलासगमनश्चाश्च निवासस्तत्र गार्ङ्गिणः ॥ ९८
 ततश्च कथ्यते भौतिर्दारवत्यां निवासिनाम् ।
 रक्षणां गरुडेनाश्च जित्वा यत्नम् महाबलान् ॥ ९९
 नारदागमनञ्चैव यात्रा चैव गरुत्मतः ।
 ततश्च कृष्णागमनं मुनीनामागतिस्ततः ॥ १००
 भैतिकं वासुदेवस्य श्रियल्लिङ्गाश्च तया ।
 मार्कण्डेयस्य च मुनेः प्रश्नः प्रोक्तस्ततः परम् ॥ १०१
 लिङ्गाश्चैव निमित्तञ्च लिङ्गस्यापि च लिङ्गिनः ।
 माहात्म्यकथनश्चाश्च लिङ्गाहै भौतिरेव च ॥ १०२
 ब्रह्म-विष्णोस्तथा मध्ये कीर्तिता मुनिपुङ्गवाः ।
 मोहस्तयोर्वै कथितो गमनहोर्षतो ह्यथ ॥ १०३
 संस्तवो देवदेवस्य प्रसादः परमेष्ठिनः ।
 सन्तर्धानञ्च लिङ्गस्य साम्बोत्पत्तिस्ततः परम् ।

कीर्तिता चानिरुद्धस्य समुत्पत्तिर्दिजोत्तमाः ॥ १०४
 कृष्णस्य गमने बुद्धिर्ऋषीणामागतिस्तथा ।
 यमुग्रासनञ्च कृष्णेन वरदानं महात्मनः ॥ १०५
 गमनञ्चैव कृष्णस्य पार्यस्याप्यथ दर्शनम् ।
 कृष्णहैपावनस्योक्ता युगधर्माः सनातनाः ॥ १०६
 यमुग्रहोऽयं पार्यस्य वाराणस्यां गतिस्ततः ।
 पारायर्थ्यस्य च मुनेर्वास्यस्याहुतकर्मणः ।
 वाराणस्याश्च माहात्म्यं तीर्थानाञ्चैव वर्णनम् ॥ १०७
 व्यासस्य तीर्थयात्रा च देव्याश्चैवाथ दर्शनम् ।
 सदासनञ्च कथितं वरदानं तथैव च ॥ १०८
 प्रयागस्य च माहात्म्यं क्षेत्राणामथ कीर्तनम् ।
 फल्गुञ्च विपुलं विप्रा मार्कण्डेयस्य निर्गमः ॥ १०९
 भुवनानां स्वरूपञ्च ज्योतिष्माञ्च निवेदनम् ।
 कीर्तितश्चापि वर्षाणां नदीनाञ्चैव निर्यायः ॥ ११०
 पर्वतानाञ्च कथनं स्थानानि च दिवौकसाम् ।
 द्वीपानां प्रविभागश्च श्वेतद्वीपोपवर्णनम् ॥ १११
 शयनं कैशवस्याश्च माहात्म्यञ्च महात्मनः ।
 मन्वन्तराणां कथनं विश्वोर्माहात्म्यमेव च ॥ ११२
 वेदग्राह्याप्रणयनं व्यासानां कथनं ततः ।
 श्वेदेस्य च वेदेस्य कथनं मुनिपुङ्गवाः ॥ ११३
 योगेश्वराणाञ्च कथा श्रियणाञ्चाथ कीर्तनम् ।
 गौताञ्च विविधा मुञ्चा ईश्वरस्याथ कीर्तिताः ॥ ११४
 वर्णाश्रमाणामाचाराः प्रायश्चित्तविधिस्ततः ।
 कपालिन्स्य रुद्रस्य भिक्षाचरणमेव च ॥ ११५
 पतिव्रतानामाख्यानं तीर्थानाञ्च विनिर्णयः ।
 तथा मङ्गलकस्याश्च निग्रहः कीर्तितो दिजाः ॥ ११६
 वधश्च कथितो विप्राः काशस्य च समासतः ।
 देवदासवने शम्भोः प्रवेशो माधवस्य च ॥ ११७
 दर्शनं षट्कुलीयानां देवदेवस्य धीमतः ।
 वरदानञ्च देवस्य नन्दिने तु प्रकीर्तितम् ॥ ११८
 भैमित्तिकश्च कथितः प्रतिशर्गस्ततः परम् ।
 प्राकृतः प्रलययोद्धुं सर्वलोक्यो योग एव च ॥ ११९
 एवं ब्राह्मा पुराणस्य संक्षेपं कीर्तयेत् तु यः ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो ब्रह्मलोके भवत्येव ॥ १२०
 एवमुक्त्वा शिवं द्विवीमादाश्च पुरुषोत्तमः ।
 सन्त्यज्य कूर्मसंस्थानं स्वस्मान्च जगाम च ॥ १२१

देवाश्च सर्वे मुनयः स्वानि स्थानानि भेजिरे ।
मणन्य पुरुषं विष्णुं यक्षीत्वा अमृतं दिवा ॥ १२२
एतत् पुराणं परमं भाषितं कूर्मरूपिणा ।
साक्षाद्देवाधिदेवेन विष्णुना विश्वयोनिना ॥ १२३
यः पठेत् सततं भक्त्या नियमेन समासतः ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो ब्रह्मलोकं महीयते ॥ १२४
लिखित्वा चैव यो दद्याद्देवायै कार्तिकेऽपि वा ।
विप्राय वेदविदुषि तस्य पुण्यं निबोधत ॥ १२५
सर्वपापविनिर्मुक्तः सर्वैश्वर्यैः समन्वितः ।
भुक्ता तु विपुलान् मन्त्र्यो भोगान् दिव्यान् सुभोगान् ॥ १२६
ततः स्वर्गात् परिभ्रष्टो विप्राणां जायते कुले ।
पूर्वसंस्कारमाहात्म्याद्ब्रह्मविद्यामवाप्नुयात् ॥ १२७
पठित्वा ध्यायनेवैकं सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
योऽयं विचारयेत् सम्यक् प्राप्नोति परमं पदम् ॥ १२८
मध्येतव्यमिदं पुण्यं विप्रैः पर्वणि पर्वणि ।
श्रोतव्यञ्च हि ज्येष्ठा महापातकनाशनम् ॥ १२९
एकतस्तु पुराणानि सेतिहासानि कृत्स्नयः ।
एकत्र परमज्ञेदमेतदेवातिरिच्यते ॥ १३०
धर्मनैपुणकामानां ज्ञाननैपुणकामिनाम् ।
इदं पुराणं सुक्लृप्तं नान्यत् साधनकं परम् ॥ १३१

मुमुक्षुणामिदं शास्त्रमध्येतव्यं विधेयतः ।
श्रोतव्यञ्चाय मन्त्राय वेदार्थपरिष्ठणम् ॥ १३२
आत्मा यथावद्विप्रेन्द्रान् आवयेद्वृत्तिसंयुतान् ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो ब्रह्मसायुज्यमाप्नुयात् ॥ १३८
योऽब्रह्मधाम्ने पुरुषे दद्यात्साधाम्भिके तथा ।
स प्रेत्य गत्वा निरवान् शुभां योनिं व्रजत्यथः ॥ १३९
नमस्कृत्य हरिं विष्णुं जगद्योनिं समातनम् ।
मध्येतव्यमिदं शास्त्रं कृपादेपायनं तथा ॥ १४०
इत्याशा देवदेवस्य विष्णोरमिततेजसः ।
पाराशर्यस्य विप्रर्ष्यास्य च महात्मनः ॥ १४१
श्रुत्वा नारायणाद्देवान् नारदो भगवानुषिः ।
गौतमाय ददौ पूर्वं तस्माच्चैव पराशरः ॥ १४२
पराशरोऽपि भगवान् गङ्गाहारे मुनीश्वराः ।
सुनिश्चयः कथयामास धर्म-कामार्थ-मोक्षदम् ॥ १४३
ब्रह्मणा कथितं पूर्वं सनकाय च धीमते ।
सनत्कुमाराय तथा सर्वपापप्रणाशनम् ॥ १४४
सनकाङ्गवान् साक्षाद्देवलो योगवित्तमः ।
शवाप्रवान् पञ्चशिखो देवलादिदमुत्तमम् ॥ १४५
सनत्कुमाराङ्गवान् मुनिः सत्यवतीसुतः ।
लेभे पुराणं परमं व्यासः सर्वार्थसङ्ख्यम् ॥ १४६

यथावद्वत् भगवान् देवो नारायणो हरिः ।
कौत्स्यते हि यथा विष्णुर्न तथाऽन्येषु सुव्रताः ॥ १३२
आत्मा पौराणिकी चैवं संहिता पापनाशनौ ।
अथ तत् परमं ब्रह्म कौत्स्यते हि यथार्थतः ॥ १३३
तीर्त्तानां परमं तीर्थं तपसाञ्च परं तपः ।
ज्ञानानां परमं ज्ञानं व्रतानां परमं व्रतम् ॥ १३४
मध्येतव्यमिदं शास्त्रं वृषलस्य च सन्निधौ ।
योऽधीते चैव मोहात्मा स याति नरकान् वञ्चन् ॥ १३५
आदे वा देविके कार्ये श्रावणोयं हिजातिभिः ।
यश्चान्ते तु विशेषेण सर्वदोषविशोषणम् ॥ १३६

तस्माद्व्यासादहं श्रुत्वा भवतां पापनाशनम् ।
जन्वान् वै भवद्भिस्स दातव्यं धार्मिके जने ॥ १४७
तस्मै व्यासाय शुरवे सर्वेष्टाय महर्षये ।
पाराशर्याय शान्ताय नमो नारायणात्मने ॥ १४८
वञ्चात् सञ्जायते कृत्स्नं यत्र चैव प्रलीयते ।
नमस्तस्मै परेशाय विष्णवे कूर्मरूपिणे ॥ १४९
इति श्रीकूर्म महापुराणे उपरिभागे
प्रतिसर्गादिकथनं नाम चतुस्रत्वा-
विंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

समाप्तोऽयमुपरिभागः ।

समापञ्च कूर्मपुराणम् ।

॥ शोः ॥